АРХЕОЛОГИЯ

год. XLV

2004

кн. 1-2

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, също информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака вкл. интервалите, като в този обем се включва и научният апарат. Научният апарат се представя по т. нар. оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетаята - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-7; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в която първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транслитерация на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат според азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви - а, б, в и т. н. или a, b, c и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието и в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: „- В“ или съответно „- In“, а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956 а: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956 б: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известния на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е да има линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат А4 и да издържат намаление, а снимките - не по-големи от 13 х 18 см. Изображенията от растерен тип, предавани на магнитен носител, да бъдат в следните формати: Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) или Tagged Image File Format (TIFF, TIF) с резолюция не по-ниска от 300 dpi - за снимки и 600 dpi - за схеми и изображения от векторен тип - Adobe Illustrator (AI), Encapsulated PostScript (EPS), Corel Draw (CDR), Windows Meta File (WMF).

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се предават на магнитен носител (MFD-3.5") или копакт диск (CD) във формат Rich Text Format (MS Word с разширение RTF), и шрифт Times New Roman, Regular, 12 pt.; Page Margins - 3,5; Space line 1,5. Заглавието и името на автора са ляво подравнени и заглавието е получерено (Bold). Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия в курсив. Изисква се една разпечатка на текста и копия на илюстративния материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

Археологически институт с музей
на Българската академия на науките

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLV

2004

кн. 1-2

Археология ISSN 0324-1203
Орган на Археологическия институт с музей - БАН
Списанието е основано през 1959 г.

Главен редактор: Васил Николов

Редакционна колегия: Сергей Торбатов (зам.-главен редактор), Крум Бъчваров, Иван Панайотов, Анелия Божкова, Евгения Генчева, Методи Даскалов, Валери Григоров, Константин Дочев

Литературен редактор: Мирена Славова
Дежурен редактор: Крум Бъчваров

Arheologia (Sofia)
Journal of the Institute of Archaeology with Museum - Bulgarian Academy of Sciences
This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Committee: Sergey Torbatov (vice-editor-in-chief), Krum Bačvarov, Ivan Panaiotov, Anelia Bozkova, Evgenia Gencheva, Metodi Daskalov, Valeri Grigorov, Konstantin Dochev

Typeset Editor: Mirena Slavova
Critic reader: Krum Bačvarov

Адрес на редакцията: Археологически институт с музей, Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas@aclubcable.com
Address: Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna St., Sofia 1000
fax: 988 24 05; e-mail: aim-bas@aclubcable.com

На корицата:
Александровска гробница. Купол. Централен фриз в кръглата камера
Снимка: С. Димов
On the cover:
Alexandrovo Tomb. The dome. Central frieze in the circular chamber
Photo: S. Dimov

©Археологически институт с музей, 2004

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Васил Николов. Раннонеолитно селище Слатина: втори строителен хоризонт (предварително съобщение, част I) 5
Емилия Сиракова. Раннонеолитно селище Слатина: втори строителен хоризонт (предварително съобщение, част II) 15
Явор Бояджиев. Система за кодирано описание на скелети от археологически разкопки 25
Христо Попов. Археометалургия на желязната епоха в България – състояние и перспективи на проучванията 33
Георги Китов. Нови наблюдения в Александрновската гробница 42
Анелия Божкова. Атически чернофирнисови киликси с удебелено отвътре устие от българските земи 52
Кристина Рау. Вотивни пръчици - малки хурки от територията на България 61
Валери Григоров. Колекция ранносредновековни обеци от Северна България 69

СЪОБЩЕНИЯ

Сергей Торбатов. Неизвестно тракийско скално светилище в Южна Добруджа 77
Марио Иванов. Надпис на стратега Διουζιης Δημοσθένους 93
Никола Козарев. Пещ за строителна керамика от околностите на Сердика 87
Методи Даскалов. Калъпи за метални накити и колании украси (VI-VII в.) от Южна България 91
Бони Петрунова. Археологически проучвания на периода XV-XVII в. в българските земи 96

ДИСКУСИИ

Методи Манов. Ямфорина или Форунна? Опит за проблематизация и локализация 107

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

Светла Петрова. Виктор Лилчиќ. Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот по животот. Античка каменна архитектонска пластика во Република Македонија. Рана и зрела антика, 1. Доцна антика, 2. Скопје 2001-2002 113

ПРЕГЛЕД

Иван Тодоров. Казимир Попконстантинов на 60 години 119
Иван Джамбов, Мария Деянова. Юбилейна научна конференция с международно участие, посветена на 100 години музейно дело в Карловско и 20 години археологически разкопки на средновековната крепост „Аневско кале“ 121
Катя Меламед. Пета международна конференция по прабългарска археология и история, Варна, 22-24 април 2004 г. 123
Мирена Славова. Защитена дисертация 125
Сергей Торбатов. Списък на публикациите за 2003 г. на АИМ - БАН и катедрите по археология на СУ „Св. Климент Охридски“ и ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ 127

IN MEMORIAM

Васил Николов. Ян Лихардус (1939-2004) 136
Александър Фол. Науката като морал 138

CONTENTS

STUDIES

Vassil Nikolov. The early Neolithic settlement Slatina in Sofia: second building horizon (preliminary report, part I) 5
Emilia Sirakova. The early Neolithic settlement Slatina in Sofia: second building horizon (preliminary report, part II) 15
Yavor Boyadzhiev. A system for coded description of skeletons from archaeological excavations 25
Hristo Popov. Iron Age netallurgy in Bulgaria - state of research and perspectives 33
Georgi Kitov. New observations in the Alexandrovo Tomb 42
Anelia Bozkova. Attic black-glazed kylikes with inset lip from Bulgaria 52
Kristina Rauh. Votive sticks - small distaffs from the territory of Bulgaria 61
Valeri Grigorov. Collection of early Medieval earrings from north Bulgaria 69

REPORTS

Sergey Torbatov. Unknown Thracian rock sanctuary in south Dobruja 77
Mario Ivanov. The inscription of strategus Διουζιης Δημοσθένους 83
Nikola Kozarev. A kiln for bricks near Serdica 87
Metodi Daskalov. Moulds for metal ornaments and belt decorations (6-7th century AD) from south Bulgaria 91
Bonny Petrunova. Archaeological investigations of the 15th-17th century period in Bulgaria 96

DISCUSSIONS

Metodi Manov. Iamphorynna or Phorounna? An Attempt for Problematization and Localization 107

REVIEWS

Svetla Petrova. Виктор Лилчиќ. Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот по животот. Античка каменна архитектонска пластика во Република Македонија. Рана и зрела антика, 1. Доцна антика, 2. Скопје 2001-2002. ... 59

NEWS

Ivan Todorov. Kazimir Popkonstantinov's 60th anniversary *119*
Ivan Dzhambov, Maria Deyanova. An anniversary academic conference with international participation dedicated to the century of museum work in the Karlovo area and to two decades of excavations at the medieval fortress of *Anevsko kale* *121*
Katya Melamed. Fifth international conference of Proto-Bulgarian archaeology and history, Varna, April 22-24 2004. 123
Mirena Slavova. A dissertation submited 125
Sergey Torbatov. Scientific Publications of Spesialists from AIM-BAS and the Departments of Archaeology at the Sv. K. Ohridski University in Sofia and Sv. Sv. Kyril and Metodi University in Veliko Tarnovo published in 2003..... 127

IN MEMORIAM

Vassil Nikolov. Jan Lichardus (1939-2004) 136
Alexander Fol. The science as ethics 138

Раннонеолитно селище Слатина в София: втори строителен хоризонт (предварително съобщение, част I)

Васил Николов

Останките от неолитното селище Слатина се намират в източната част на София (кв. Слатина). Културният пласт е заемал площ около 80 дка на левия бряг на Слатинска река, но сега запазеният обхваща не повече от 8 дка (10 %). Напластяванията с дебелина до 4 м принадлежат на ранния неолит и представят двата етапа в развитието на този период в Софийското поле.

Селището е регистрирано през 20-те години на XX в. В края на 50-те години Неделчо Петков наблюдава изкопни работи в обхвата на културния пласт и събира археологически материали. Заедно с незначително количество находки, главно фрагменти от керамични съдове, той публикува и наблюдения за стратиграфията на напластяванията, които по-късно се оказаха неверни.

По време на спасителни разкопки през 1985 г. са проучени останките от най-голямото и много добре запазено раннонеолитно жилище в Югоизточна Европа (Николов 1992), отнасящо се към най-ранния етап от съществуването на праисторическото селище в Слатина. Стратиграфските наблюдения, направени преди и по време на археологическите проучвания тогава и по-късно, показват, че културният пласт в северозападната периферия на селището, където до 1997 г. продължават системните разкопки, има дебелина около 4,20 м и се състои от поне шест строителни хоризонта, всеки от които със значителна дебелина. През есента на 1988 г. на площ от 1500 кв. м завърши проучването на напластяванията от I строителен хоризонт (Николов и др. 1991). От 1989 г. на площ от около 700 кв. м започна разкопаването на културен пласт, отнесен към II строителен хоризонт (броен отгоре надолу). Обобщените първоначални резултати от това проучване, завършило през 1991 г., са предмет на настоящото предварително съобщение[1].

[1] *Досега е публикуван комплексът на жилище 4 от II строителен хоризонт: Nikolov, Sirakova 2002, 171-178, както и отделни находки (Николов 1999, обр. 2; Бъчваров 2003, 84-85; Николов 2002, табл. 208-221; Nikolov 2001a, 135-136; Nikolov 2001b, 19-31).*

Архитектурни останки. Дебелината на културния пласт, отнесен към II строителен хоризонт на селището в изследваната част на северозападната му периферия, е около 75 см. Върху цялата разкопавана площ са установени останки от общо 8 постройки (обр. 1). Шест от тях са изцяло проучени; една от останалите е засегната от съвременни строителни дейности, а друга остава в неразкопан участък от селището. Строителните останки от шестте изцяло проучени постройки са сравнително добре запазени. В поголямата си част къщите са негорели, като само три носят следи от частично или пълно опожаряване.

Жилищата са разположени в западната част на разкопавания участък в две групи - западна, включваща три, и източна - пет сгради, разделени от незастроена площ с ширина около 5 м и ориентация североизток-югозапад. Изградени са близо едно до друго (от 1 до 2,50 м), но явно без строг застроителен план. Имат приблизително правоъгълна или слабо трапецовидна форма, като не е констатирана строга закономерност при ориентацията на дългата им ос - преобладаващата ѝ посока варира от изток-запад до североизток-югозапад, а някои са ориентирани в посока югоизток-северозапад. Входовете на постройките са главно на югоизточната или югозападната стена. Жилищата са сравнително големи - застроената площ е от 40 до 70 кв. м. Изградени са в традиционната за епохата строителна техника - изплетена дървена конструкция, обмазана с глина от двете страни, от която са запазени само дупките от носещите дървени колове. Подовете са изградени като масивни платформи от трамбована глина с дебелина от 15 до 25 см. Налични са данни за многократното им подновяване и реконструиране. Тъй като в голямата си част сградите не са горели, стенни и покривни конструкции не са запазени. Три от постройките са едноделни, а вътрешното пространство на други три е разположено чрез преградни стени, вероятно без конструктивно значение. Към две първо-

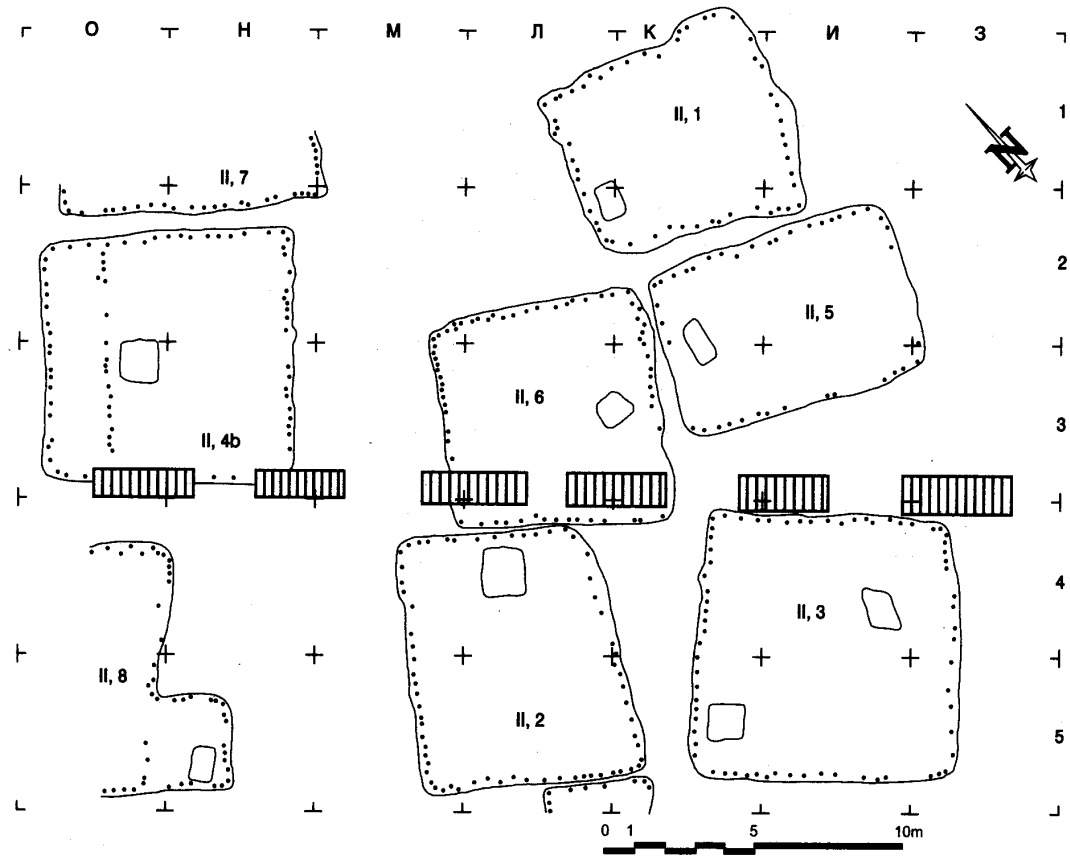

Обр. 1. Слатина - София. План на II строителен хоризонт. Ранен неолит, културна група Кремиковци
Fig. 1. Slatina - Sofia. Plan of second building horizon. Early Neolithic, Kremikovtsi cultural group

начално едноделни къщи допълнително са изградени малки помещения, които, ако се съди по интериора им, са имали само стопански функции. За вътрешното устройство на сградите свидетелстват сравнително слабо запазени останки от по-масивни съоръжения. Всяко жилище е снабдено с поне една голяма засводена пещ. По правило тя е изграждана пред североизточната или северозападната стена (само в един случай се намира до източната стена на къщата), най-често срещу входа. При проучването на останките от тези съоръжения е установено, че имат подковообразна форма на подиума и значителни размери – 1,20-1,30 х 1,40-1,50 м. Само на една от тях (в жилище 2) е запазена част от основата на стената на купола. Във всички случаи съоръженията са неколкократно (поне по два пъти) реконструирани и обновявани. Освен пещи, в две къщи има изградени и по-малки огнища (жилища 3 и 8), малка пещ или огнище има и в допълнително изграденото помещение на жилище 2, което обаче е лошо съхранено. До основната пещ в жилище 2 е разчистено съоръжение за събиране на пепел, направено от вкопана в пода дълбока керамична паница, а южно от пещта в жилище 5 са установени останки от хромелно съоръжение. В повечето жилища са намерени останки и от други съоръжения - зърнохранилище-хамбар (жилище 8), голяма глинобитна платформа (жилище 3), изградени на място зърнохранилища с различна форма и размери (жилища 1, 3, 8).

По време на проучването на останките от жилищата е потвърдена направената вече констатация за извършването на обред строителна жертва преди изграждане на постройката (Николов 1992, 93). Под пода на няколко къщи, главно в северната или западната им периферия, са намерени предмети, чието местонахождение и вид недвусмислено свидетелстват в този смисъл. В западния ъгъл на жилище 3, под останките от голяма пещ са открити два керамични съда, поставени един в друг - дълбока паница с огрубена външна повърхност и голяма полусфе-

рична купа с вертикално профилирано устие. Върху червеноангобираната повърхност на вътрешния съд с бяла боя е нанесена орнаментална композиция, изградена от три хоризонтални реда спиралomеандровидни мотиви. Купата е добре оформена, но много слабо изпечена. В северния край на жилище 4, пак под пода е разчистено струпване от няколко фрагментирани керамични съда. В струпването е намерен и един напълно запазен четиристранен съд (Nikolov, Sirakova 2002, Taf. 3 8), чието устие е обмазано с червена боя, а по стените му е нанесена вдълбана украса от два хоризонтални реда ямички. По своята иконография композицията е позната от орнаменталната украса на култовите масички. Под подовата конструкция в северозападната периферия на жилище 5, заедно с няколко керамични съда е положен и много добре запазен сърп от карановски тип - от еленов рог, но без кремъчните резци.

Най-обхватна информация даде проучването на жилище 1, което е единственото изцяло разрушено при пожар. Постройката е сравнително малка, с площ около 42 кв. м. Има трапецовидна основа, ориентирана по посоките на света; дългата ос сочи запад-изток, най-късата стена е към запад. Входът с ширина около 80 см е в средата на източната стена. Дължините на изградените в традиционната техника стени са следните: западна - 4,80 м, северна - 7,30 м, източна - 6,90 м и южна - 6,80 м. Подовата конструкция е сложно съоръжение. Въз основа на направените наблюдения са отбелязани три основни етапа на строителство и реконструиране на вътрешното пространство. През първия етап от съществуването на къщата, до западната стена, срещу входа ѝ, функционира малко правоъгълно огнище, а край северната стена са разположени поне 6 различни по форма зърнохранилища, изградени на място от глина. През втория етап, след хлътване на пода в североизточната част на жилището, тези съоръжения са разрушени. Нарушението в подовата конструкция е ремонтирано, като върху пода е положен дървен гредоред, измазан с дебел пласт глина, а в дъното на постройката, южно от централната ос е изградено друго правоъгълно съоръжение с размери 65 х 90-100 см и височина 25 см, което най-вероятно също функционира като култово огнище (Николов 1999, 2-4). Подът многократно е обмазван с тънки глинени замазки. Третият етап от съществуването на сградата е отбелязан чрез извършването на втори „основен ремонт“ на подовата конструкция; положен е дебел пласт глина, а също така е реконструирано огнището, като са увеличени размерите (100 х 90-100 см) и е променена формата му. Подът и лицевата (източната) страна на съоръжението впоследствие са многократно обмазвани с глина. При едно от тези обмазвания по челната страна на подиума на огнището е изработена пластична украса (по-късно подновена), включваща непрекъснат ред от висящи равнобедрени триъгълници, допиращи се при основата си. Най-вероятно тогава до северния край на огнището е издигната колона с височина 80 см, с правоъгълно напречно сечение, слабо стесняваща се към основата си (Николов 1999, обр. 2; Nikolov 2001a, fig. 2). Изработена е от глина, налепена около дебел дървен кол с диаметър 8 см. Колоната е разположена фронтално срещу входа на постройката. Върху лицевата ѝ страна, обърната на изток, е изработена пластична украса, сходна с тази върху подиума и съставена от допиращи се при основата си равностранни триъгълници, разположени край три от страничните ръбове. Пространството между тях, очертаващо се

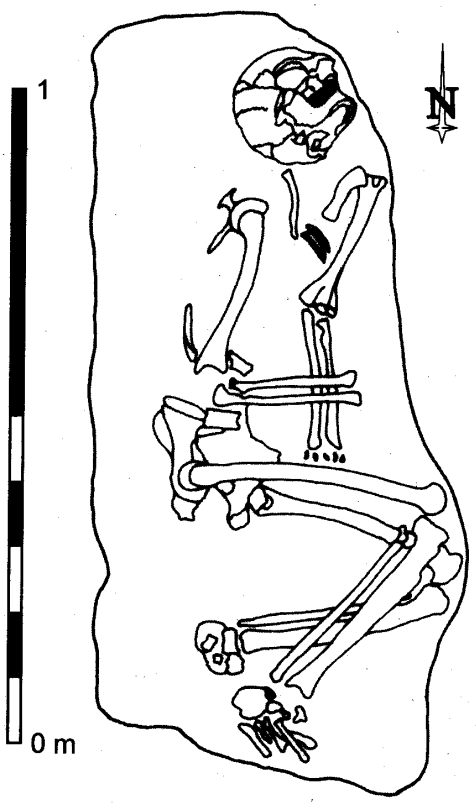

Обр. 2. Слатина - София. Гроб 4. Ранен неолит, културна група Кремиковци
Fig. 2. Slatina - Sofia. Burial 4. Early Neolithic, Kremikovtsi cultural group

като широка вертикална зигзаговидна лента, първоначално е обмазано с бяла боя, а покъсно - с червена. Най-вероятно от този етап от функционирането на сградата произхожда и един фрагмент от релефна украса на стена (?), изработена от глина; върху фрагмента е вдълбана композиция тип „венец на плодородието", есовидните елементи на която са обмазани с бяла боя. От същата произхождат многобройни предмети на бита и култа - фрагментирани керамични съдове, включително с рисувана украса (Николов 2002, табл. 208-221), оръдия на труда, култова пластика.

Гроб (обр. 2). До северната стена на негорялото жилище 5 е разкрит гроб (обозначен като № 4), вкопан в напластяванията от двете предходни селища, главно в останките от горяло жилище от IV хоризонт (Бъчваров 2003, 84-85). Гробната яма е приблизително правоъгълна с максимална дължина 1,20 м, ширина 58 см и дълбочина 30-40 см, ориентирана север-юг. Погребаният индивид е жена на възраст 41-42 години и ръст около 1,55 м. Мъртвата е положена в свито положение (хокер) наляво, с глава на север и лице на изток. Краката са свити, бедрата са под прав ъгъл към тялото, подбедриците сключват остър ъгъл с бедрата. Дясната ръка е свита в лакътя, а лявата е почти успоредна на горната част на тялото. При проучването на гробния комплекс не са открити костите от лявото стъпало и дясната длан. Погребален инвентар не е установен.

По време на археологическото проучване е събрано голямо количество находки - над 900 цели и фрагментирани, изработени от камък, кост, рог и глина.

Оръдия на труда. Колекцията от каменни оръдия включва много голямо количество цели и фрагментирани предмети. Всички са изработени от разпространени в района каменни породи. За изготвянето на огладените оръдия са използвани предимно твърди вулканични скали, а за изработване на неогладените оръдия са използвани пясъчници, седиментни скали, базалти и др.

Огладените каменни оръдия имат сравнително малки размери. Сред тях са различими два вида - със симетрична и с асиметрична работна част. Оръдията от първия вид (15 бр.) са масивни и тежки. Острието е дъговидно извито, заоблено в двата края. Във втория вид се наблюдават значителни различия както във формата, така и в размерите на инструментите. Първата група (18 бр.) включва оръдия с приблизително трапецовидна форма и елипсовидно напречно сечение. Работният ръб е слабо дъговидно извит. Оръдията от втората група (8 бр.) имат приблизително правоъгълна форма, много слабо стесняваща се към тилната част и овално напречно сечение. Работният ръб е силно дъговидно извит или прав.

При разкопките са открити и две масивни оръдия, които по своите характеристики излизат извън рамките на описаните видове. И двата инструмента са изработени от твърди скални породи. Дължината им е съответно 28 и 21,5 см (обр. 3 *6, 9*). Повърхността на тези оръдия като цяло е грубо загладена. Имат овално напречно сечение и приблизително правоъгълна форма, силно стесняваща се в тилната част. Работните им части са слабо асиметрични.

Групата на неогладените каменни оръдия е представена от чукалки, хромелни камъни и точила. Чукалките (103 бр.) имат конична или цилиндрична форма. В голямата си част тези инструменти са специално изработени, но като чукалки са били използвани и фрагментирани или силно изхабени огладени оръдия, както и речни волуни. Повече от 142 цели и фрагментирани хромелни камъка са намерени по цялата разкопана площ. Част от намерените оръдия са използвани двустранно. Работните им повърхности са сравнително слабо изхабени. Точилните камъни (79 бр.) са сравнително многобройни. Изработени са от пясъчници. В повечето случаи имат по две работни повърхности, които са силно износени.

Намерени са 6 тежести, вероятно за тъкачен стан, изработени от камък. Изготвени са от плоски камъни, без допълнително оформяне на естествената им овална или с удължена овална форма. В единия край е провъртяна сравнително широка (диам. до 1,5 см) дупка.

Открити са около 200 кремъчни артефакти, голямата част от които фрагментирани и съответно само частично запазени. Суровината, от която са изработени, има восъчножълт цвят, изпъстрена с бели петна.

Оръдията на труда, изработени от животински кости и рога, са най-многобройната категория изделия. Регистрирани са 109 цели и фрагментирани екземпляра. По всички инструменти са видими следи от направата или използването.

Гладилките, наричани и „длета" (39 бр.), заемат значителна част от колекцията. Изготвени са от тръбести кости. Работният им край има дъговидно извит ръб, често по-силно заоблен от едната страна.

Шилата попадат в три групи в зависимост от вида на използваната кост. Първият тип (20 бр.) шила са изработени от надлъжно разцепени кости. Работната част е оформена

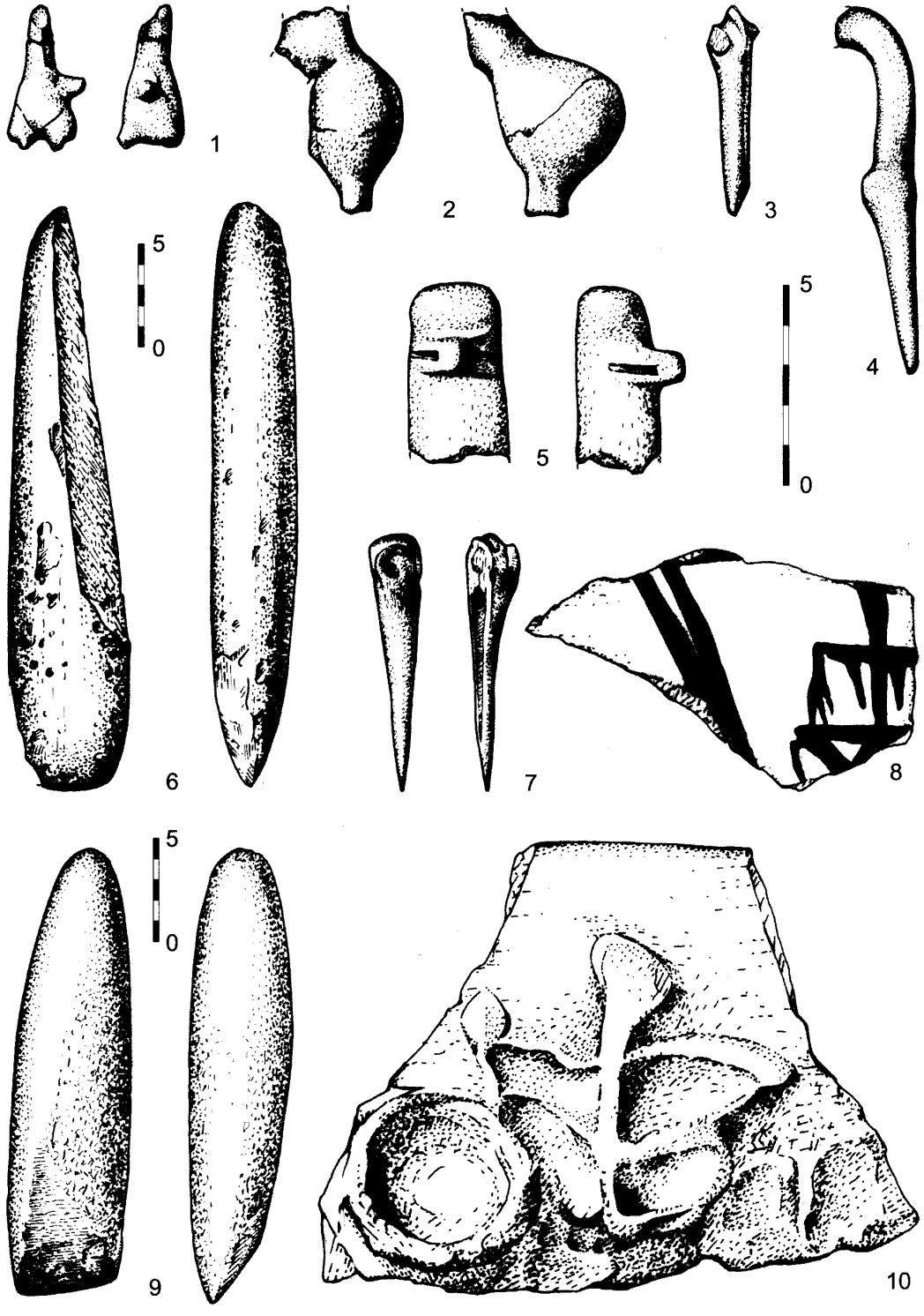

Обр. 3. Слатина - София, II строителен хоризонт. Пластични изображения, оръдия на труда и фрагменти от съдове. Ранен неолит, културна група Кремиковци
Fig. 3. Slatina - Sofia, second building horizon. Clay figurines, tools and sherds. Early Neolithic, Kremikovtsi cultural group

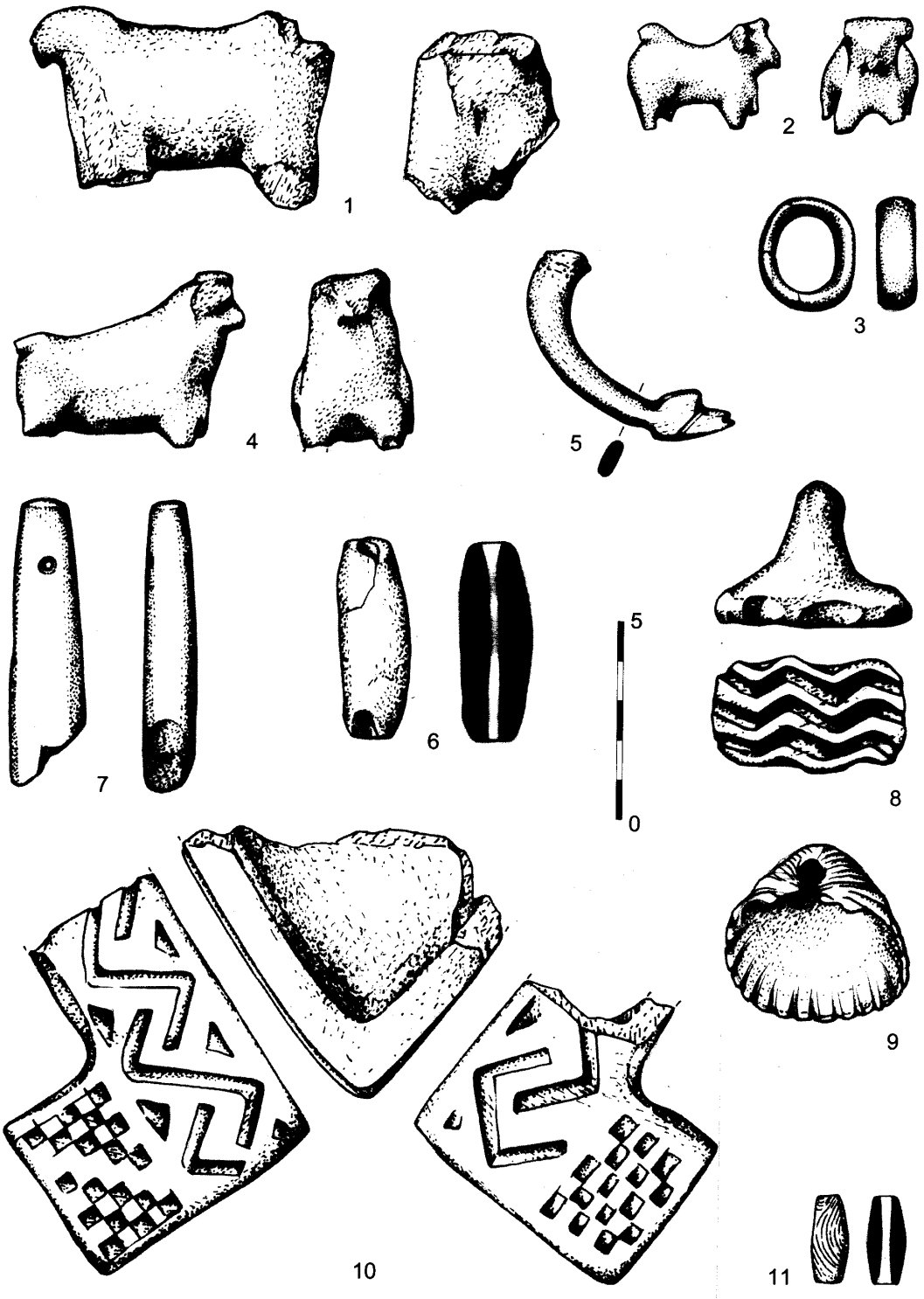

Обр. 4. Слатина - София, II строителен хоризонт. Пластични изображения и дребни предмети. Ранен неолит, културна група Кремиковци
Fig. 4. Slatina - Sofia, second building horizon. Clay figurines and small artifacts. Early Neolithic, Kremikovtsi cultural group

като острие с овално сечение. Тилната част често е старателно профилирана. Вероятно са били снабдени с дръжка, изработена от друг материал. Вторият тип (6 бр.) включва „игли" с кръгло напречно сечение, изготвени от масивни кости. Третият тип оръдия (3 бр.) са направени от тръбести кости, като игловидната работна част е оформена след косо срязване на костта (обр. 3 *7*).

От ребрени кости са изготвени остриета с триъгълно сечение (6 бр.) или инструменти с дъговидно извит ръб на острието (25 бр.).

Лъжичките (8 бр.) имат „лопатка" с приблизително триъгълна форма (най-често косо изтрита) и дръжка с овално напречно сечение. Два от намерените инструменти от този вид са изцяло и много добре запазени.

При проучването на останките от жилища 1 и 5 са намерени и два сърпа, направени от еленов рог. И двата са от карановски тип, но кремъчните резци липсват.

Изработените от глина оръдия на труда са представени от различни групи тежести за тъкачен стан. Моделирани са сравнително симетрично и са изпечени добре. Прави впечатление сравнително малкото количество (13 бр.) намерени цели и фрагментирани предмети от този вид. Имат овална, трапецовидна или триъгълна форма с овално напречно сечение. Намерените пашкуловидни и плоски тежести с кръгла форма са единични екземпляри. Всички тежести имат пробита в горния край тясна дупка (или в средата - при плоските). В някои случаи нишката, на която са били окачени, е оставила следа с ширина към 2-4 мм.

Сравнително голямо е количеството на тежестите и заготовките за тежести, изготвени от стенни фрагменти от керамични съдове (55 цели и фрагментирани предмети). За изработването им са предпочитани фрагменти от тънкостенни и добре изпечени съдове, включително такива с рисувана украса. В голямата си част готовите изделия са добре оформени - с приблизително правилна кръгла форма и огладени ръбове на периферията. Дупката в средата е двустранно пробита със свредел.

Култова пластика. Представена е от *антропоморфни* и *зооморфни изображения*.

Триизмерните антропоморфни фигури са изработени от глина (20 екз.) или кост (3 екз.).

Керамичните статуетки представят изправена женска фигура с подчертана стеатопигия (обр. 3 *2*). Горната част на тялото е къса, моделирана обемно или плоскостно. Лицето е представено схематично - носът е релефен, а очите са отбелязани чрез къси врязани чертички (обр. 3 *5*). Ръцете са само загатнати. Бюстът е моделиран рядко. При оформянето на долната част на тялото не са отбелязани анатомични подробности. Най-често чрез врязани линии е обозначен половият триъгълник. Само в един случай е изобразена жена в напреднала бременност. Фигурите са изработени от три части (горната половина на тялото - от една, а седалището и краката - от две), които впоследствие са прикрепени една към друга (долните две - с помощта на къса клечка). Прави впечатление обаче, че само в един от общо 10 фрагмента от долната половина на различни статуетки е намерен десният крак. Интерес представлява единствената открита досега в селището миниатюрна седяща женска фигура (обр. 3 *1*). Изображението е силно схематично. Лицето е схематично - изобразени са само очите. Маркирани са ръцете. Обозначен е и половият триъгълник. Краката са едва загатнати чрез малки конични пъпки.

Като правило върху статуетките не е нанасяна украса. Изключение прави едно торсо от изправена женска фигура, намерено сред деструкциите на жилище 8. Главата и шията са слети. Ръцете са изобразени чрез плоски триъгълни израстъци с дупчици в краищата. Върху гърдите, по диагонал от дясното рамо към талията е врязан сложен мотив от две преплитащи се зигзаговидни линии. Чрез врязани по задната част на главата и по гърба вертикални начупени линии е изобразена дълга, свободно падаща коса.

Сред останките от постройки са намерени антропоморфни изображения, изработени от кост (обр. 3 *3*, *4*). Представени са изправени женски фигури. Изображенията са силно схематични. Във всички случаи главата е силно извита назад, коремът и седалищните части са изпъкнали. Краката са слети. Липсват анатомични подробности.

В редки случаи върху стени на керамични съдове се срещат релефни антропоморфни изображения. От жилище 1 произхожда фрагмент от стена на голяма полусферична купа, върху който е запазено моделирано в релеф схематично изображение на седяща жена (обр. 3 *10*). Главата има форма на обърнат равнобедрен триъгълник и е представена заедно с тялото. Ръцете са свити в лактите и са опрени на хълбоците. С малка конична пъпка е представена вулвата. До десния хълбок е моделирана голяма релефна пъпка с вдлъбната горна повърхност.

Схематична изправена женска фигура е нарисувана с винена боя върху стената на оранжевоангобиран керамичен съд (обр. 3 *8*). Върху наличния фрагмент изображението е частично запазено. Главата, шията и горната част на тялото са изобразени общо

чрез вертикална лента. Ръцете са вдигнати настрани и са свити в лактите, като трипръстните длани сочат към хълбоците. Над лактите са изобразени гривни (?) и висулки (панделки?). Коремната и седалищната част са представени чрез голям обърнат триъгълник, очертан с ленти и изпълнен с вертикални зигзаговидни линии. Краката вероятно също са маркирани с тънки ленти.

Върху външната повърхност на три дебелостенни съда, като продължение на релефни ленти с ямички, са моделирани длани с 3 или 4 пръста.

Зооморфната пластика включва 14 фигури, изработени от глина и добре изпечени (обр. 4 *1, 2, 4*). Изобразените четириноги животни са представени статично. Всички фигури имат късо дебело тяло, разширяващо се назад. Шията, когато е представена, е дебела и къса. Главата е издадена напред, с конусовидна форма и триъгълно чело. Рогата и ушите са моделирани заедно - настрани и нагоре. Опашката е прилепена до тялото. Всички статуетки са повече или по-малко фрагментирани.

Наличен е и частично запазен дъговиден костен предмет, който от едната страна завършва със зооморфно протоме (обр. 4 *5*).

Култови масички. Намерени са фрагменти от 81 екземпляра, голямата част от които дават информация за сравнително-типологично изследване (вж. Nikolov 2001b, fig. 1, 2). Съотношението между тристранни и четиристранни е около 2:1.

Основният вид култови масички са *тристранни с вписано легенче, което следва формата на предмета* - имат форма на недълбоки отворени тристенни съдове с равно дъно отвътре, поставени върху три вертикални крачета с ъгловидно, триъгълно или овално напречно сечение (обр. 4 *10*). Стените им са приблизително вертикални, а устийният ръб е заравнен. Установени са малък брой *тристранни масички с полусферично вписано легенче* - крачетата са плътни, с квадратно или овално напречно сечение, слабо наклонени навън. По правило и двата вида триъгълни култови масички са украсявани по стените отвън. Орнаменталната украса е изпълнена чрез врязване, набождане и вдълбаване. Най-често украсата на поне две прилежащи стени е изградена от еднакви или доста сходни композиции. Различията, ако ги има, са незначителни и не нарушават стиловото и композиционно единство. Разграничават се две групи орнаментални композиции. В първата група орнаменталната схема включва композиции, които покриват изцяло външната повърхност на легенчето и крачетата, а във втората орнаментацията е нанесена само върху стените на легенчето.

Четиристранните култови масички попадат в три вида. *Четиристранни с полувписано легенче.* В масивна квадратна платформа с ниски стени е вписано кръгло дълбоко легенче, горната част на което е оформена чрез невисок ръб; поне в един случай дъното на масичката е силно увиснало отдолу. Крачетата са вертикални, средно високи и плътни. Всички страни на масичките от този вид са орнаментирани. Вероятно е застъпена само една триделна орнаментална схема, която включва обособени мотиви по стената и двете крачета; изпълнени са с редове вдълбани триъгълници.

Четиристранни с надградено легенче. Четири плътни и високи крачета поддържат масивна платформа; от нивото на горните ѝ странични ръбове започва конично издигане, което преминава в кръгло (полусферично) легенче. То е слабо вписано в платформата, но голяма част от височината му остава над нея. Стените са ниски, а крачетата са наклонени към платформата. Украсата на масичките е релефна: чрез отнемане на дълбок слой глина край вътрешните ръбове на крачетата и по долната страна на платформата, по крачетата и стените са оформени релефни полета със заоблени зигзаговидни очертания.

Четирикраки с надградено легенче. Четири плътни и средно високи, разширяващи се нагоре крачета носят полусферично легенче; те са дъговидно извити навън и наклонени към легенчето. Украсата на масичките е релефна: чрез отнемане на дълбок слой глина край вътрешните ръбове на крачетата, по външната им страна е оформено релефно поле със заоблени зигзаговидни очертания.

Четиристранни съдове. Установени са фрагменти от 7 такива отворени съда. Имат форма на плитка квадратна или слабо правоъгълна вана с равно дъно. Най-често стените са слабо издути или наклонени навън. Само в единични случаи не са украсявани. Пластичната украса е изпълнена чрез врязване и набождане (вертикални и хоризонтални пояси от зигзаговидни линии, У-видни мотиви, ямички). Вдълбаната украса включва правоъгълни мотиви, запълнени с шахматен орнамент. Само в един случай по устийния ръб са нанесени двойки от плитки ямички.

„Накити". От мида Spondylus е изработено мънисто с приблизително цилиндрична форма (обр. 4 *11*). Чрез пробиване на дупчица за окачване е изработена и висулка от раковина на мида Cardium (обр. 4 *9*). Наме-

рени са и няколко костени халки с различни размери (обр. 4 *3*), както и керамично мънисто с бялоангобирана повърхност (обр. 4 *6*).

Други. Сред деструкциите на една от постройките е намерена и керамична пинтадера (обр. 4 *8*). Върху правоъгълната основа са вдълбани четири успоредни зигзаговидни линии. Пак от жилище произхожда каменен предмет с удължена слабо конична форма и овално напречно сечение; в горния му край е пробита дупчица (обр. 4 *7*).

Цитирана литература:

Бъчваров 2003: К. Бъчваров. Неолитни погребални обреди: интрамурални гробове от българските земи в контекста на Югоизточна Европа и Анатолия. София, 2003.

Николов 1992: В. Николов. Раннонеолитно жилище от Слатина (София). (Разкопки и проучвания, 25). София, 1992 (с приноси от: Е. Дочева, И. Гацов, М. Ковачева, Н. Скакун, Л. Нинов, И. Стоилов-Бункера).

Николов 1999: В. Николов. Проучвания на неолитната култура в българските земи (II). - Археология, 1999, 1-2, 1-12.

Николов 2002: В. Николов. Раннонеолитна рисувана орнаментация (Fruhneolithische bemalte Ornamentik). София, 2002.

Николов и др. 1991: В. Николов, К. Григорова, Е. Сиракова. Раннонеолитно селище Слатина в София: първи строителен хоризонт (предварително съобщение). - Археология, 1991, 3, 13-26.

Nikolov 2001a: V. Nikolov. Neolithic Cult Assemblages From the Early Neolithic Settlement at Slatina, Sofia. - In: P. Biehl and F. Bertemes with H. Meller (eds.). The Archaeology of cult and religion. Budapest, 2001, 133-137.

Nikolov 2001b: V. Nikolov. Slatina-Sofia: Data On the Early Farming Cult. - In: Festschrift für Gheorghe Lazarovici. Zum 60. Geburtstag. Timişoara, 2001, 19-31.

Nikolov, Sirakova 2002: V. Nikolov, E. Sirakova. Zwei frühneolithische Wohnhäuser aus Slatina-Sofia. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus u. V. Nikolov (Hrsg.). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 165-189.

The Early Neolithic settlement Slatina in Sofia: second building horizon (preliminary report, part I)

Vassil Nikolov

The remains of the Early Neolithic settlement Slatina are situated in the eastern part of Sofia. The cultural layer in the northwest periphery of the site is some 4.20 m thick and comprises at least six building horizons, the upper four of which belong to the Kremikovtsi cultural group, and the lower two, to the Slatina group. The cultural layer of the second (from the bottom upwards) building horizon was excavated over an area of about 700 square meters between 1989 and 1991.

Architectural remains. Remains of nine buildings were registered in the excavated area. Six of them were completely excavated. Three of the buildings yielded evidence of partial or total destruction by fire. The houses are concentrated in the western part of the excavated sector, in two clusters. The western one comprises three, and the eastern - six buildings. Some 5 m wide not built-up area stretching from the northeast to the southwest separates both clusters. No precise general layout seems to have existed. The buildings are situated in a close juxtaposition to each other. They have rectangular or slightly trapezium-shaped ground plan. There is no regularity concerning the orientation of their longer axes. The entrances are mainly built on the southeastern or southwestern side. The dwellings are comparatively big, with a total area ranging from 40 to 70 square meters. They are built in the traditional building technique of the time. The floors have the appearance of solid platforms made of rammed clay. Three of the buildings are single-roomed. The inner space of other three is divided into halves by partition walls. Small rooms have been added later to two of the initially single-roomed buildings. Each house is supplied with at least one big vaulted oven. There also are smaller fireplaces in two of the buildings.

Remains of yet other installations are registered in most of the houses: a granary, a big platform of rammed clay, built at place bins of different shape and size. The already ascertained practice of performing a building sacrifice before starting the construction activities has got further proof.

A burial. A burial of a woman at an age of 41 or 42 years, some 1.55 m high, has been found near the northern wall of the house with no traces of burning. The deceased was buried in a contracted position to the left side, with her head to the north and facing to the east. There were no grave goods.

The archaeological excavations yielded a great amount of small finds: more than 900 complete or fragmented artifacts made of stone, bone, antler or clay. All the groups of finds, traditionally recovered from Early Neolithic sites, are attested. Tools are most numerous.

Cult plastics. It includes anthropomorphic and zoomorphic representations made of clay or bone. Clay figurines depict a standing female with outlined genitals. Although rarely, there are anthropomorphic applications on the walls of certain pots. A standing female figure is sketched with wine-red paint on the wall of an orange-slipped pot.

The zoomorphic figures are made of clay. These artifacts represent four-legged animals in static position. There is a partially preserved arched bone object ending with a zoomorphic head.

Small altars. Most of them are triangular, with a dish modeled into it, which either repeats the shape of the artifact or has a hemispherical shape. The quadrangular altars have three major variants: with a concave, hemi-concave or attached to the upper surface dish.

Four-sided vessels. They have the shape of a shallow square or slightly rectangular tanks with flat bottom.

"Ornaments". A bead with more or less cylindrical shape is made of a *Spondylus* shell. There are also a few bone rings of different size.

A clay stamp-seal has been found among the ruins of one of the houses.

Раннонеолитно селище Слатина в София: втори строителен хоризонт (предварително съобщение, част II)

Емилия Сиракова

Най-многобройният и най-сигнификативен дял на материалната култура на селището Слатина е комплексът от керамични съдове, по правило силно фрагментирани.

Керамичният комплекс от втори строителен хоризонт на Слатина представя всички основни белези на раннонеолитната керамика на културна група Кремиковци. Керамичните съдове от комплекса се разпределят в три технологични групи. Но поради ограничения обем на това предварително съобщение ще бъде представена само най-обща информация за основните характеристики на първа и втора технологична група. Основният акцент в експозето поставям върху третата технологична група от керамичния комплекс - съдовете с ангобирана повърхност и особено тези с рисувана орнаментална украса, които носят и основна информация за хронологическото място на материалната култура на целия комплекс на селището, регистрирано като II строителен хоризонт.

Първата технологична група обхваща около 1/2 от наличните керамични фрагменти и включва сравнително големи по размери съдове. Изработени са от глина с примеси от ситен пясък или пясък и органичен опостнител. Изпечени са добре. Имат сиво-кафява или кафява огладена или излъскана повърхност, но външната страна на стените на част от съдовете е била преднамерено огрубена. Често върху един съд са прилагани и двата начина на третиране на повърхността, като границата между тях е маркирана с релефна хоризонтална права или зигзаговидно начупена лента, набраздена с ямички или насечки. Били са снабдени с равно, често удебелено дъно. Представени са и трите основни вида съдове - паници, гърневидни и купи. Част от гърневидните съдове са имали по четири въжести дръжки, а в отделни случаи - вертикална лентеста дръжка с овално напречно сечение. Някои са били снабдени и с плитки капаци, които имат изпъкнала горна повърхност с четири симетрично разположени дупчици и вертикални стени и заоблен ръб. В преобладаващата си част съдовете са били орнаментирани. Украсата е съсредоточена главно върху долната половина на съдовете, която най-често има огрубена повърхност. Използвани са релефна, импресо и врязана украса. Релефната украса вкючва: вертикални, наклонени или хоризонтални ленти с ямички или насечки, вертикални релефни ребра, конусовидни или плоски пъпки. В повечето случаи релефните елементи са съчетани с импресо украса от организирани или хаотично разположени единични или двойни мотиви от ямички, прищипвания с пръсти, ноктени отпечатъци и провлачвания от пръсти. Чрез врязване са изпълнени композиции от неритмични коси или вертикални линии.

Тънкостенните съдове със сиво-черна, сиво-кафява, кафява или жълто-кафява излъскана повърхност представят втората технологична група. Те съставляват около 20 % от общото количество на наличните фрагменти от керамични съдове, добити при разкопките на пласта на II строителен хоризонт. Представени са и трите вида керамични съдове, като преобладава количеството на купите. За разлика от другите две технологични групи, част от регистрираните в тази група съдове са със слабо изразена биконична форма, с прав или профилиран навън устиен ръб. По правило тези съдовене не са били орнаментирани. Около 1/8 от съдовете, включени във втората технологична група, могат да се обособят в отделна подгрупата. Това са тънкостенни съдове, предимно купи и паници. Имат сиво-черна, сива или сиво-кафява излъскана повърхност. Отличителна черта на подгрупата са поясите от канелюри по външната страна на стените на съдовете. Композициите от канелюри са разположени по средната (най-изпъкнала) част на купите, а на паниците - само от вътрешната страна. Изградени са от вдълбани с тесен инструмент наклонени къси или разположени в композиция „рибена кост" елементи. Много по-рядко се срещат наклонени или вертикални плитки, но по-широки канелюри.

Около 30 % от представяния керамичен комплекс заема групата на тънкостенните съдове с ангобирана повърхност. Изработени са от добре пречистена глина с примес от ситен пясък и много рядко от органичен произход.

Оформени са старателно, имат симетрични форми и са добре изпечени. Ангобата е еднородна с тестото на съда. Според вида на ангобата могат да бъдат обособени четири групи: оранжево-червена, червена до виненочервена, светлокафява, розово-бяла до бяла. Преобладава количеството на съдовете с оранжево-червена и червена ангобирана повърхност. Другите видове ангоба се срещат по-рядко. Съдовете са снабдени с ниско кухо столче, често разчленено на два, три или четири сегмента, или с удебелени равни или слабо конкавни дъна. По изключение някои гърневидни съдове са имали четири въ-

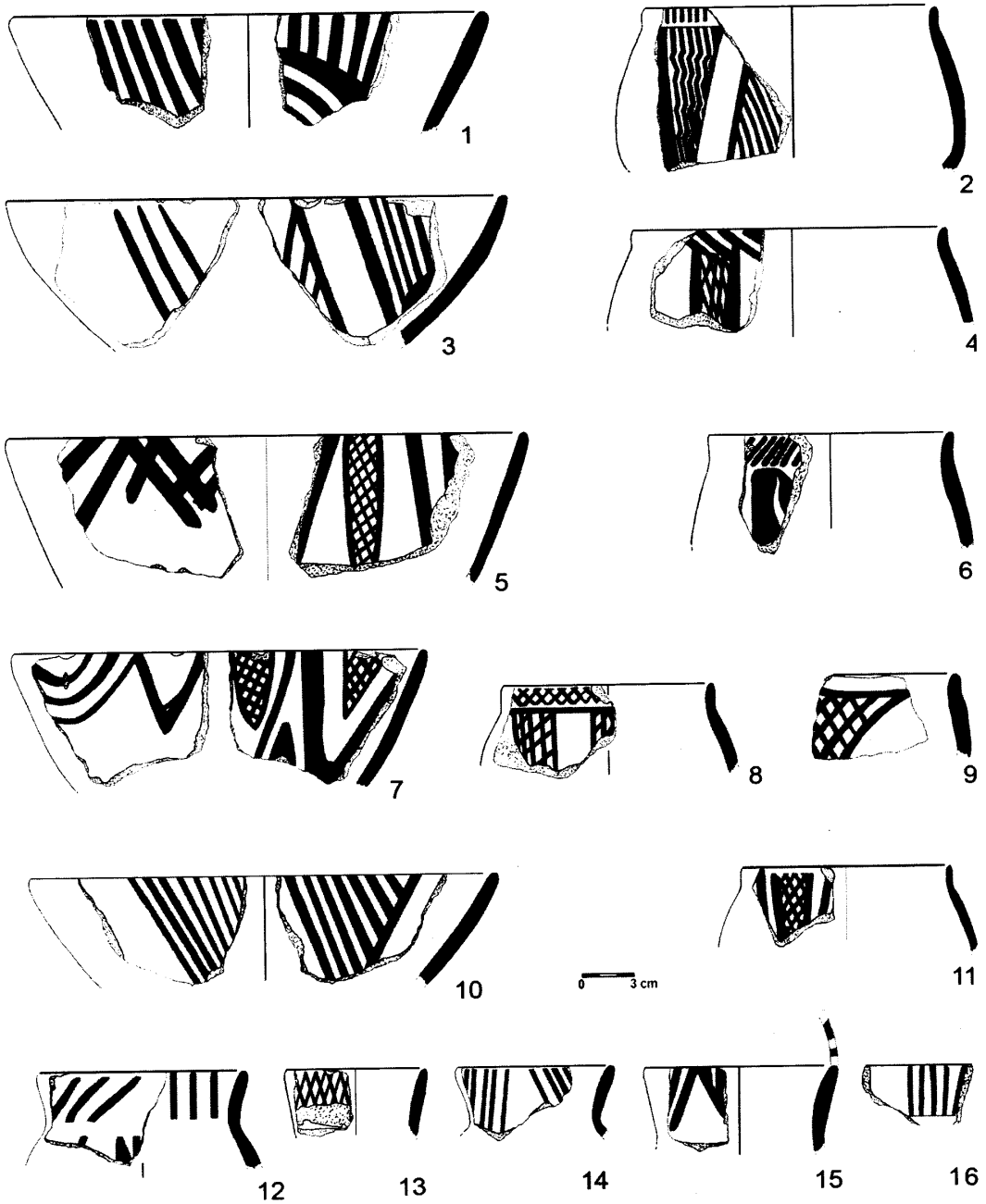

Обр. 1. Слатина - София, II строителен хоризонт. Фрагменти от керамични съдове с рисувана украса с виненочервена боя. Ранен неолит, културна група Кремиковци
Fig. 1. Slatina - Sofia, second building horizon. Sherds with wine-red painted decoration. Early Neolithic, Kremikovtsi cultural group

жести дръжки, понякога са били снабдени с капаци. В третата технологична група се обособяват две подгрупи, представени почти равностойно.

Първата подгрупа включва неорнаментирани съдове с ангобирана повърхност. Изработени са от глина с примеси от много ситен пясък или фин органичен опостнител. Представени са и трите основни вида съдове. Преобладават паниците, най-често с издути навън стени. Равностойно са представени две серии - плитки и дълбоки паници. Купите имат заоблено тяло с право или профилирано навън устие. Най-слабо са представени гърневидните съдове. Те имат сплеснатосферично тяло с обърнатоконична или цилиндрична къса шия. Някои съдове от този вид са имали дръжки - две или четири въжести дръжки с вертикално пробита дупка. Дъната на съдовете с ангобирана повърхност са сравнително малко. Най-добре са представени дъната върху столче, кухо или слабо конкавно, разчленено на два, три или четири сегмента чрез плитки прорези. Значителна част съставляват равните дъна. Доста рядко са използвани пръстеновидните и удебелените слабо конкавни дъна.

Втората подгрупа от съдовете с ангобирана повърхност се характеризират с рисуваната си украса. По своите технологични характеристики те са сходни с неорнаментираните ангобирани съдове. За нанасяне на рисуваната украса са използвани четири цвята боя: виненочервена, тъмнокафява, кремава (жълто-кафява) и бяла. Регистрирани са незначително количество фрагменти от керамични съдове с полихромна рисувана украса, изведена с два цвята боя - тъмнокафява и бяла. Орнаменталната украса на съдовете е изградена от един или два хоризонтални пояса - подустийна украса и основна композиция. Композициите, изграждащи пояса на подустийната украса, са съставени от еднакви мотиви. Тези, които представят основната композиция, включват най-често два различни редуващи се мотива. По изключение, и то главно върху съдовете с бялорисувана украса, е нанасян и трети орнаментален пояс - върху дъното (столчето), който също е изграден от еднотипни мотиви. Рисуваните орнаментални композиции са регистрирани и върху трите основни вида керамични съдове: купи, паници, затворени гърневидни съдове. Най-многоброен вид съдове с рисувана украса са купите. Орнаментацията им покрива външната страна на стените. Регистрираните орнаментални схеми включват два или един хоризонтален пояс - съответно подустийна украса и основна композиция, или само основна композиция, започваща от устийния ръб или под тесен неорнаментиран интервал под него. По вътрешната страна на 1/3 от съдовете също е нанесена рисувана украса. Върху паниците тя включва основна композиция, започваща от устийния ръб, а при купите - само подустийна украса.

Най-многобройна е групата на съдовете, орнаментирани с виненочервена боя, следвана от украса с кафява боя. Това е едно от различията между керамичните комплекси на I (в който значителен приоритет имат тъмнокафяворисуваните орнаментални композиции при всички групи керамични съдове (Николов и др. 1991) и II строителен хоризонт. Тъмните орнаментални композиции са установени и при четирите според цвета на ангобата групи съдове. Съдовете с рисувана с кремава боя украса, които са сравнително най-малобройната група съдове с рисувана орнаментация, принадлежат по правило на първите три групи, а бялоорнаментираните съдове се отнасят само към втора група. Особеностите на рисуваната украса ще бъдат разгледани по групи, обособени според цвета на боята, използвана при орнаментиране на съдовете.

Повече от 60 % (509 фр. от 946 устийни фр., включени в проучването) от орнаментираните съдове имат рисувана с **винена боя** украса (обр. 1)*.

Най-многобройният вид съдове орнаментирани с виненочервена боя са купите (247 фр.). Външната страна на около 170 и вътрешната страна на около 30 от тях е била покрита с оранжева ангоба. Значително порядко (върху 38 съда) тя е тъмночервена, а в отделни случаи е светлокафява (17), бяла (8) или бледорозова (14). Орнаменталната схема е представена в два варианта. Първият е изграден от основна композиция, започваща от устийния ръб, или тесен неорнаментиран пояс под устието (34) (обр. 1 *9*, *11*). Композициите са доста еднотипни и са изградени от един повтарящ се (с варианти) мотив или два различни редуващи се мотива. Използваните мотиви са: висящи или изправени равностранни триъгълници с различно запълване на вътрешното пространство (мрежеста украса, наклонени линии, вписани ъгловидни мотиви); равнобедрени триъгълници със слабо издути навън страни, защриховани с наклонени черти; вертикални полуелипсовидни мотиви, изчертани с дебела лента и различно запълване на вътрешното пространство; групи от по две-три наклонени прави или зигзаговидни линии; композиция тип „венец на плодородието". По-рядко се срещат вертикални тесни мотиви, изчертани с тесни ленти и запълнени

Благодаря на Елка Анастасова за изработването на илюстративния материал към статията.

с мрежест орнамент, наклонени линии или ъгловидни мотиви.

Вторият вариант орнаментални композиции, използвани за украса на купи с виненочервена боя, представя двуделна схема от подустийна украса и основна композиция (обр. 1 *2, 4, 6, 8*). Подустийната украса е представена с композиции от еднакви мотиви - мрежеста украса, мотиви тип „рибена кост", висящи плътни триъгълни, ъгловидни и дъговидни мотиви, наклонени черти в непрекъснат ред или в групи от по три-четири, които ритмично сменят посоката на наклона си. Използваните в двуделната схема основни композиции

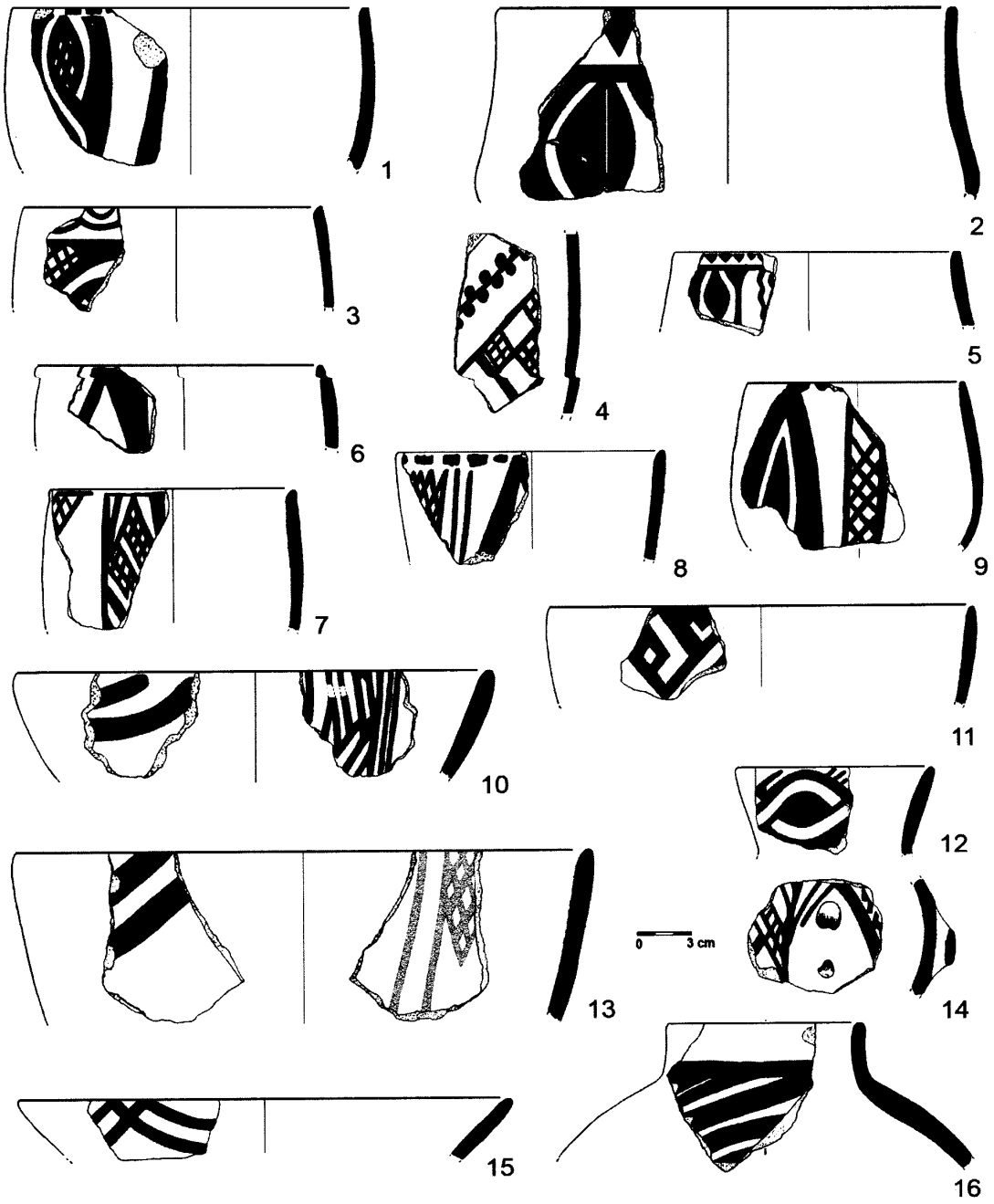

Обр. 2. Слатина - София, II строителен хоризонт. Фрагменти от керамични съдове с рисувана украса с кафява боя. Ранен неолит, културна група Кремиковци
Fig. 2. Slatina - Sofia, second building horizon. Sherds with brown painted decoration. Early Neolithic, Kremikovtsi cultural group

са сходни с основните композиции, използвани в едноделната орнаментална схема. Върху подустийния пояс от вътрешната страна на около 1/5 от купите също е нанесена украса, която включва къси и по-дълги наклонени или вертикални черти, изрисувани поединично или в групи от по две, три, четири или пет. Не се забелязва зависимост при съчетаването на орнаменталните схеми, използвани при украсата на двете страни на купите.

Орнаменталната схема по външната страна на паниците (226 съда) (обр. 1 *1, 3, 5, 7, 10*) обикновено е представена със започваща от устийния ръб основна композиция, включваща гирляндовидни и/или вертикални (или наклонени) лентовидни мотиви. И двата мотива са представени с голям брой тънки успоредни линии. В някои случаи вместо гирляндовидни мотиви са изрисувани висящи ъгловидни мотиви, съставени от няколко вписани ъгли; в този случай лентовидните мотиви включват по-малко на брой, но по-дебели ленти. Композициите от лентовидни мотиви включват снопове от по три-пет успоредни линии, сменящи ритмично наклона си. Дължината на сноповете от лентовидни мотиви при тези композиции стига до дъното на съда, но в няколко случая те са изрисувани само до най-издутата част от стената на съда. Сравнително рядко е използвана композиция тип „венец на плодородието“ (16 съда) и от меандровидни мотиви (5 фр.) - хоризонтална зигзаговидна линия, която разчленява орнаментираното пространство на триъгълни полета, защриховани с наклонени линии с различни посоки на наклона. Двуделните орнаментални композиции по външната страна, включващи подустийна украса и основна композиция, са изключение (само 2 случая). В този случай подустийната украса е съставена от успоредни наклонени черти. Основната композиция трудно се поддава на възстановяване. Сигурно е, че е съставена от два вида редуващи се мотиви - най-често изправени равнобедрени триъгълници със слабо издути страни и висящи равностранни триъгълници, запълнени с едра мрежа или успоредни линии. Орнаменталната схема по вътрешната страна (при всички видове ангоба) е изградена от основна композиция, започваща от устийния ръб. Включва композиции, състоящи се от триъгълни мотиви, запълнени с наклонени линии или мрежеста украса. Тези мотиви (висящи или изправени) се съчетават помежду си или със снопове наклонени линии. Този вариант на композиция е водещ (върху 187 съда). По-рядко са използвани композиции от гирляндовидни мотиви, снопове (три до пет) наклонени линии, които в някои случаи ритмично променят наклона си, меандровидни композиции, композиция тип „венец на плодородието“ и такива от вертикални удължени мотиви, запълнени с мрежа или негативна композиция „венец на плодородието“, съчетани с наклонени линии или плътни ленти.

Открити са фрагменти от 35 гърневидни съда - най-слабо застъпеният вид орнаментирани с виненочервена боя керамични съдове от комплекса (обр. 1 *12-15*). Покриването с ангоба е извършено само по външната страна на стените, като е използвана предимно оранжева ангоба. Регистрирани са единични случай, в които съдът е бил покрит с тъмночервена или кафява ангоба. Съдовете са имали удължено сферично тяло с къса права или обърнатоконична шия. За 7 съда е ясно, че са имали четири възжести дръжки, а за други 3 - че при орнаментирането им са използвани различни техники (рисувана украса, съчетана с релефни елементи - малки плоски пъпки, разположени по най-изпъкналата част от съда или релефна лента, отделяща шията от тялото). Налични са 3 фрагмента от капаци, орнаментирани с винена боя. Орнаменталната украса на съдовете е изградена от два хоризонтални пояса. Подустийната украса е представена от композиции от плътни висящи триъгълници, наклонени успоредни черти в непрекъснат ред, в групи от по две или три, или в групи от по две, три или пет, които ритмично сменят посоката на наклона си. Върху 14 съда основната композиция е представена в два варианта. Единият е композицията тип „венец на плодородието“ (9). Другият вариант включва висящи триъгълни мотиви с различно запълване на вътрешното пространство (мрежеста украса, наклонени черти, триъгълни полета с различно защриховане). В случаите, когато съдът е имал дръжки или релефни елементи, рисуваната украса не ги е покривала. За орнаментиране на капаците е прилагана основна композиция от ръба, включваща редуващи се еднотипни мотиви от наклонени черти или триъгълници, запълнени с мрежест орнамент.

Съдовете с рисувана с винена боя орнаментация са имали сравнително малки по размери дъна, поставени върху столче, ниски конкавни, средновисоки или високи плътни или кухи. По правило не са били орнаментирани, но за 4 (от 30 регистрирани екземпляра) съществуват податки, че е бил положен и трети орнаментален пояс, който е изграден от наклонени линии в групи от две, три или в непрекъснат ред.

Кафява боя. Рисуваните с тъмнокафява боя (обр. 2) орнаментални композиции (161 екземпляра) са регистрирани главно върху съдове основно с оранжево-червена (90) повърхност. Бялата (13), червената (6), винената (4), светлокафявата (9) и розовата (19)

ангоба се срещат значително по-рядко.

В проучването са включени 114 устийни фрагмента от купи (обр. 2 *1-9*). По правило този вид съдове имат оранжево-червена излъскана повърхност и само 1/5 от тях са покрити с друг вид ангоба. Украсата на 89 купи е представена с едноделна орнаментална схема от основна композиция, започваща от тесен неорнаментиран пояс под устието (обр. 2 *6, 7*). Характерно е, че са нанасяни единствено върху съдове с оранжево-червена ангобирана повърхност. В голямата си част те включват доста еднотипни съчетания от висящи равностранни или равнобедрени триъгълници с различно, но типично за комплекса запълване на вътрешното пространство и изправени полуелипсовидни мотиви; в някои случаи горните мотиви се комбинират с вер-

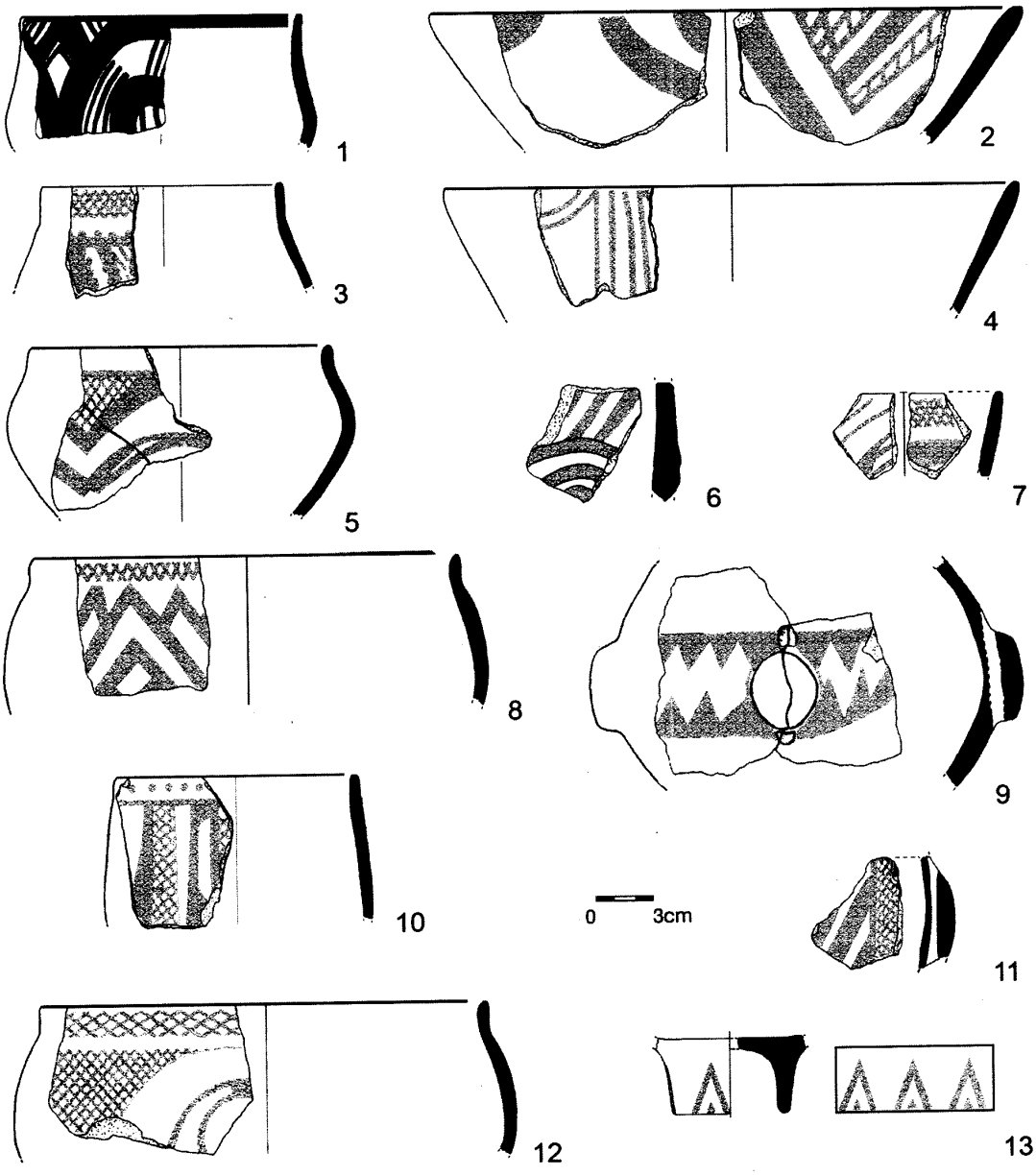

Обр. 3. Слатина - София, II строителен хоризонт. Фрагменти от керамични съдове с рисувана полихромна украса (1) и украса с бяла боя (2-13). Ранен неолит, културна група Кремиковци
Fig. 3. Slatina - Sofia, second building horizon. Sherds with polychromatic decoration (1) and with white painted decoration (2-13). Early Neolithic, Kremikovtsi cultural group

тикални или коси ленти, групирани по две или три. Двуделната орнаментална схема е регистрирана при 72 съда. В подустийния пояс тя е изградена от плътни триъгълни, ромбовидни, кръгли или елипсовидни коси или полуелипсовидни, хоризонтално разположени мотиви, двуелементни гирлянди, зигзаговидно начупена хоризонтална линия, коси наклонени черти, но преобладава гъстата мрежеста украса. Основната композиция е отделена от горния пояс с тесен неорнаментиран пояс или хоризонтална тясна линия. В този вариант тя е изградена от традиционните триъгълни мотиви, съчетани с групи от по две наклонени линии или вертикално разположени полуелипсовидни мотиви. Новорегистрирана в сравнение с купите с винена украса от I строителен хоризонт е композицията, при която целият орнаметиран пояс е разделен от хоризонтална зигзаговидна линия на триъгълни полета, защриховани с наклонени линии с различна посока на наклона.

В случаите, когато е била ангобирана и вътрешната страна на съда, е използвана и едноделна композиция само от подустийна украса (10 бр.), която обаче е доста еднотипна и включва коси чертички, висящи триъгълници, полукръгове или ромбове.

Паниците от групата съдове с кафяворисувана орнаментация са 36 (обр. 2 *10, 11, 13, 15*). Украсата им обикновено е нанасяна върху двете страни и в почти всички случаи е изградена чрез едноделна орнаментална схема, която включва основна композиция, започваща от устийния ръб. Композициите, рисувани върху външната страна, са еднообразни. Използваните мотиви са предимно едно-, дву- или триелементни гирляндовидни, представени с широка лента, които се допират или се пресичат в краищата си. Композиционните варианти върху вътрешната страна са значително по-разнообразни и включват равностранни висящи триъгълни мотиви с различно защриховане, които се допират или са малко раздалечени, или пък се съчетават с вертикални или наклонени линии, двуелементни гирляндовидни мотиви, равнобедрени триъгълни висящи мотиви, вътрешното поле на които е разделено на триъгълни полета, запълнени с мрежест орнамент, най-често негативно изпълнена композиция „венец на плодородието", празните полета на която са запълнен с коси линии. В единичните случай, когато орнаменталната схема включва двуделна композиция, подустийната украса е съставена от ромбовидни или триъгълни мотиви, а основната композиция - от композицията тип „венец на плодородието".

От орнаментираните с кафява боя гърневидни съдове са регистрирани 24 фрагмента (15 устийни и 9 стенни). Украсата върху тях по правило е включвала два орнаментални пояса (обр. 2 *12, 14, 16*). Подустийният пояс е представен главно от триъгълни мотиви - плътни или запълнени с коси черти или коси ленти и по изключение композиция „венец на плодородието", празните полета около която са запълнени с мрежи или наклонени линии. Само в редки случаи може да се възстанови структурата на основната композиция, но тя със сигурност не се различавала от типичните композиции за изследвания керамичен комплекс. Отличителен момент са регистрираните 3 съда, чиято орнаментална схема е включвала само основна композиция, започваща от границата между шията и тялото, и е включвала негативни спиралomеандровидни мотиви. Нетипично за този вид съдове е и съчетаването на две техники на орнаментиране - рисувана и релефна. В тези 4 случая композицията от рисувани в групи вертикални лентовидни и дъговидни мотиви е била съчетана с малки конични или плоски пъпки, разположени най-вероятно по най-издутата част на тялото на съда.

Съдовете с кафява рисувана украса са били снабдени в редки случаи с ниски кухи столчета, като е регистриран 1 случай на орнаментиране на столчето с тъмнокафява боя.

Кремавата боя също продължава да се използва при орнаментирнето на ангобирани съдове, макар че делът ѝ значително намалява в сравнение с дела на този цвят в групата на орнаментираните ангобирани съдове от керамичния комплекс на I строителен хоризонт. Регистрирани са устийни фрагменти от около 80 съда. Кремавата орнаментация е полагана главно върху оранжево-червена (43), розово-бяла (25) и рядко червена (7) ангоба. С това също се отличава от I строителен хоризонт, където кремавата орнаментация е нанасяна само върху съдове с червена ангоба (Николов и др. 1991).

Най-често украсяваните с кремава боя съдове са купите - 64 (обр. 4 *1-6*). Върху 2/3 от тях орнаменталната схема включва подустийна украса и основна композиция. В структурно отношение не са регистрирани значителни разлики при използваните за орнаментиране мотиви и композиции в сравнение с използваните при орнаментиране с други цветове съдове от този вид. Макар и рядко, подустийният пояс от вътрешната страна също е бил орнаментиран чрез нанасяне на плътни точки, коси чертички или удължени вертикални мотиви, разположени в непрекъснат ред. Изключително рядко се среща едноделна композиция, изградена от основна композиция, започваща от устийния ръб (9) или след тесен неорнаментиран пояс под устието (6).

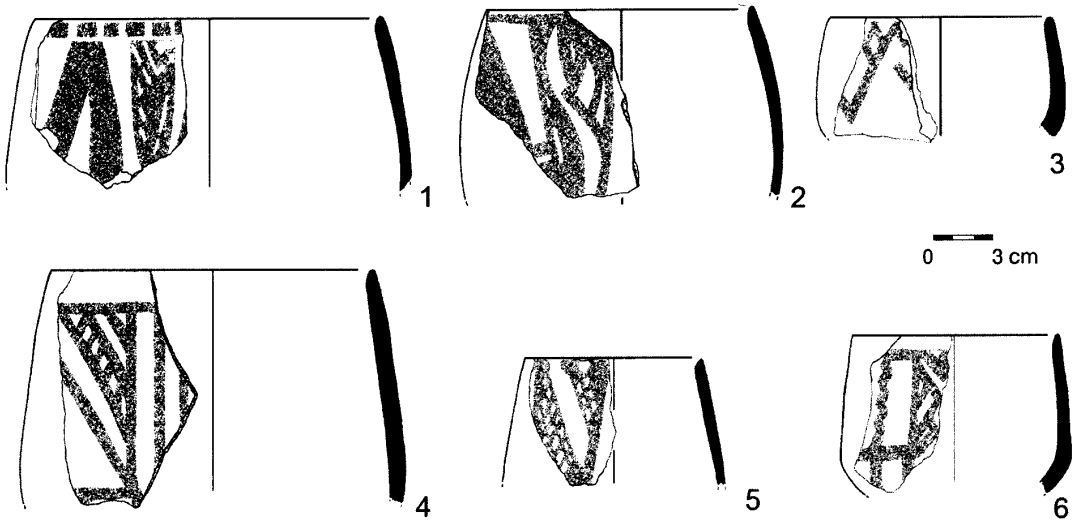

Обр. 4. Слатина - София, II строителен хоризонт. Фрагменти от керамични съдове с рисувана украса с кремава боя. Ранен неолит, културна група Кремиковци
Fig. 4. Slatina - Sofia, second building horizon. Sherds with cream painted decoration. Early Neolithic, Kremikovtsi cultural group

Паници (12). Орнаментацията, нанесена с кремава боя, покрива не много широк пояс по двете страни на съда. Отвън почти винаги е представена композиция от дву- и триелементни гирляндовидни мотиви, допиращи се или съчетани с коси ленти в групи по три. Върху два съда за орнаментиране на външната страна е използвана композицията „венец на плодородието". Използваните за орнаментиране на вътрешната страна на съда композиции по правило са по-разнообразни, но напълно възстановена е само една композиция от висящи триъгълни мотиви, изпълнени с мрежеста украса. Частично запазени са четири композиции от допиращи се гирляндовидни мотиви (в различни модификации), висящ равнобедрен триъгълен мотив (фалосообразен), запълнен с вертикално разположена композиция „венец на плодородието".

Гърневидните съдове, чиято орнаментация е нанесена с кремава боя, са само 4. Подустийният орнаментален пояс е изграден от коси черти, а основната композиция в един случай включва равнобедрен триъгълен мотив, запълнен с вертикално разположена композиция „венец на плодородието", редуващ се с две успоредни наклонени линии. В другия случай е използвана хоризонтално разположена композиция „венец на плодородието". Третият съд представя композиция от висящи равностранни триъгълници, фланкирани с по една наклонена линия. Поне един съд е бил снабден и с капак, чиято орнаментация е представена чрез сложна композиция от спираломеандри, започваща от устието.

Керамичните съдове от тази група са имали високи столчета, кухи или конкавни, които не са били орнаментирани.

Бяла боя. Бялата боя е по-рядко използвана при орнаментиране на ангобираните съдове (обр. 3 *2-13*), но изпълнените с нея композиции са много разнообразни. Бялата орнаментална украса е нанесена основно върху съдове с тъмночервена ангоба, докато в единични случаи (и то при купите) е рисувана и върху оранжево-червена, бяла или розова ангоба.

Купи. Купите са най-многобройният (102 бр.) вид съдове, украсявани с бяла боя (обр. 3 *3, 5, 8, 10, 12*). Рисуваната украса е нанесена само върху външната страна. Тектониката на купите предлага използването на двуделна (върху 70 съда) или едноделна (върху 32 съда) схема за тяхното орнаментиране. Подустийният пояс (при двуделните схеми) е запълнен с мрежеста украса или композиция тип „рибена кост". Често е използвана композиция от плътни висящи равностранни триъгълници или наклонени къси черти, а сравнително рядко - от плътни кръгове, полуелипси, зигзаговидна линия. Само върху два съда подустийната украса от вътрешната страна е представена от наклонени линии, разположени в групи от по две или в непрекъснат ред. Основната композиция включва сходни мотиви. Но при двуделните орнаментални схеми приоритет имат композициите тип „венец на плодородието", докато при едноделните - съставените от триъгълни мотиви композиции.

Паници (20 съда). Бялорисуваната орнаментация е представена винаги по двете

страни на съдовете от този вид (обр. 3 *2, 4, 7*). По правило е използвана едноделна схема, започваща от устийния ръб. Покриващите външната страна орнаментални композиции са изградени най-често от дву- или триелементни гирляндовидни мотиви, редуващи се в някои случаи с наклонени или вертикални лентовидни мотиви, но се срещат и композиции от типа „венец на плодородието", а в един случай от спираловидни мотиви. Орнаменталната композиция от вътрешната страна е представена най-често от композиции от висящи триъгълни мотиви с различно защриховане (мрежеста украса или наклонени успоредни линии), дву- или триелементни гирляндовидни мотиви или композицията „венец на плодородието". В единични случаи са изрисувани два хоризонтални орнаментални пояса: подустийна украса от гъста мрежеста украса и основна композиция от типа „венец на плодородието" (обр. 3 *7*).

Гърневидни съдове. От този вид керамични съдове не са регистрирани устийни фрагменти. За някои характеристики на орнаментацията може да се съди само по запазените стенни фрагменти. В това изследване са включени общо 7 бр. Полаганата ангоба в тези случаи е основно тъмночервена. В единични случаи е регистрирана и оранжево-червена ангоба. Основната композиция е изградена от триъгълни мотиви, изчертани с тесни ленти и запълнени с мрежеста украса. Наличието на възжести дръжки е установено за 5 съда. Това са конични или сплеснати пъпки с вертикално пробита дупка. При нанасяне на рисуваната украса мотивите са били разполагани и върху повърхността на тези дръжки (обр. 3 *9, 11*). С това те се различават от композициите, изработени с други цветове бои, при които дръжките не са били украсявани. Интерес представляват и двата съда, върху които са използвани два вида орнаментални техники - съчетаване на релефна и рисувана украса. В единия случай това са малки конични пъпки, разположени по най-издутата част от тялото. Основната композиция е била изградена от композиция тип „рибена кост". На другия съд, около мотив, съставен от две концентрични вдълбани окръжности с точка в центъра, са нарисувани успоредни слабо наклонени ленти (обр. 3 *6*). Някои съдове са били снабдени и с капаци (10 бр.) с полусферична форма и четири симетрично разположени дупчици върху свода. Орнаменталната им украса е изградена от основна композиция, започваща от ръба на устието и включваща спираловиден мотив, кантован с бели точки или спираломеандри. Само в един случай е регистрирана двуделна орнаментална схема: подустийната украса е от гъста мрежа, а основната композиция - от спираловидни мотиви, кантовани с бели точки.

В някои случай бялорисуваната украса е включвала и трети орнаментален пояс, разположен върху столчето на съда. Регистрирани са 22 орнаментирани дъна. Това са ниски конкавни столчета (4), високи кухи столчета (2), ниски или високи столчета, разчленени на два, три или четири сегмента. Украсата на столчето включва една, две или три хоризонтални ленти, а в един случай - вертикални ъгловидни мотиви с допиращи се рамена.

Полихромия. При разкопките са намерени отделни фрагменти от фини керамични съдове с полихромна рисувана украса. Наличните 7 фрагмента са от купи (4), гърневидни (?) съдове (2) и паница (1). Ангобата, върху която е положена орнаменталната украса, е оранжево-червена до тъмночервена. Композициите са изградени от мотиви, изведени с кафява боя и фланкирани с бели ленти. Поради малките размери на фрагментите не е възможно да се възстановят орнаметалните схеми и композиции, освен на една купа, върху която най-вероятно е нарисувана композицията „венец на плодородието", изградена от позитивни есовидни хоризонтално разположени мотиви, кантовани с бели ленти. Намерен е и един фрагмент от купа (обр. 3 *1*) със слабо изразена биконична форма и слабо профилиран навън устиен ръб. Изработен е от фина глина и е покрит двустранно с бяла неднородна с тестото на съда ангоба. Орнаменталната украса е изпълнена с тъмнокафява и червена боя и е изградена от два пояса. Подустийната украса е съставена от хоризонтална червена лента (подобен пояс се регистрира и от вътрешната страна на стените на съда). Основната композиция включва двойни спираловидни мотиви, изведени с тъмно кафява боя, фланкирани със снопове от тесни ленти от червена боя. Празните полета над тях са запълнени с ъгловидни мотиви със същия цвят, също фланкирани от тесни червени линии. Подобна орнаментация не е типична за района на средна Западна България и съдът най-вероятно е директен импорт от ареала на култура Градешница.

Културата на селищата от последните два строителни хоризонта в Слатина представя групата Кремиковци и се отнася към втората половина на ранния неолит в средна Западна България. Синхронизира се с края на култура Караново I в Тракия и култура Градешница, фаза В-С, в Северозападна България. Може да се синхронизира със селищата Чавдар и Гълъбник III. На базата на този първоначален анализ на керамичния комплекс на II строителен хоризонт обаче се забелязват различия в структурата главно на керамиката с

рисувана орнаментална украса с керамичния комплекс на I строителен хоризонт. Това позволява селището от II хоризонт да се обособи като отделна фаза в завършващия етап на ранния неолит в района, която се характеризира с появата и развитието на елементи от класическия етап на култура Старчево.

Цитирана литература:

Николов и др. 1991: В. Николов, К. Григорова, Е. Сиракова. Раннонеолитно селище Слатина в София: първи строителен хоризонт (предварително съобщение). - Археология, 1991, 3, 13-26.

Nikolov, Sirakova 2002: V. Nikolov, E. Sirakova. Zwei frühneolithische Wohnhäuser aus Slatina-Sofia. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus u. V. Nikolov (Hrsg.). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 165-189.

The Early Neolithic settlement Slatina in Sofia: second building horizon (preliminary report, part II)

Emilia Sirakova

The ceramic complex of the second building horizon in the Early Neolithic settlement Slatina reveals the main features of the Kremikovtsi cultural group. Clay vessels may be divided into three technological groups. The author accentuates on the third technological group: vessels with slipped surface, and especially on the vessels with painted decoration. This group comprises thin-walled vessels made of well-purified clay with admixture of fine sand, and very rarely, of organic stuff. The slip is orange-red, red, wine-red, light-brown, pink-white or white. Two subgroups are distinguished in the discussed technological group.

The first subgroup includes not ornamented vessels from the three main shape types. Most numerous are the dishes, and least attested are the pots.

The second subgroup comprises vessels decorated with compositions painted in wine-red, dark-brown, cream (yellow-brown) and white. Polychrome painted decoration, composed of dark-brown and white, is rarely attested.

The group of vessels decorated with wine-red paint is most numerous. Two variants of ornamental scheme are attested. The first one contains a basic composition, which begins either from the mouth rim or from a not ornamented band beneath the mouth. The patterns used include hanging or standing equilateral triangles with different filling of the inner space, isosceles triangles, vertical hemi-elliptical motifs, a composition of the "fertility wreath" type etc. The second variant of ornamental scheme consists of decoration beneath the mouth and a basic composition. The decoration beneath the mouth is of identical motifs (retiform ornament, triangles, angular and arched motifs). The basic compositions are similar to those used in the already-described (single-parted) ornamental scheme.

The compositions painted in dark-brown present an undivided scheme, which includes one-type combinations of hanging triangles in different variants, as well as a bipartite scheme of decoration beneath the mouth, and a basic pattern.

Cream-colored paint is met more rarely. It is usually used in bipartite ornamental schemes consisting of similar to the above-described motifs. Undivided ornamental schemes are extremely rarely painted in cream. The variety of motifs is the same as in the case with the other colors.

White paint is rarely used for decorating slipped vessels. The ornamentation is undivided or bipartite. "Fertility wreath" compositions are most typical in the case of bipartite ornamental schemes. The undivided schemes usually consist of triangular motifs.

The polychrome compositions combine motifs painted in brown, which are flanked by white bands. A bipartite composition painted in dark-brown and red is attested on a sherd. The depicted spiral and angular ornamental motifs are not typical for the west-central Bulgaria. The vessel seems to be a direct import from the area of the Gradeshnitsa-Circea cultural group.

Система за кодирано описание на скелети от археологически разкопки

Явор Бояджиев

Необходимостта от цифрово кодирано описание на скелетите, особено когато става въпрос за големи некрополи, се обуславя от два фактора. Първият е масовото навлизане на компютрите в науката и съответно необходимостта големи масиви от данни да бъдат пригодени за компютърна обработка. Вторият фактор е свързан със самата публикационна дейност - традиционното словесно описание на положението на скелетите заема прекалено много място, което е правопропорционално на точността на описанието, като същевременно информацията най-често се повтаря, тъй като позите в некрополите са в една или друга степен стандартни. За изход от ситуацията досега обикновено се използват предварително фиксирани и номерирани пози (вж. напр. Каменецкий 1986, 144-154). Тази система обаче е приложима само за некрополи с малък брой фиксирани пози, но при по-голямо разнообразие в начина на трупополагане става много сложна. Проблемът изпъкна особено ясно при разкопките, обработката и подготовката за публикация на материала от некрополите при Дуранкулак, където праисторическите гробове са 1200, античните и средновековните са неколкостотин, а са открити и такива от бронзовата и желязната епоха. При това хронологическото и културно разнообразие на гробовете водеше до максимално възможното многобразие в използваните пози при трупополагане, както и в степента на съхраненост на скелетите. Цифровият код беше разработен след проучването на останките от над 1000 погребения от различни епохи. Наличната информация беше достатъчно голяма, за да могат да се отсеят маловажните и случайни детайли и елементи от съществените и закономерните. Същевременно в хода на продължаващите разкопки съществуваха многобройни възможности да се провери неговата практическа приложимост и универсалност (Bojadziev 2002, 18-19).

Кодирането обхваща положението на основните части на човешкото тяло - трупа, горните и долни крайници, както и някои допълнителни подробности за позицията на главата, гръбначния стълб и крайниците. Записът се извършва в 12 позиции. Девет от тях (I-IX) са основни, а последните три (X-XII) са допълнителни. Всяка основна позиция отговаря на основна част на човешкия скелет:

I - положение на трупа (респективно на гръбначния стълб и ребрата) спрямо хоризонталната плоскост, върху която лежи;

II - положение на дясната бедрена кост (femur) спрямо линията на гръбначния стълб;

III - положение на дясната подбедрица (tibia, fibula) спрямо бедрената кост;

IV - положение на лявата бедрена кост спрямо линията на гръбначния стълб;

V - положение на лявата подбедрица спрямо бедрената кост;

VI - положение на дясната раменна кост (humerus) спрямо гръбначния стълб;

VII - положение на дясната предмишница (ulna, radius) спрямо раменната кост;

VIII - положение на лявата раменна кост спрямо гръбначния стълб;

IX - положение на лявата предмишница спрямо раменната кост.

Положението на костите една спрямо друга се отчита в хоризонтална плоскост (както обикновено се намират на терена), по посока на часовниковата стрелка. В така получаващата се окръжност са фиксирани осем положения - през 45°. На тях отговарят цифрите от 1 до 8 (обр. 1). Положението на горните части на крайниците (раменните и бедрените кости) се отчита спрямо линията на гръбначния стълб. Когато той е разложен, силно фрагментиран, деформиран или разместен, линията се прекарва през средата на линиите, свързващи средните точки между горните части на бедрените (caput femuris) и раменните (caput humeri) кости. Точките, спрямо които става отчитането, могат да се изменят според степента на запазеност на скелета. Важно е обаче всеки отделен комплекс да има единни отправни точки на отчитане. Положението на долните части на крайниците - предмишниците и подбедриците - се отчита спрямо линията на горните части - съответните бедрени и раменни кости.

За изходно се приема положението на скелета по гръб с изпънати ръце и крака, успоредни на гръбначния стълб - положение 1.

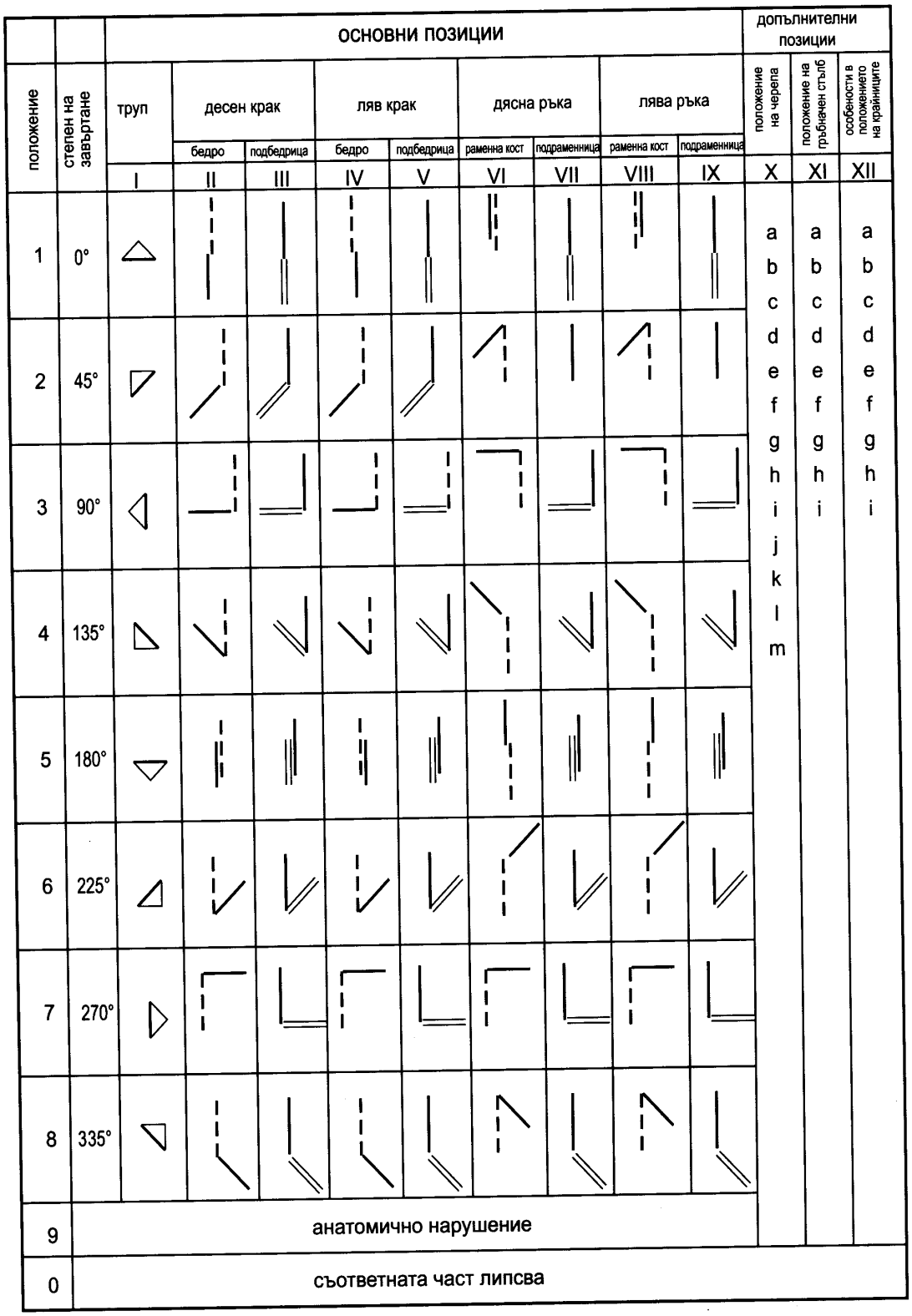

Обр. 1. Цифрово-буквен код за описание на положението на скелетите
Fig. 1. Alphanumeric code for description of skeletal position

Отклонение от 45°се отчита като положение 2, от 90° - като положение 3, от 135° - положение 4 и т. н. до отклонение от 335° - положение 8 (обр. 1). С цифрата 9 се отбелязват случаите, когато има анатомично нарушение - т.е съответната кост се намира в положение, невъзможно от анатомична гледна точка. Липсата на дадена част от скелета се означава с 0. В предложената тук система за кодиране при горните крайници се отчита вариантът, когато те са разположени върху гръдно-коремната част на трупа (при съответните пози), тъй като именно то е по-често срещано. Вариантът, при който ръцете остават под/зад гърба, лесно може да се включи в кода чрез използване на буквен или знаков индекс - напр. звездичка към цифрата в положението на съответната анатомична част означава, че тя се намира под трупа, а не върху него: 1-11-11-17*-11 - дясната ръка е свита под прав ъгъл в лакътя и предмишницата лежи под изпънатия по гръб скелет.

След деветте основни са отделени три допълнителни позиции - от X до XII. В тях се дава информация, допълваща общата картина на състояние на скелета - положение на черепа и гръбначния стълб, както и някои детайли в положението на крайниците един спрямо друг, които са от значение при изясняване и отчитане на позите на погребаните. Означенията са буквени, за да има ясна визуална разлика между основните и допълнителните позиции:

X. В тази позиция се дава информация за положението на черепа:

a - черепът е с лице напред (в нормално положение, без извиване)[1];

b - черепът е извит под ъгъл от 45° надясно;

c - черепът е извит под ъгъл от 90° надясно;

d - черепът е извит под ъгъл от 45° наляво;

e - черепът е извит под ъгъл от 90° наляво;

f - черепът е повдигнат напред (с брада към ключицата);

g - черепът е повдигнат и извит 45° надясно;

h - черепът е повдигнат и извит 45° наляво;

i - черепът е извит назад;

j - черепът е извит назад и надясно;

k - черепът е извит назад и наляво;

l - анатомично нарушение;

m - положението на черепа не може да се определи (той е силно фрагментиран);

0 - черепът липсва.

Трябва да се има предвид, че положението на черепа дава реална информация, само когато скелетът е по гръб или по корем, като дори тогава наклонът му надясно или наляво твърде често се дължи на случайни фактори. Когато трупът е положен на една страна, черепът се накланя до опирането му в твърда основа (най-често дъното на гробната яма) и няма никаква гаранция, че съвременното му положение отговаря на първоначалното.

XI. Позицията определя състоянието на гръбначния стълб:

a - нормално;

b - извит е напред;

c - извит е назад;

d - извит е надясно;

e - извит е наляво;

f - извит (усукан) е надясно спрямо таза;

g - извит (усукан) е наляво спрямо таза;

h - анатомично нарушение;

i - липсват достатъчно данни за положението му (поради това, че частично е разложен или разрушен).

0 - гръбначният стълб е напълно разложен.

XII. В тази позиция се дават подробности за положението на крайниците:

a - нормално положение (т.е. положението е напълно ясно от данните в позиции II-V и няма нужда от доуточняване);

b - десният крак лежи върху левия - тук се отбелязват случаите, когато отклонението е по-малко от 22° и не е отбелязано при позициите на съответния крайник. На практика това е положението, когато двата крака са изпънати един до друг и се кръстосват при глезените;

c - левият крак лежи върху десния (ситуацията е аналогична на b);

d - дясната ръка заляга върху лявата (при пози, при които ръцете се застъпват);

e - лявата ръка е върху дясната;

f - китките са извити една към друга;

g - пръстите на двете ръце са преплетени (или китките лежат една върху друга);

h - ръката държи предмет;

i - китките са извън анатомичния ред.

При използване на цифровия код трябва да се има предвид, че положението на костите твърде рядко отговаря точно на посочените градуси. Така че, когато се посочва дадено положение, то всъщност включва и възможните отклонения от реперния градус в рамките на ±22,5°. Тук веднага възниква въпросът дали диапазонът от 45°, на който съответства дадено положение, не е твърде голям. Всъщност нищо не пречи той да бъде намален - напр. през 30°или дори през 15°. Единственото неудобство е необходимостта от използване на двуцифрени числа за означаване на някои положения (при диапазон от 30° те ще са 12, а при 15° - 24), което утеж-

[1] *Индексите в позиции X-XII са дадени с латински букви за по-лесно използване при компютърна обработка.*

нява записа и затруднява компютърната обработка (без обаче да е невъзможно). При определяне ъгъла на отчитане трябва да се има предвид, че една от основните цели на кодирането е възстановяване на първоначалните, съзнателно търсени пози при полагане на мъртвеца. Ако за дадена култура (или конкретен некропол) е установена строга, целенасочена диференциация в положението на някои основни елементи на скелета - например в един и същи некропол като съзнателно търсени пози се срещат едновременно следните положения на горните крайници: изпънати успоредно на гръбначния стълб и бедрата; леко свити в лактите с длани върху бедрата; с длани върху долната част на таза; с длани върху коремната област; свити под прав ъгъл в лактите и кръстосани върху кръста - трябва да се увеличи точността на кодирането като се намали ъгълът на отчитане. Ако обаче съзнателно търсените пози са по-общо регламентирани - напр. ръцете са покрай бедрата; с длани върху таза; подлакътниците една до друга върху кръста; подлакътниците са кръстосани са върху гърдите - е по-добре да се използва ъгъл от 45°. Конкретно за праисторическия некропол при Дуранкулак данните показаха, че диапазонът от 45° достатъчно точно отговаря на срещащите се пози. В повечето случаи отклоненията от реперния градус бяха сравнително малки (не надхвърляха ± 10°). Рядко се срещаха по-големи отклонения, които да попадат в граничната зона между диапазоните. Те най-често се дължат на случайни фактори. Най-съществен от факторите, оказали въздействие върху първоначалното положение на костите, са измененията, настъпили при преминаване от обемното положение на трупа в плоскостното положение на скелета. При разлагането на трупа всички кости променят в една или друга степен своето положение. И ако отклоненията при костите, намиращи се в хоризонтално положение и върху твърда основа (напр. гръбначния стълб, изпънатите ръце и крака при положен по гръб труп) са незначителни, в случаите, когато костите се намират във вертикално или наклонено положение спрямо дъното на гроба при трупополагане в свито положение по гръб (напр. свитите в колената и към трупа крака или свитите в лактите ръце, когато само раменната кост лежи върху твърда основа, а подлакътницата е вертикално спрямо нея), както и повечето кости при полагане на една страна, разместванията могат да са чувствителни. При това промените не зависят само от първоначалното положение на трупа, а и от редица странични фактори - състояние на пространството около трупа (отсъствие или наличие на запълнител, неговата плътност), степен на наклон на дъното на гробната яма и съответно на трупа; биотурбации, размери и състояние на самия труп и/или отделни негови части и т.н. Намаляването на ъгъла при отчитане на отделните позиции (и съответното увеличаване на точността) би довело до включване в кода преди всичко на тези случайни елементи, които не са свързани с първоначалната поза на погребания. Необходимостта от такова включване трябва да се прецени от изследователя.

Информацията в трите допълнителни позиции може да се променя за всеки отделен некропол, съобразно конкретната ситуация. Предложените тук данни са съобразени със ситуациите в некрополите при Дуранкулак. Въпреки голямото им разнообразие, те със сигурност не изчерпват всички възможности. При позиции X и XI (положение на черепа и гръбначния стълб) едва ли са възможни допълнения. При позиция XII обаче не са изключени други възможности (напр. отрязани китки или стъпала; дланите са положени под/пред главата и т.н.).

Начинът на изразяване на положението на скелета чрез цифри е представен по-долу с два примера. За улеснение на читателя след словесното описание на дадена анатомична част в прави скоби се дава съответното ѝ цифрово означение - с римска цифра позицията ѝ в кода, а с арабска (или с буква при допълнителните позиции) - положението ѝ (вж. и обр. 1).

Пример 1. Скелетът /I/ лежи изпънат по гръб /1/ (оттук е ясна и информацията за допълнителната позиция XI - тя е /a/, тъй като гръбначният стълб е в нормално изпънато положение). Краката са изпънати един до друг (т.е. дясната бедрена кост /II/ е успоредна на линията на гръбначния стълб /1/; дясната подбедрица /III/ продължава линията на бедрото /1/; лявата бедрена кост /IV/ е успоредна на гръбначния стълб /1/; лявата подбедрица (V) продължава линията на бедрото (1)). Дясната ръка е свита под ъгъл от 50° в лакътя, като раменната кост /VI/ е покрай гръдния кош, успоредна на гръбначния стълб /1/, а предмишницата /VII/ лежи косо върху гръдния кош /6/. Лявата раменна кост /VIII/ също е покрай гръдния кош, успоредна на гръбнака /1/. Предмишницата /IX/ лежи до нея, от вътрешната ѝ страна, под ъгъл от 5° /5/. Фалангите на пръстите на двете ръце се намират заедно едни до други, което предполага, че пръстите на ръцете са били преплетени или че китките са лежали една върху друга /XII-g/. Черепът /X/ е извит наляво, под ъгъл от около 40° /d/.

В описанието не се споменава положението на гръбначния стълб, тъй като се подразбира, че в него няма нищо необичайно. То ще бъде отбелязано в кода с буквата /a/ в XI позиция. Същото се отнася за черепа - неспоменаването му означава, че неговото положение е нормално за един хокер (т.е. лежи на дясната си страна) и следователно в кода на позиция X ще е означен с буквата /a/.

Цифровият код на описания скелет таблично може да се представи по следния начин (обр. 1):

Позиция	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Положение	1	1	1	1	1	1	6	1	5	d	a	g

Записан директно, кодът изглежда по следния начин: 1-11-11-16-15-d a g (за по-ясно разчитане на кода двете позиции на всеки крайник са групирани и отделени от съседните с тире, така че на практика първата цифра описва положението на трупа, втората група - на десния крак, третата - на левия крак, четвъртата - на дясната ръка, петата - на лявата ръка и последната (с буквените означения) дава допълнителната информация за череп, гръбначен стълб и крайници.

Пример 2. Скелетът лежи на дясната си страна /I-3/, гръбначният стълб е дъговидно извит /XI-b/. Десният крак е свит под ъгъл от 90° спрямо гръбначния стълб /II-3/ и под ъгъл от 50° в коляното (III-6). Левият крак е под ъгъл от 50° спрямо линията на гръбнака /IV-2/ и е свит приблизително под прав ъгъл в коляното /V-7/. Дясната ръка е пред гръдния кош, под ъгъл от 40° спрямо гръбнака /VI-2/ и е свита под ъгъл от 45° в лакътя /VII-4/. До китката се откри чашка, залягаща върху няколко фаланги от пръстите - явно ръката я е държала /XII-h/. Лявата ръка е върху гръдния кош, успоредна на гръбнака /VIII-1/, свита под прав ъгъл в лакътя /IX-3/[2].

Код (обр. 1):

Позиция	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Положение	3	3	6	2	7	2	4	1	3	a	b	h

или -3-36-27-24-13-a b h.

По-долу са дадени две конкретни описания на човешки скелети. Показано е как изглежда тяхното кодиране и съответно неговото тълкуване.

1. Гроб 18 - Голямо Делчево (халколит) (Тодорова и др. 1975, 62, табл. 124-125). Хокер наляво, по лице. Черепът е поставен силно извит назад, така че лежи върху брадата, при това е леко обърнат наляво, докато гръдният кош е положен наляво и частично по „гърди". Дясната ръка е силно свита в лакътя, с длан под черепа, лявата ръка е изправена и минава косо под гръдния кош, между лакътя на ръката и коляното на левия крак. Краката са наляво, левият е силно свит, а десният е под прав ъгъл.

Код: 6-73-65-85-81-kga

Тълкуване на кода:

I-6 - Горната част на трупа е полу по гърди, полу наляво (т.е. приблизително на 225° от основното положение - по гръб). Допълнителната информация в позиция XI показва, че това положение се отнася само за гръдния кош, тъй като гръбнакът е извит наляво спрямо таза - „g".

II-7 - Дясното бедро е под прав ъгъл спрямо гръбначния стълб, от лявата му страна - т. е. на 270° спрямо изходното положение.

III-3 - Дясната подбедрица е под прав ъгъл спрямо бедрото, от дясната му страна (информацията липсва в оригиналното описание).

IV-6 - Лявото бедро е свито под ъгъл приблизително от 45° спрямо гръбнака, от лявата му страна (т.е. на 225°).

V-5 - Лявата подбедрица е под ъгъл помалък от 22,5° спрямо бедрената кост. На практика това означава много силно свит в коляното крак (поради наличието на мускулна маса е невъзможно двете части на крака да са успоредни).

VI-8 - Дясната раменна кост е под ъгъл от 45° спрямо гръбнака, от лявата му страна - т.е. на 315° от изходното положение (информацията липсва в оригиналното описание. Положението „силно свита в лакътя, с длан под черепа" може да се получи както, ако раменната кост лежи успоредно на гръбначния стълб, така и ако е под ъгъл от 90° спрямо него).

VII-5 - Лявата подлакътница е до раменната кост, като ъгълът между тях е помалък от 22,5° (т.е. той е 180°± 22,5° спрямо изходното положение). На практика това означава силно свита в лакътя ръка.

VIII-8 - Лявата раменна кост е под ъгъл от 45° (косо) спрямо гръбнака, от лявата му страна (т. е. на 315° от изходното положение).

IX-1 - Лявата подбедрица е изпъната спрямо раменната кост.

X-k - Черепът е извит назад и наляво.

XI-g - Гръбнакът е извит наляво спрямо таза (тази информация показва още, че положението на гръдния кош - полу наляво/по-

[2] *Неспоменаването на положението на черепа означава, че положението му е нормално за хокер (лежи на дясната си страна) и следователно в кода на позиция X ще е означен с буквата a.*

лу по гърди не се отнася и за таза, който е изцяло наляво.

XII-a - Липсват особености в положението на китките и ходилата.

Както вече беше отбелязано, при необходимост (по преценка на изследователя) може да се въведе означение и за положението „китка под черепа", ако то е съществено за съответния некропол.

2. Гроб 62 - Луковит (средновековен) (Станчев, Начева 1960, 78). Скелетът е по гръб, с опънати долни крайници; от последните на място са само бедрените кости. Совалката на дясната ръка лежи върху долната половина на гръдния кош, а на лявата липсва. Черепът е леко обърнат надясно.

Код: 1-10-10-17-10-baa

Тълкуване на кода:

I-1 Скелетът лежи по гръб;

II-1 Дясната бедрена кост е в изпънато положение спрямо гръбначния стълб;

III-0 Дясната подбедрица липсва;

IV-1 Лявата бедрена кост е в изпънато положение спрямо гръбначния стълб;

V-0 Лявата подбедрица липсва;

VI-1 Дясната раменна кост е успоредна на гръбначния стълб - т.е. лежи покрай гръдния кош (тази информация липсва в описанието). При кодирането приемам най-често срещаното положение - дясната раменна кост е покрай гръдния кош, ръката е свита под прав ъгъл в лакътя и подлакътницата е перпендикулярна на гръбначния стълб. Описанието „совалката (т.е. подлакътницата) на дясната ръка лежи върху долната половина на гръдния кош" може да отговаря обаче и на случаи, когато раменната кост е под ъгъл приблизително от 45° спрямо гръбначния стълб (т.е. лакътят е изнесен встрани от гръдния кош), а подлакътницата е свита под ъгъл от 90° или от 45° в лакътя[3];

VII-7 Дясната подлакътница е приблизително под прав ъгъл спрямо раменната кост и лежи върху кръста, перпендикулярно на гръбначния стълб;

VIII-1 Лявата раменна кост е покрай гръдния кош, успоредна на гръбначния стълб (тук важат същите съображения като при дясната ръка);

IX-0 Лявата подлакътница липсва;

X-b Черепът е извит приблизително под 45° надясно;

XI-a Гръбначният стълб е в нормално положение;

XII-a При ходилата няма особености (в случая подлакътниците, а съответно и китките липсват).

Ясно се вижда, че информацията, предадена с няколко изречения, може да се събере в дванадесетте знака на кода, при това много по-пълна и по-точна, тъй като в кода са отразени и детайли, липсващи в словесното описание. Тук трябва да отбележа, че цитираните описания са едни от най-подробните и точни в българската археологическа литература. Обикновено информацията е още по-обобщена - напр. „Погребение в свито положение. Краката са свити в колената и неприлепнали към тялото... Ръцете са пред гръдния кош, а дланите пред лицето" (Радунчева 1976, 69, гроб 6) - или съвсем минимална: „Погребение чрез трупополагане с ръце отстрани на тялото", „Ръцете спуснати до тялото" (Аладжов 1965, 102; Димова 1966, 14), като се предполага, че останалата част от нея се подразбира. Подобно обобщаване и минимализиране на информацията се използва в една или друга степен във всички публикации на по-голям брой гробове и това е напълно обяснимо с чисто редакторски съображения. Очевидно е обаче, че и най-краткото словесно описание е поне два пъти по-дълго от цифровия код, като същевременно информацията в кода е многократно по-пълна и точна.

Използването на цифров код за описание на състоянието на скелета дава много по-големи възможности и от използването на предварително фиксирани и номерирани пози. Преди всичко фиксираните пози винаги имат ограничен брой и се прилагат само при култури със сходни начини на трупополагане. При тях всяко изменение в положението на един от основните елементи на скелета (описани в кода в позиции от I до IX) води до възникване на нова поза. Комбинацията от девет елемента с осем възможни положения (при ъгъл 45°) дава 362 880 пози. С други думи за това, което цифровият код може да представи само с една таблица (обр. 1) и един ред запис (с 12 позиции), при фиксираните пози ще са необходими 362 880 отделни случая - на практика невъзможна задача. При увеличаване на точността чрез намаляване на ъгъла броят на позите рязко се увеличава. Трябва да се има предвид, че цифровият код не е идентичен с позата на погребания, въпреки връзката между тях. Докато кодът фиксира съвременното положение на скелета, т.е. има описателна функция и се отнася към етапа на документация, определянето на позата има интерпретаивен характер - въз основа на сегашното състояние на скелета и конкретните теренни наблюдения се определя (доколкото е възмож-

[3] *Сравни напр. описанието и схематичното представяне на Гроб 9 в средновековния некропол във В. Търново (Ангелов 1962, 25-27, обр. 3)*

но) първоначалното положение на трупа. Поради посочените по-горе странични фактори често няколко различни комбинации, положения на дадени кости една спрямо друга (и съответно различни цифрови кодове) могат да съответстват на една и съща изходна поза. Например при поставянето на трупа по гръб със свити крака костите на долните крайници могат да паднат както надясно от линията на гръбначния стълб, така и наляво, сключвайки различен ъгъл с нея; двата крайника могат да паднат в различни посоки (т.нар. ромбовидно разположение). Когато изследователят е сигурен, че няколко различни ситуации са резултат на едно и също начално положение на трупа, при компютърната обработка на информацията е много лесно съответните групи кодове да се обединят, за да се изясни реалното съотношение между отделните пози. Възможна е и противоположната ситуация - различни първоначални пози да водят до една и съща крайна позиция на костите (напр. свити в лактите ръце, поставени отстрани на гръдния кош, след изгниването на плътта могат да паднат така, че подлакътниците да лежат върху гръдния кош, все едно, че това е търсената поза - скръстени върху гърдите ръце).

Смятам, че използването на цифровия код е много удобно при всяко описание на човешки скелети (особено, ако броят им е по-голям), независимо от културата или епохата, към която принадлежат. Намаляването на ъгъла, при който се отчита положението на отделните елементи - напр. на 30°, 15° и т.н. - може да го направи универсален, като чрез трите допълнителни позиции кодът се конкретизира за всеки отделен некропол или култура. Комбинацията от илюстративен материал, представящ нагледно и детайлно действителното състояние на скелета, цифрово описание на неговото положение и определяне на типа поза (т.е. интерпретацията на изследователя) ще дадат цялата необходимата за читателя информация. Същевременно цифрово кодираното положение на скелетите е лесно за въвеждане в компютър и дава възможност за компютърна статистическа обработка на големи масиви от данни, в резултат на което се установяват закономерности, недоловими на пръв поглед. Уеднаквяването на записването и обработката на информацията за положението на скелета ще позволи лесно и точно сравнение на голям брой некрополи. Всички посочени предимства ми дават основание да предложа тази система за описание на теренното положение на скелетите.

Цитирана литература:

Аладжов 1965: Д. Аладжов. Разкопки на трако-римски некропол при Меричлери. - Известия на Археологическия институт, 28, 1965, 77-122.

Ангелов 1962: Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. - Известия на окръжния музей – В. Търново, 1, 1962, 23-34.

Димова 1966: В. Димова. Античен некропол при с. Пейчиново, Русенско. - Известия на Народния музей - Русе, 2, 1966, 11-28.

Каменецкий 1986: И. Каменецкий. Код для описания погребального обряда (часть вторая). - В: Археологические открытия на новостройках, 1, 1986, 136-194.

Радунчева 1976: А. Радунчева. Виница. Енеолитно селище и некропол (Разкопки и проучвания, 6). София, 1976.

Станчев, Начева 1960: С. Станчев, И. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. - Известия на Археологическия институт, 23, 1960, 71-98.

Тодорова и др. 1975: Х. Тодорова, С. Иванов, В. Василев, М. Хопф, Х. Квита, Г. Кол. Селищната могила при Голямо Делчево. (Разкопки и проучвания, 5), София, 1975.

Bojadziev 2002: J. Bojadziev. Code zu den Grabanlagen und Grabbefunden der Gräberfelder von Durankulak. - In: H. Todorova (Hrsg.). Durankulak, 2. Die Prähistorischen Gräberfelder von Durankulak, 2, Sofia, 2002, 15-22.

A system for coded description of skeletons from archaeological excavations

Yavor Boyadzhiev

A system is proposed for numeric description of the positions of the most important human bones. The numeric code is not identical with the position of the buried individual. The code fixes the present position of the skeleton, i.e. it plays a descriptive function whereas the position determination has an interpretative nature. The record is performed in twelve articles. Nine of these (I-IX) are basic and the last three (X-XII) are additional. Each basic article corresponds to the position of a basic skeleton element:

I - of the torso in relation to the horizontal plane on which it lies;

II - of the right thighbone in relation to the backbone;

III - of the right shank in relation to the thighbone;

IV - of the left thighbone in relation to the backbone;

V - of the left shank in relation to the thighbone;

VI - of the right shoulder bone in relation to the backbone;

VII - of the right forearm in relation to the shoulder bone;

VIII - of the left shoulder bone in relation to the backbone;

IX - of the left forearm in relation to the shoulder bone;

The position of the bones in relation to one another is recorded clockwise on a horizontal plane. Eight positions, through 45°, are determined in the circumference obtained. Numbers 1 to 8 correspond to these positions (Fig. 1). The position of the skeleton laying back with stretched arms and legs parallel to the backbone (position 1) is assumed as initial position. A 45° deviation is recorded as position 2, a 90° deviation as position 3, etc. If necessary, the angle at which the position of each skeleton element is recorded can be decreased thus increasing the accuracy of description. Number 9 designates cases of anatomical disturbance and 0 marks the absence of the respective bone.

Besides the nine basic positions, three additional ones are identified, from X to XII. They present information adding to the overall picture of skeleton condition; skull and backbone position as well as certain details in the limbs position in relation to each other that are relevant for clarifying and recording the postures of the buried. The data in the three additional positions can change for each cemetery depending on the particular situation.

Examples are given of the application of the code concerning both data recording and its decoding.

Археометалургия на желязната епоха в българските земи – състояние и перспективи на проучванията

Христо Попов

В българската археологическа и историческа книжнина се среща твърдението, че през желязната епоха в Древна Тракия е функционирала добре развита, високо специализирана металургия (Данов 1969, 121, 174; Велков 1972, 23, 27-29; Панайотов, Йорданов 1976, 30-34; Данов и др. 1979, 141). Доколко това твърдение съответства на съвременното състояние на археометалургичните проучвания в България?

Рударството и металургията са група взаимносвързани помежду си, специализирани дейности - рудодобив, рудопреработка, металотопене, производство на продукти, предназначени за крайните потребители, както и помощните отрасли, съпътстващи тези основни звена. Следва да се зададе въпросът за коя от изброените дейности или за комплекса от всички тях има информация, която позволява обобщение, анализ и реконструкция на картината на предполаганата високоразвита металургия, практикувана от населението в централните и източните части на Балканите през I хил. пр. Хр. Прегледът на публикациите, свързани с темата, показва очевиден контраст между изказвани хипотези и предлагани доказателства.

Основно място в българската историография заема позоваването на съответните антични писмени извори за епохата. Накратко ще се спра на тях с оглед използването им в рамките на сравнителния анализ на известния днес археологически материал. Те са систематизирани още през 20-те години на XX в. от Г. Кацаров. Коментирани са обстойно в публикациите на В. Велков, Х. Данов, И. Панайотов и К. Йорданов през 60-те и 70-те години. Структурата е сходна: въз основа на информацията на античните автори се констатира, че траките са умели миньори и металурзи, а Тракия е богата на метали страна. Тези данни се разглеждат като категорични доказателства за съществуване на развита металургия в източнобалканското пространство. Изказват се твърдения, че конкретни податки се откриват още в Омир, Херодот, Тукидид и пр. (Велков 1972, 27-29; Панайотов, Йорданов 1975, 30-33). Като теренни доказателства се предлагат сведения (откривани най-вече в публикации на минни инженери и геолози) за предполагаеми археометалургични структури от желязната епоха, както и единични примери от археологически проучвания. По-подробното запознаване с цитираните антични текстове показва, че в тях има съвсем малко конкретна информация и заключенията, направени на тяхна основа, се извеждат вторично. В известните, многократно цитирани пасажи от Омир, Херодот, Тукидид (Hom. VI, 5-11; II, 844-850; X, 434-440; XIII, 560-576; Hdt. I, 64; Hdt. VI, 46; Hdt. VII, 112; Thuc. I, 101; Thuc. IV, 105), както и в свидетелствата за по-късни периоди, се споменават богатствата на тракийските царе или на отделни племена, притежаването на конкретни изделия от метал, изразява се възхищение от големите количества благородни метали, добивани в Тракия (или получавани като данъци, което не е едно и също), но не се дава никаква информация, която би могла да помогне в съвременното търсене на суровинните източници на това богатство. Единствената конкретно споменавана област е планината Пангей (намираща се в днешна Гърция). Индиректни са и изводите за богатството на Аполония Понтика заради експлоатацията на медните руди в Странджа (Порожанов 1976, 125-126). Налага се заключението, че за съжаление античната литературна традиция, поне що се отнася до периода на желязната епоха, е прекалено обща и отвлечена. Липсват сведения за особеностите на добива, на технологичния процес при преработката на рудата или топенето на метала, за използваните съоръжения, обществената структура, производствената организация и селищните особености на общности, за които рудодобивът и металодобивът са били основен поминък. Въз основа на откриваната в писмените извори информация не може да се направи каквато и да е конкретна реконструкция.

Данните за периода на римската античност също не подпомагат опитите да се придаде конкретна форма на металургията от I хил. пр. Хр. Хипотезата, че щом определен рударски и металургичен център е използван през римската епоха, той най-вероятно е функционирал и през предходния период, може и да е принципно логична, но не почива върху реални факти. При съвременното ниво на проучвания тя е слабо аргумен-

тирана и недоказуема. Отговорите на изброените по-горе проблеми трябва да дойдат като резултат от също толкова конкретни и целенасочени теренни проучвания. Необходими са нови аргументи в подкрепа на тезата за активната металургична дейност в тракийските земи през I хил. пр. Хр.

В българската историография ясно могат да се разграничат две групи публикации. На пръв поглед те имат общо място в рамките на археометалургичните проучвания, но на практика често разглеждат различни видове находки и структури, притежават различни методологически апарати, (респективно и проблеми, свързани с тяхното използване), различна насоченост и ниво на анализа.

Първата група публикации условно наричам „археологическа". В нейните рамки влизат публикациите на професионални археолози, в чиито изследвания са засегнати (най-често косвено) и проблеми на рудодобива и металургията през желязната епоха. Ако металургията действително е имала толкова важно място в поминъка на населението, както се твърди, очевидно е на лице сериозен дисбаланс между обем на реализирани проучвания и потенциален обхват на проблематиката, свързана с този отрасъл на античната икономика. В сравнение с могилните и селищните изследвания, археометалургичната проблематика остава изолирана и слабо развита. Ситуацията контрастира и със състоянието на изследванията за периода на халколита и бронзовата епоха. Големият подем през 70-те и 80-те години на XX в. в проучването на праисторическия добив на мед за съжаление остава неизползван като възможности да се заимстват опит и методика. Програмата, стартирала през 70-те години и концентрирана върху най-старата металургия, обхваща периода до началото на I хил. пр. Хр. (Черных 1974, 392-394; Черных 1978, 257-261). Натрупан е както емпиричен материал, така и опит, постепенно се детайлизира проблематиката (Тодорова, Попов 1994). В редица от последвалите публикации, включително някои, излезли съвсем наскоро, се наблюдава вече утвърден модел, при който в рамките на конкретно поставен кръг от задачи се осъществяват изследвания, които обвързват налични крайни продукти със суровинни източници и възможни производствени центрове (Dimrtrov 2002, 127-141; Gale et al. 2003, 156-170). С изследванията на праисторическата металургия могат да се свържат и някои от малкото сведения за предполагаеми структури от желязната епоха, регистрирани в рамките на целенасочени археометалургични проучвания в района на някои рудни находища (Черных 1978, 20-23, 41-42; Черных, Радунчева 1978, 322-323). Освен тях, съществуват много малко други археологически изследвания, в които се среща откъслечна информация за открити на терен останки от рудодобив и металургична дейност, за които се твърди или се предполага, че датират от различни периоди на желязната епоха (Велков 1955, 89-90; Велков 1957, 163-166; Христов 1999, 110-112). Основният проблем при тези публикации е, че става въпрос за резултати от теренно разузнаване, при което не се провеждат разкопки. Публикуваната информация е придобита от наблюдения на повърхността. Данните имат предварителен характер и не могат да се използват за детайлен анализ. Те по-скоро насочват към местата, където да бъдат търсени съответните решения. Първичното наблюдение не може да замести теренната интервенция, която като правило липсва. В единични случаи, когато при спасителни разкопки се стига до конкретно проучване на антични останки от рудодобив, тяхното датиране остава неясно и хипотетично (Станчева 1973, 57-58).

Друг тип публикации в рамките на археологическата група се свързват с опити за локализация на металургични центрове въз основа на констатирана концентрация на метални изделия в определен регион. Като правило те нямат за задача изследване на суровинните източници и въпросите, свързани с тяхната експлоатация, а са насочени към крайния продукт. В рамките на общото изложение се предлагат и възможни отговори за първичните звена в производствената верига. Обикновено се изгражда хипотезата, че след като в района функционират местни ателиета, трябва да се предполага и съществуване на съответни рударски и металургични центрове, които да ги захранват със суровина. В други случаи, въз основа на висока концентрация на импортни продукти и на демонстрирано благосъстояние, и висок жизнен стандарт, отговор за натрупването на средства се търси в наличието на металургична промишленост в района (Божкова, Агре 1995, 31-32; Tonkova 1994, 183-188; Tonkova 1999, 185-186; Делев, Попов 2002, 55; Попов 2002, 67-68; Атанасов 2003, 33). Сами по себе си, на пръв поглед убедителни, подобни хипотези крият редица рискове. Анализира се местонамирането на един краен продукт, който е свързан с последното звено от производствената верига. Включително интересната идея на М. Тонкова да съпостави местонаходищата на находки, свързани с ювелирството и торевтиката, с известните находища на благородни метали, с цел установяване на разположението на ателиетата спрямо суро-

винните източници (Tonkova 1999, fig. 1-2) показва убедително, че преобладаващата част от известните досега ателиета са отдалечени на значително разстояние от рудните находища, отко биха могли да са захранвани. Поскоро може да се твърди, че ателиетата се намират близо до крайните потребители - в различни селищни центрове - и могат да бъдат много отдалечени от суровинните източници. От друга страна редица изделия биха могли да са дело на пътуващи майстори, което прави отсечката *добив на суровината - преработка - краен потребител* още по-неясна като разстояние и трудно установима на практика. Методологическите трудности при опитите да се извеждат такъв тип заключения са свързани с един от основните проблеми в българската археометалургия на желязната епоха - разполага се преимуществено с крайните продукти или в най-добрия случай с последното звено (ателиета, работилници, сечива) от производствената верига. До каква степен са отдалечени суровинните източници от тях, каква е организацията на производствения процес, по какъв начин (и в какъв вид) достига металът до работилницата са въпроси, на които не може да се даде конкретен отговор, без да има конкретни находки, а те на този етап липсват.

Специфично място в рамките на археологическата група публикации имат проучванията на няколко големи селищни обекта през последните десетилетия. Те се отличават с конкретност на предоставения материал. Систематичното разкопаване на обширни площи доведе до разкриване на структури и находки, очевидно свързани с металообработка. Водещо място безспорно заема обектът в м. Аджийска воденица край Септември. Високата концентрация на металургични артефакти даде основания на М. Домарадски да формулира хипотезата, че селището е имало основна роля в организирането на рудодобива и изкупуването на метала от района (Домарадски 1995, 61). Откритите фибули, полуфабрикати и бракувана продукция, както и находки, свързани с процеса на производство - поти, матрици, форми за леене, занаятчийски инструменти - позволиха локализирането на металообработващи работилници и художествени ателиета на територията на селището (Домарадски 1995, 65; Домарадски 1997, обр. 1; Domaradzki 2002, 251-254; Katinčarova 2002, 235-239, fig. 12 1, 3; Lazov 2002, 243-245). Откритите в Пистирос глинени духала представляват особен интерес. При съвременното ниво на проучвания те се единствените публикувани у нас и принадлежат към изключително малкото на брой артефакти (в случая може да се добави пещта за топене на бронз от Сборяново), свързани с производствени съоръжения. От публикациите става ясно, че те са откривани в различен контекст (Katinčarova 2002, 235), но не и в такъв, който позволява конкретно проучване на самите пещи или огнища, с които са били функционално свързани.

Със сигурност може да се каже, че проучванията в района на Пистирос са и едни от малкото, които предприемат реални стъпки в опит да обвържат активната металопреработваща дейност, регистрирана в рамките на селището, с евентуалните първоизточници на суровината (Katincarova-Bogdanova 1999, 171-175; Катинчарова 2003, 55-56). Поне на този етап обаче все още не са представени убедителни аргументи, които да обвържат изброените от Д. Катинчарова близки предполагаеми рударски или металургични центрове (понякога разположени на разстояние до 70-80 км), с емпориона. Няма реална идентификацията на места за добив и първична преработка. Когато са назовани такива места, липсва аргументация защо се считат за синхронни с обитаването на Пистирос и свързани с него. В случая недостатъчната подкрепа на една изказана хипотеза отново се дължи на липсата на теренна интервенция и на надеждна методика, която позволява датиране, макар и в приблизителни граници. Повечето посочени обекти от района на Западните Родопи, Рила и Ихтиманска Средна гора безспорно са перспективни и именно поради това се нуждаят от конкретно проучване - както с конвенционални археологически средства, така и интердисциплинарно.

Първи стъпки за по-целенасочено, интердисциплинарно археометалургично проучване се предприеха и при Копривлен в долината на Средна Места. Спасителните разкопки в периода 1998-2001 г. разкриха първични индикатори, които свидетелстват за наличие на активна металургична дейност. Концентрациите от шлаки и сгур, големият брой бронзови находки, които могат да бъдат характеризирани като „локални групи", както и геоложките дадености на непосредствените околности на селището, позволиха издигане на работната хипотеза за център, в който металургията е имала важно място (Божкова, Делев 2002, 87, 90; Kovachev et al. 2003). Стартираха интердисциплинарни проучвания, които да предоставят информация за видовете метал, обработвани в рамките на селището, и на използваната за целта руда (Петрунов 2002, 294-295). Химическите анализи на събрани от стратиграфски контекст шлаки внасят нов момент в българските археометалургични проучвания. Пречка за по-

детайлни изводи е малкият обем, в който бяха реализирани първите анализи на шлаков материал. На базата на ограничено като обхват теренно обхождане бяха направени опити за идентификация на суровинните източници, намиращи се в непосредствения хинтерланд на селището (Kovachev et al. 2003, 434-436, fig.1). Полиметалните орудявания в близките околности на Копривлен позволяват изказване на хипотезата, че те са били познати на местното население през желязната епоха и са използвани от него. Теренното обхождане засега дава информация само за геоложките структури.

Към големите селищни центрове, в чиито граници са открити следи от занаяти, свързани с металообработване, могат да бъдат прибавени Севтополис (поти, инструменти от ковашки работилници, инструменти за фина обработка на метал: Чичикова 1984, 27, 30, табл. III, I 35, I 38, I 39; табл. IV, I 45, I 51; Огненова-Маринова 1984, 166, обр. 25, 37, 40) и Сборяново (пещ, поти, полуфабрикати, разнообразни инструменти за различни видове металообработка и пр.: Stoyanov, Mihaylova 1996, 57-72, pl. 2, figs. 1-15). Пещта за топене на бронз от квадрат 122/4-5 в Сборяново засега остава единственото цялостно проучено съоръжение от желязната епоха със сигурен производствен контекст в българската археология. Малък брой конкретни находки се свързват и с проучванията на култови обекти през последните години. При разкопките на Бабяк и Ада тепе се откри депониране на сечива, свързани с рудодобив и рудопреработка (Домарадски и др. 1999, 19, 31, 66, табл. XVI 5; Tonkova 1999, 186, fig. 3; Нехризов 2003, 68). В случая е особено важно откриването на артефактите в сигурни стратиграфски ситуации, макар и депонирани извън техния функционален контекст.

За публикациите от археологическата група може да се направи следното обобщение: опитите за целенасочено археологическо проучване на структури, свързани с металургията през I хил. пр. Хр., са малко. Сред тях еднични (Пистирос, Копривлен) са тези, които извън рамките на конвенционалните методи се опитват да наложат по-широка интердисциплинарна рамка в търсене на отговори на проблемите, с които се сблъскват. Засега те остават изолирани и страдат от хроничните за българската археометалургия на желязната епоха методологически проблеми. Въпреки безспорно немалкото количество натрупан напоследък емпиричен материал, отново трябва да се подчертае, че става дума най-вече за структури и находки, намиращи се при крайните потребители. Те са свързани с последните звена в металургията, а именно обработка на вече добит метал и производство на различни изделия от него. В редица случаи като Сборяново, Севтополис и Кабиле не може да се твърди, че става въпрос за изявени металургични средища, а по-скоро за следи от обичайните обслужващи занаяти, функциониращи при всеки по-голям селищен център и задоволяващи ежедневните нужди на неговите обитатели и на тези от близките околности. Няма конкретна информация за връзката между селищните структури и тяхната суровинна база. Първите звена в производствената верига липсват. В единичните случаи, когато такива са регистрирани на терен, те остават непроучени чрез разкопки. Подхожда се описателно, често употребяван метод е картирането на отделни типове артефакти. Обичайна практика е позоваването на първични публикации на геолози и минни инженери, като на разполагащи със сигурни хронологически репери, без да има реални основания за това.

Втората група публикации, имащи отношение към археометалургичната проблематика, условно наричам „геоложка" или „краеведска". Тя е дело на геолози и минни инженери, които извън рамките на преките си професионални ангажименти са си поставили за задача да проучат историята на рудодобива и металургията в българските земи. За разлика от ситуацията с археологическата група, обект на внимание на авторите от тази група са структури, свързани главно с началните звена на металургичната производствена верига. Това са характерни форми на терена - останки от рудодобив, обработка на рудата и металотопене в непосредствения ареал на суровинните източници, както и случайно открити движими находки, свързани с тях. Най-често в този тип публикации, с оглед добиването на даден вид метал, се прави преглед на характеристиките на минераложките структури в конкретен район или в страната като цяло. Накратко се представят теренни наблюдения с изброяване на местата, където са забелязани следи от антична рудодобивна и металургична дейност (Бончев 1920; Радославов 1948; Георгиев 1958; Георгиев 1987; Георгиев, Желев 1976; Дейвис 1937; Коняров 1953; Краев 1976; Максимов 1976; Пеев 1980; Maximov 1974). В този вид проучвания се съдържа огромно количество първична информация, която остава археологически непроверена и в крайна сметка неоползотворена. Те имат по-скоро регистрационен характер, а не предлагат резултати от детайлни археометалургични проучвания на изброените обекти.

Основният проблем в публикациите от

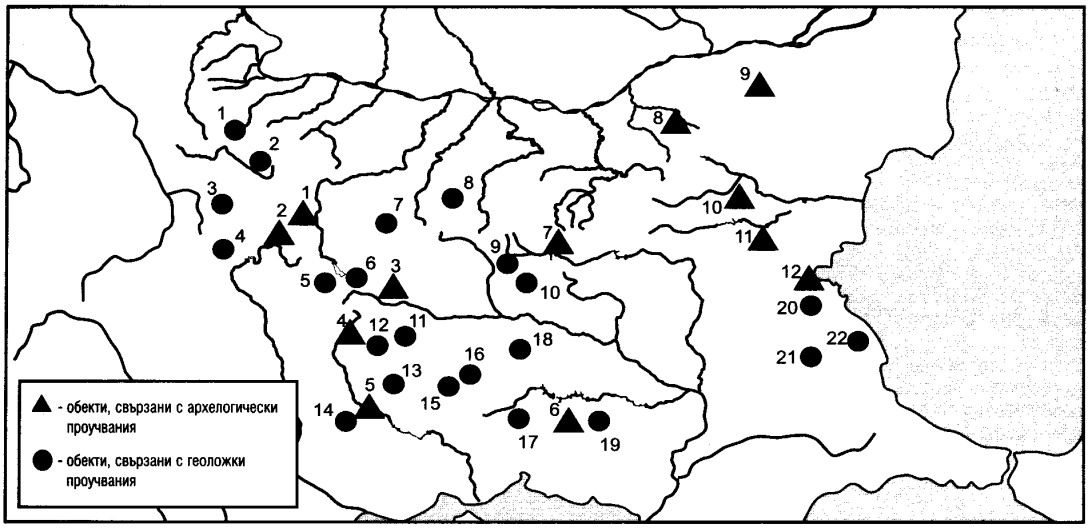

Обр. 1. Сравнителна карта на обекти, от които се черпи информация за металургията през желязната епоха
Обекти, свързани с археологически проучвания (1. София, 2. Боснек, 3. Пистирос, 4. Бабяк, 5. Копривлен, 6. Ада тепе, 7. Севтополис, 8. Гърчиново, 9. Сборяново, 10. Драгоево, 11. Руен, 12. Атия)
Обекти, свързани с геоложки проучвания (1. Железна, 2. Монтанско, 3. Трън, 4. Кюстендилско краище, 5. Самоков, 6. Костенец, 7. Етрополски Балкан, 8. Троянски Балкан, 9. Букова могила, 10. Осетеново, 11 Пещера, 12. Бабяк, 13. Сребрен, 14. Парил, Лъки, 15. Борино, 16. Лясково, Персенк, 17. Страшимир, 18. Лъкавица, 19. Пчелояд, 20. Росен, 21. Малко Търново, 22. Ахтопол)
Fig. 1. Comparative map of sites, which deliver information about the metallurgy during the Iron Age
Sites related to archaeological excavations (1. Sofia; 2. Bosnek; 3. Pistiros; 4. Babjak; 5. Koprivlen; 6. Ada tepe; 7. Seutopolis; 8. Garchinovo; 9. Sborjanovo; 10. Dragoevo; 11. Ruen; 12. Atija)
Sites related to geological investigations (1. Zheleznа; 2. Montansko; 3. Tran; 4. Kjustendilsko kraishte; 5. Samokov; 6. Kostenets; 7. Etropole Balkan; 8. Trojan Balkan; 9. Bukova mogila; 10. Osetsnovo; 11. Peshtera; 12. Babjak; 13. Srebren; 14. Paril, Laki; 15. Borino; 16. Ljaskovo, Persenk; 17. Strashimir; 18. Lakavitsa; 19. Pchelojad; 20. Rosen; 21. Malko Tarnovo; 22. Ahtopol)

краеведската група е липсата на сигурни хронологически репери. При тях също липсва теренна интервенция. По-скоро се правят предположения за времето, от което датират откритите структури, без да се предлага аргументация, основаваща се на сигурен контекст. Но обикновеното регистриране и описание, в отделни случаи наред с отчитането на намиращи се в непосредствена близост следи от обитаване през дадена епоха, само по себе си е недостатъчно, за да има датираща стойност. С оглед на високата археометалургична активност през различни исторически периоди в българските земи, регистрираните обекти биха могли да се впишат в доста широк хронологически спектър - от праисторията до Възраждането включително. Разположението на дадено селище в непосредствена близост до рудник не винаги означава, че те са синхронни, а още по-малко, че са били функционално обвързани.

Необходими са целенасочени теренни проучвания.

Професионалната квалификация на авторите от втората група им позволява да разпознават ясно на терен морфологичните форми, свързани с древен рудодобив и металургия. Парадоксален е фактът, че от 20-те години на XX в., когато се появява публикацията на Г. Бончев за старото рударство в България и Македония, и впоследствие, когато са издадени редица други основополагащи проучвания на Г. Коняров, Г. Георгиев, Е. Максимов и други пионери на историята на минното дело в България, нито един от регистрираните от тях предполагаеми обекти от желязната епоха не е изследван археологически. Не е направен теренен опит за обвързване на откритите следи от рудодобив и металургия със следи от антично обитаване в района. Изброените автори са свършили своята предварителна работа, която реално остава неоползотворена. Техните публикации могат да послужат като база за бъдещи проучвания, но не и да бъдат цитирани като основни публикации на обекти със сигурни хронологически характеристики.

Сравнителното картиране на обектите (обр. 1), от които през последните години археолозите черпят информация за металургията през желязната епоха, и на обектите, сочени от геолози и минни инженери като датиращи от същия период, показва на практика почти пълното разминаване в изворовата база. Това обаче не пречи на автори от двете обособени групи да се цитират взаимно и да се позовават едни на други, в повечето случаи, без да имат достатъчни основа-

Рудодобив	Рудопреработка	Металотопене	Производство на крайни продукти	Съпътстващи отрасли
1. Наличие на първична, непроверена информация, най-вече в публикациите от геоложката група. 2. Ограничени опити за специализация на проучванията по видове метал, респективно по видове руда, от която е добиван. 3. Няма археологически проучвания на предполагаеми места, свързани с рудодобив. 4. Първи опити за обвързване с металопреработката в известни селищни структури (Пистирос, Копривлен). 5. Публикувани отделни движими находки, свързани с рудодобив.	1. Липса на конкретни проучвания. 2. Няма регистрирани места и съоръжения за преработка на руда. 3. Публикувани отделни движими находки, свързани с рудопреработка.	1. Наличие на първична, непроверена информация в публикациите от геоложката група. 2. Няма познати съоръжения, свързани с първичния добив на метал. 3. Няма познати форми на полуфабрикати, свързани с транспортирането на добития метал към крайните звена в производствената верига.	1. Най-добро състояние на проучванията. 2. Познати материали от редица обекти, свързани с вторичната обработка на метал и с производството на продукти, предназначени за крайния потребител (изделия, полуфабрикати, занаятчийски инструменти, единични случаи на познати производствени съоръжения или части от тях). 3. Методически проблеми на обвързването с първичните звена в производствената верига.	1. Пълно отсъствие на проучвания за енергийните източници и допълнителните суровини, необходими при производствения процес на всеки отделен етап (дървени въглища, видове глина, добавки, използвани в процеса на металотопене).

Обр. 2. Състояние на проучванията на отделните звена от археометалургичната производствена верига през желязната епоха по българските земи
Fig. 2. State of research in the area of Iron Age studies in Bulgaria relating to the separate links of the archaeo-metallurgical production chain

ния за това. Създава се впечатлението за две напълно различни течения в рамките на една обща проблематика, които се опитват да достигнат до някакви резултати с различни средства и не намират общ език помежду си. Въпреки това тезата за изключително развитата металургия в тракийските земи продължава да битува и да се репродуцира. Крайният резултат е, че познанията за минното дело и металургията през желязната епоха в днешните български земи се намират в незадоволително състояние. Няма ясни концепции за осъществяване на археометалургични проучвания и за насоките, в които следва да се положат усилия, за да се стигне до конкретни резултати. Единични опити за специализирани профилирани проучвания по видове метали са правени само в някои изследвания от геоложката група. В най-лошо състояние се намират изследванията на епонимния за епохата метал - желязо. Основни проблеми са липсата на конкретност и слабите аргументи в подкрепа на изказваните хипотези. Това се дължи на ниската степен на интердисциплинарност и ограничения кръг на използваните работни методи за решаване на поставяните задачи.

Налага се общият извод, че между изследванията на отделните звена в металургичната производствена верига няма връзка, а за част от тях липсва каквато и да е информация (обр. 2).

Общият проблем на комуникирането между хуманитарно насочената археология и природонаучните дисциплини е отбелязван неедноктатно и в европейската археометалургия (Pernicka 1998, 79). Окончателното му преодоляване в българската археометалургия на желязната епоха е наложително, за да се стигне до качествена промяна. В съвременната наука осъществяването на археометалургични изследователски проекти е немислимо без участието на археолози, геолози, минералози, геофизици и палеоботаници. За да придобие тезата за активната металургия през желязната епоха реални измерения, може да се формулира следният кръг от задачи:

Първични:

1. Откриване, регистриране и проучване на сигурни (археологически и интердисциплинарно датирани!) теренни доказателства – обекти, структури, находки, свързани с минното дело и първичните звена на металургията на територията на страната.

2. Установяване и реконструкция на цялостната производствена верига в конкретни микрорегиони.

3. Пространствено установяване на връзки между селищни структури, рудодобив и металопроизводствени структури.

Вторични:

1. Въз основа на теренни резултати:

а) технологични опити за реконструкция;

б) опити за реконструкция на обществени

структури;

в) реконструкция на стопански модели и модели на обитаване.

2. Въз основа на палеоботанически, археологически и геоложки проучвания да се направят опити за реконструкция на екосредата.

В съвременната българска археология на желязната епоха съществуват възможности за осъществяване на добре аргументирана археометалургична изследователска дейност. Със сигурност може да се твърди, че нивото на първичната информация, която би могла да помогне за набелязване на перспективни за проучвания райони и обекти, е добро. Необходимо е на тази база да бъдат открити доказателствени материали, чиято достоверност да се аргументира с модерни интердисциплинарни методи. До отстраняването на изброените проблеми и реализирането на конкретни археометалургични проекти със съответните резултати, прословутата металургия в тракийските земи през I хил. пр. Хр. ще си остане металургия по презумпция – всички знаят за нея и тя се

Цитирана литература:

Атанасов 2003: Г. Атанасов. Щемпели от колекцията на музея в Шумен (V-II в. пр. Хр.). - В: Пътят. Сборник научни статии, посветени на живота и творчеството на д-р Георги Китов. София, 2003, 32-38.

Божкова, Делев 2002: А. Божкова, П. Делев. Копривлен и културната общност на Югозападна Тракия през VII-V в. пр. Хр. - Известия на Народния музей Бургас, 4, 2002, 80-96.

Божкова, Агре 1995: А. Божкова, Д. Агре. Тракийски могили в местността Ябланица край Етрополе. - Археология, 1995, 4, 28-36.

Бончев 1920: Г. Бончев. Старото рударство в Тракия и Македония. - Списание на Българската академия на науките, 1920, 19, 1-50.

Велков 1972: В. Велков. Рудодобиване и минно дело в Древна Тракия. - Годишник на Националния политехнически музей, 2, 1972, 23-39.

Велков 1955: И. Велков. Рударството във Витоша с оглед на златодобиването. - Природа, 1955, 6, 87-90.

Велков 1957: И. Велков. Боснек. Един рударски център край Витоша. - In: Zbornik radova posvečenih M. Abramiču, 1 (Vjesnik za arheologiju I historiju Dalmatinsku, 56-59, 1954-57). Split, 1957, 163-168.

Георгиев 1958: Г. Георгиев. Железодобивната индустрия в Мървшко (планината Алиботуш и съседните ѝ планини). - В: Рударството в Югозападна България и Югозападна Македония. София, 1958, 3-100.

Георгиев 1987: Г. Георгиев. Полезните изкопаеми от времето на траките. София, 1987.

Георгиев, Желев 1976: Г. Георгиев, И. Желев. Древният златодобив в района на Говедарската котловина – Рила планина. - I симпозиум за история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна, 3-6 ноември 1975. Варна, 1976, 1, 109-117.

Данов 1969: Х. Данов. Древна Тракия. София, 1969.

Данов и др. 1979: Х. Данов, А. Фол, М. Чичикова, Т. Герасимов. Обществено-икономическо развитие на тракийските племена, 1. Икономическо развитие. - В: История на България, 1, София, 1979.

Дейвис 1937: О. Дейвис. Най-ранната железорудна индустрия в България. - Известия на Българския археологически институт, 11, 1937, 297-301.

Делев, Попов 2002: П. Делев, Х. Попов. Античната пътна мрежа в района на Средна Места. - В: А. Божкова, П. Делев. Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев – Драма 1998-1999. София, 2002, 55-60.

Домарадски 1995: М. Домарадски. Трако-гръцки търговски отношения. Септември, 1995.

Домарадски 1997: М. Домарадски. Тракийски тип фибули. - Анали, 4, 1997, 1-4, 44-58.

Домарадски и др. 1999: М. Домарадски и колектив. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места (Разкопки и проучвания, 26). София, 1999.

Катинчарова 2003: Д. Катинчарова. Находища на метални руди със следи от металургична дейност в района на емпорион Пистирос. - В: „Земите на България - люлка на тракийската култура". Национална конференция В. Търново, 3-6 юни 2003, 1, София, 2003, 55-56.

Кацаров 1914: Г. Кацаров. Битът на старите траки. - Сборник на Българската академия на науките, 1, 1914, 5-112.

Коняров 1953: Г. Коняров. Принос към историята на рударството и металургията в България. София, 1953.

Краев 1976: Д. Краев. Находки в старите работи на мините „Росен", „Плакалница", „Раковица" и „Спахиево" – Хасковско. - I симпозиум за история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна, 3-6 ноември 1975. Варна, 1976, 1, 166-178.

Максимов 1976: Е. Максимов. Старото рударство в Рило-Родопския район. - I симпозиум за история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна, 3-6 ноември 1975. Варна, 1976, 1, 43-56.

Нехризов 2003: Г. Нехризов. Спасителни археологически проучвания на обект „Ада тепе" при гр. Крумовград през 2002 г. - Архео-

логически открития и разкопки през 2002 г. София, 2003, 67-68.
Огненова-Маринова 1984: Л. Огненова-Маринова. Дребни находки, теракота, скулптура. - В: Севтополис, 1, 1984, 159-223.
Панайотов, Йорданов 1976: И. Панайотов, К. Йорданов. По въпоса за минното дело и металургията в Тракия през бронзовата и желязната епохи. - I симпозиум за история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна, 3-6 ноември 1975. Варна, 1976, 1, 24-39.
Панайотов 1977: И. Панайотов. Фактори в развитието на къснобронзовата металургия в днешните български земи - Thracia Antiqua, 2, 1977, 19-34.
Пеев 1980: И. Пеев. Веществени паметници от златодобиването в българските земи. - Векове, 9, 1980, 4, 48-56.
Петрунов 2002: Р. Петрунов. Химически анализи на метални шлаки. - В: А. Божкова, П. Делев. Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев – Драма 1998-1999. София, 2002, 294-295.
Попов 2002: Х. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI-I в. пр. Хр. София, 2002.
Порожанов 1976: К. Порожанов. Рударството и металургията в района на „Меден рид" край Созопол и връзките на местното население със средиземноморските народи във втората половина на II хил. пр. н. е. - I симпозиум за история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна, 3-6 ноември 1975. Варна, 1976, 2, 124-126.
Радославов 1948: Б. Радославов. Минното дело в развитието на човешката култура. София, 1948.
Станчева 1973: М. Станчева. Тракийски златоносни рудни разработки край София. - Археология, 1973, 1, 53-59.
Тодорова, Попов 1994: Х. Тодорова, П. Попов. Проблеми на най-ранната металургия. - Трудове на Минно-геоложкия университет, 4. София, 1994.
Христов 1999: И. Христов. Планинска Тракия. Население, култура и религия в древността. В. Търново, 1999.
Черных 1974: Е. Черных. Об основных этапах древнейшей металлургии меди на территории Болгарии (IV - начало I тыс. до н. э.). - Thracia, 3, 1974, 379-395.
Черных 1978: Е. Черных. Горное дело и металлургия в Древнейшей Болгарии. София, 1978.
Черных, Радунчева 1978: Е. Черных, А. Радунчева. Археологические материалы с древних рудников. - В: Е. Черных. Горное дело и металлургия в Древнейшей Болгарии. Приложение 2. София, 1978, 322-323.
Чичикова 1984: М. Чичикова. Антична керамика. - В: Севтополис, 1, 1984, 18-114.
Alexandrov 1980: G. Alexandrov. Goldgewinnung im Gebiet von Montana in der Antike. - In: Actes du 2 Congrиs International de Thracologie (Bucares 4-10.IX. 1976), 2. Bucuresti, 1980, 389-397.
Dimitrov 2002: K. Dimitrov. Die Metallfunde aus den Gräberfeldern von Durankulak. - In: H. Todorova (Hrsg.). Durankulak, 2. Die Prähistorischen Gräberfelder, 1. Sofia, 127-158.
Domaradzki 2002: M. Domaradzki. La production de fibules a Pistiros. - In: J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. Archibald (eds.). Pistiros, 1. Excavations and Studies. Prague, 2002, 249-254.
Gale et al. 2003: N. H. Gale, Z. Stos-Gale, A. Raduncheva, I. Panayotov, I. Ivanov, P. Lilov, T. Todorov. Early Metallurgy in Bulgaria. - In: P. Craddock, J. Lang (eds.). Mining and Metal Production Through The Ages. London, 2003, 122-173.
Katincarova-Bogdanova 1995: D. Katincarova-Bogdanova. Traces of Metallurgical Activity in the Emporion. - In: J. Bouzek, M. Domaradzki, Z. H. Archibald (eds.). Pistiros, 1. Excavationes and Studies. Prague, 1996, 103-107.
Katincarova-Bogdanova 1999: D. Katincarova-Bogdanova. Erzförderung und Metallgewinnung im Pistirosgebiet in der Späteisenzeit. - In: Χ. Κουκουλη-Χρυσανθακη, A. Muller, Σ. Παπαδοπολος (eds.). Matières premières et technologie de la préhistoire à nos jours. Thasos, 1999, 171-177.
Katinčarova 2002: D. Katinčarova. Ceramic Crucibles and Tuyères from Pistiros. - In: J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. Archibald (eds.). Pistiros, 2. Excavations and Studies. Prague, 2002, 235-241.
Kovachev et al. 2003: V. Kovachev, G. Ajdanlijski, A. Bozkova, P. Delev, V. Mladenov. Traces of Ancient Mining and Metallurgy on a Site in the Mesta (Nestos) River Valley, SW Bulgaria. - In: International Conference Archaeometallurgy in Europe, 2. Milano, 429-436.
Lazov 2002: G. Lazov. Toreutic Production from Pistiros. - In: J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. Archibald (eds.). Pistiros, 2. Excavations and Studies. Prague, 2002, 243-248.
Maximov 1974: E. Maximov. Der Erzbergbau der Bessen. - Thracia, 3, 1974, 397-498.
Pernicka 1998: E. Pernicka. Förderschwerpunkt Archäometallurgie – Eine Bilanz. -Archäologisches Nachrichtblatt, 3, 1998, 1, 79-85.
Stoyanov, Mihailova 1996: T. Stoyanov, J. Mihailova. Metalworking in the Getic City in „Sboryanovo" Locality near Isperih, NE Bulgaria. - Ephemeris Napocensis, 6, 1996, 55-77.
Tonkova 1994: M. Tonkova. Vestiges d'ateliers d'orfevrerie thraces des Ve-IIIe s.av. J.-C. (sur le territoire de la Bulgarie). - Helis, 3, 1994, 175-214.
Tonkova 1999: M. Tonkova. L'Orfèvrerie en Thrace aux Ve-IVe s. av. J.-C. Gisements d'or et d'argent, ateliers, parures. - In: Χ. Κουκουλη-Χρυσανθακη, A. Muller, Σ. Παπαδοπολος (eds.). Matières premières et technologie de la préhistoire à nos jours. Thasos, 1999, 185-194.

Iron Age metallurgy in Bulgaria - state of research and perspectives

Hristo Popov

The claim that highly specialized metallurgy functioned well during the Iron Age on the territory of Ancient Thrace can often be encountered in the Bulgarian archaeological and historical studies. The review of the publications available to date points to an obvious contrast between hypotheses made and evidence provided. A large part of the studies rely on data contained in antique written sources though the latter offer little specific information, which cannot be used in modern *in situ* investigations.

Two groups of publications can clearly be distinguished. At first glance they have common objectives within the framework of archaeo-metallurgical studies but in practice they discuss different types of finds and structures, make use of different methodologies (as well as problems related to their application), follow different directions and analyze facts at different levels.

The author refers to the first group provisionally as „archaeological". It involves publications of expert archaeologists whose investigations touch upon (often indirectly) issues concerned with ore mining and metallurgy during the Iron Age. In comparison to the tell and flat sites studies, the archaeo-metallurgical problems remain isolated and insufficiently developed. The situation contrasts to the state of the art in studies relating to the Chalcolithic and the Bronze Age. Unfortunately, the boom in the 1970s and 1980s in studies on prehistoric copper mining was not used in terms of possibilities to gain experience and develop new methods. Very few publications present particular data on remains from ore mining and metallurgical activity. In most cases these are results of *in situ* investigations involving excavations. The most frequently encountered type of publications within the so-called „archaeological" group relates to attempts to find metallurgical centers based on concentrations of metal artifacts in a given area. The hypothesis usually advanced is that if local art studios/workshops operated in the area then the respective ore and metallurgical centers should have existed which provided the raw materials. The methodological difficulties in the efforts to derive such conclusions are related to a basic problem in the Bulgarian Iron Age archaeo-metallurgy. Mostly end products are available or remains of the last link of the production chain (art studios, workshops, implements) have been found at the best. This also applies to investigations of some outstanding settlements where structures and finds related to metalworking were found. Pistiros, Sboryanovo and Koprivlen are good examples in this respect. It was in the Pistiros and Koprivlen area that the first real attempts were made (both conventional archaeological and interdisciplinary) to associate the metalworking activity recorded within the settlement area with the possible raw material sources. At this stage these attempts are still isolated cases facing problems of methodological character, which seem to be chronic for the Bulgarian Iron Age archaeo-metallurgy.

The second large group of publications can be provisionally called „geological". These publications are written by geologists and mining engineers. Unlike the situation with the „archaeological" groups, the structures of authors' interest are primarily related to the initial links of the metallurgical production chain. The latter involve typical terrain shapes such as ore mining remains, ore processing and metal smelting in the immediate vicinity of the mineral sources as well as related movable finds discovered by chance. These publications are actually records and present primary *in situ* observations. Here there is no terrain intervention and assumptions are mainly made with regard to the dating of the structures discovered. Not a single site of possible Iron Age metallurgy has been studied by archaeological methods.

A comparative mapping of sites discussed in the „archaeological" and „geological" groups of publications shows an almost complete discrepancy in respect of the source base.

A general conclusion can be drawn that there is no relationship between the separate links of the metallurgical production chain and there is no data whatsoever on part of these links. Basic problems to be solved are the lack of concreteness and little evidence due to the absence of purposeful terrain intervention, low degree of interdisciplinarity and a limited range of working methods used.

Finally, the author formulates a set of tasks, which should be completed to achieve progress in the Iron Age archaeo-metallurgical research in Bulgaria.

Нови наблюдения в Александровската гробница

Георги Китов

Край Александрово, на 20 км североизточно от Хасково е насипана могилата Рошава чука. Диаметърът ѝ е 55, а височината достига 12-14 м. На 17 декември 2000 г. ръководената от мен Траколожка експедиция за могилни проучвания случайно откри гробница с великолепни стенописи. При

Обр. 1. Александровска гробница. Жена от сцена в правоъгълната камера. Детайл (Сн. Н. Радионов)
Fig. 1. Alexandrovo Tomb. A woman from a scene in the rectangular chamber. A detail (Photo: N. Radionov)

краткия престой във вътрешността се установи категорично, че рисунките са дело на тракийски художник/ци. Съоръжението се състои от дълъг коридор, който извежда до източната периферия на могилата и две помещения - правоъгълно с двускатно покритие и кръгло с купол. Сградата е построена в средата на IV в. пр. Хр., изписана е във втората половина на същото столетие и е използвана като храм, гробница и мавзолей поне до началото на следващия век. Тогава разкопки не бяха разрешени. Консервационно-реставрационни работи не са извършени и досега - повече от три години след откриването на паметника. Едва през есента на 2003 г., бяха проведени едномесечни проучвания[1].

Тук ще бъдат представени новите открития, повечето от които се оказаха неочаквани и с изключителна стойност. Преди това се налага да посоча някои от известните факти и наблюдения, публикувани (Kitov 2001, 15-29; Китов 2002a, 50-81, Китов 2002b, 15-17), а вече и коментирани (Овчаров 2001, 145; Граматиков и др. 2001, 16; Фол 2002, 230 сл.; Китов, Агре 2002, 175 сл.; Webber 2001; Webber 2003, 530 f.). Стените в края на дромоса и двете помещения са изцяло покрити с живописен слой. Разграничават се едноцветни пояси, ленти с растителна и геометрична украса, самостоятелни полета с фигурални сцени и два фриза. Образните полета в коридора са тесни (до 1,2 м). Отдясно са представени конник и прав войн, изображенията са много повредени. Състоянието им насреща - по южната стена, е още по-лошо. Там се виждат 3 фигури - конник с копие, войн с меч, ножница, златен шлем тракийски тип и щит. На фона на тялото на воина едва се вижда танцуваща жена. Стенописи има по външните лицеви стени на правоъгълната камера, от които е запазена само неясна човешка фигура (жена?) в ход надясно върху лявата стена. Изображенията в правоъгълното помещение са по-добре запазени, липсват все пак огромни късове и цели образни полета. По-голямата част е заета от хоризонтални едноцветни пояси, ленти с орнамент „бягаща вълна“ и пояс имитация на стена от черни мраморни блокове. Над двата входа са обособени трапецовидни образни полета. Това на изток е изцяло унищожено и съдържанието му не може и да се предполага. Съдбата на другото - централно и важно предвид разположението му срещу погледа на влизащите, над входа за кръглата камера - е по-добра. Там се виждат конник в ход надясно и права невъоръжена фигура срещу него - жена с елегантни форми и миловидно лице в профил (обр. 1). Вероятно се има предвид сцена с участието на тракийски владетел и Великата богиня майка.

Централната композиция в кръглата камера е заета от 4 ловни сцени с изображения на по 4 конника и пешака, 2 глигана, два елена (лопатар и благороден) и 9 кучета (обр. 2). По-голямата част от стенописите са отлично запазени, някои са с липсващи полета, други са силно изтрити и избледнели, на места живописният слой е изцяло паднал.

При последното си влизане успях спокойно да разгледам запазените остатъци от сце-

[1] *Разкопките са финансирани от Министерството на културата. Те се проведоха между 14 октомври и 12 ноември под ръководството на Георги Китов (АИМ-БАН) с участието на Ирко Петров (Исторически музей-Хасково) и Диана Димитрова (АИМ-БАН) заместник-ръководители, геофизика Никола Тонков (АИМ-БАН), художника Владимир Руменов (Национална художествена галерия), специалисти, студенти, технически сътрудници и общи работници от София, Пловдив, Казанлък и Александрово.*

на в долния пояс. Въпреки избледняването, по-доброто осветление позволи да се видят не четири, а поне седем седнали и прави човешки фигури (обр. 3) и едно животно с рога - най-вероятно бик. В левия край са скупчени 6 лица край елипсовидна (?) маса. Те като че ли са в групи. Най-вляво жена се движи към седнал на табуретка мъж, на когото подава ритон (обр. 4). Фигурата е с керемиденочервена, силно притегната в кръста с тесен черен колан дреха до под колене-те и с къси ръкави. Тя е като повечето останали фигури в стенописите - горната част е с една отвесна бяла лента, по долната лентите са две - успоредна и коса. Видимата обувка е с тъп връх и има език. Главата е с високо чело, прав нос и заоблена брадичка, косата е къса, черна. Ритонът в протегнатите напред ръце е със странно S-овидно тяло, остро дъно и широко право устие. Подобни по форма ритони са познати, доколкото ми е известно, единствено от некропола при Требенище (Filov 1927, № 35), изработени са от сребро и датират от втората половина на VI в. пр. Хр. Съдът, ако се съди по сивочерния му цвят, също е сребърен, за разлика от подобния, но златен, в ръката на четвъртата отляво надясно фигура. Тук няма възможност за разсъждения за използването на една ранна форма около 150 години по-късно. Това най-вероятно се обяснява с дълбоките корени и многогодишната традиция на изпълнявания от фигурите ритуал.

Мъжът вдясно е с тяло към зрителя, главата му е обърната към жената, която му по-

Обр. 2. Александровска гробница. Купол. Централен фриз в кръглата камера (Сн. С. Димов)
Fig. 2. Alexandrovo Tomb. The dome. Central frieze in the circular chamber (Photo: S. Dimov)

Обр. 3. Александровска гробница. Сцена на жертвоприношение (?) в долния фриз (Сн. Г. Китов)
Fig. 3. Alexandrovo Tomb. A scene depicting a sacrifice (?) in the lower frieze (Photo: G. Kitov)

дава ритона. Краката на мъжа не се виждат. Облечен е в характерната дреха с къси ръкави и червени ленти. Дясната ръка държи дълъг меч с остър връх, разположен хоризонтално. Ножницата - като тези на някои конници, виси закачена с ремък на неясна стойка. Лявата ръка е свита в лакътя и вдигната нагоре, като че се кани да поеме ритона. Носът е дълъг и прав, брадата изглежда дълга, леко извита напред и силно заострена, както е и на тракийския конник върху сребърен начелник от Пейчова могила край Старосел (Kitov 2003, 14). Най-вероятно сцената представя Великата богиня-майка, която поднася на владетеля ритон - един от символите на царската власт.

Вдясно са разположени три човешки фигури и предна част от тяло на рогато животно - (бик?). Най-лявата е на мъж, седнал на трон, обърнат полунадясно, с къса черна коса. Дългата му бяла дреха стига до над глезените. Тя е с къси ръкави като останалите, но без украса. Лявата ръка е с преметната къса бяла кърпа, насочена е към гърдите на следващата фигура в жест на благоволение. Дясната държи голяма кана с една дръжка и косо отрязано устие (ойнохое?). Левият крак на мъжа опира изцяло „земята", десният я докосва с предния си край. Обувките са със силно извит и заострен връх. Тронът има две отвесни странични облегалки, пресечени от една хоризонтална, така че се получават кръстовидни краища. Те са старателно украсени. Вътрешността на правоъгълното поле е заета от т.нар. македонска звезда с 8 черни лъча на бледожълт фон. Горното и дясното поле в единия и лявото в другия край на трона са червени полуелипси, в които са вместени седемлистни палмети тракийски тип със силно извити навътре странични листа (обр. 5). Те излизат от основа с волу-

Обр. 4. Александровска гробница. Жена с ритон и мъж на табуретка от същата сцена (Сн. Г. Китов)
Fig. 4. Alexandrovo Tomb. A woman holding a rython and a man seated on a stool from the same scene (Photo: G. Kitov)

ти, която не личи добре.

На фона на дрехата на седящия в трона едва личи, силно изтрит и избледнял, най-важният участник в сцената - протоме на рогато животно, най-вероятно бик. Тялото е без каквито и да било подробности, заедно с главата е оцветено в бледо сиво-синьо. Рогата са малки, личат слабо. Задният край на тялото се губи в столовете на седналите мъже, където стенописите са най-зле запазени. Ако камъните по пода на кръглото помещение бяха вдигнати в края на 2000 г., когато изображенията все още не бяха така избледнели, щеше да е по-вероятно да видя подробности от животното и да тълкувам сцената по-точно. Следващата фигура е сред най-неясните. Тя е изправена зад масата, обърната е слабо наляво и разговаря със седналия мъж, държи в дясната ръка ритон като този на най-лявата фигура, но жълт (златен). На мястото на дрехата има само оцветявания от бледожълто. Лявата ръка изглеж-

Обр. 5. Александровска гробница. Палмети и македонска звезда на облегалката на трона (Сн. Г. Китов)
Fig. 5. Alexandrovo Tomb. Palmettos and a Macedonian star on the back of the throne (Photo: G. Kitov)

да високо вдигната. Масата е с прави крака. Под нея се виждат два златни (жълти) аскоса - голям отпред и по-малък зад него и малко вдясно.

Фигурата вдясно е права и с тялото си скрива дясната половина от масата. Изглежда е в слабо изразен ход надясно. Краката са боси, дрехата е до под коленете, бяла с червени ленти. Особеното в нея са жълтите линии, които по-скоро означават златни ивици, отколкото гънки. Шията и обърнатата надясно глава са по-светли, което предполага, че е жена - прислужница или богиня. Лявата ръка е спусната по тялото, дясната е напред и в нея се вижда малка сребърна фиала.

Най-вдясно е изобразена права човешка

Обр. 6. Александровска гробница. Профил на Кодзимасес Христос (Сн. Г. Китов)
Fig. 6. Alexandrovo Tomb. Half-faced representation of Kodzimases Hristos (Photo: G. Kitov)

фигура, която е сред най-изтритите и нечетливи. По запазени контури и петна може да се предполага, че е облечена в аналогична на останалите дреха, но до над коленете и че е представена в движение наляво.

Между описаната и следващата сцена има около 50 см ивица, която е много изтрита и избледняла, така че изображенията не подлежат на тълкуване.

Сцената вдясно е върху фрагмент, който е паднал след „намеса" на бродещите на свобода между каменната стена и живописния пласт дъждовници до есента на 2003 г. На нея се вижда правоъгълна, отрупана със златни (жълти) съдове маса и една човешка фигура. Най-вляво има висока фиала, до нея - голяма ситула, следват аскосовиден

съд, каничка, амфориски (?), голям обърнатоконичен съд. Пред тях се виждат неясни предмети - други съдове или храни като в Казанлъшката гробница. Вдясно едва личи разкрачена (танцуваща?) фигура с позната-та дреха, която държи във високо вдигнатата си дясна ръка неясен, слабо извит дъговидно, черен предмет - (махайра?). Има място за развитие на сцената или за разполагане на други надясно, но там живописният слой изцяло липсва.

Краткото време след откриването не дава възможност за сигурно тълкуване на описаните сцени или една обща композиция. Вероятно изображенията представят моменти от ритуал - получаване символите на властта от нов цар, извършване на жертвоприношение от него като жрец, съпроводено с ритуално изливане на течности, подготовка на маса за пиршество и може би самото пиршество върху липсващата част от стенописите.

При внимателен оглед на стените в кръглата камера беше направено неочаквано, изключително важно откритие, което може да се определи и като сензационно. Точно срещу входа, на височината на очите, върху пояс в помпеянско червено без изображения, на места олющен, другаде с избледнели петна, беше забелязан миниатюрен графит. Той се състои от врязани с тънко острие старогръцки букви в два реда и младежки профил (обр. 6). Надписът е разчетен от Василка Герасимова като:

ΚΟΞΙΜΑCΕC
ΧΡΗCΤΟC

и преведен като Кодзимасес Майстора (Герасимова, под печат). Според нея първото име е съставено от две добре известни тракийски лични имена - Кодзи и Масес, но като съчетание се среща за пръв път сред позна-

Обр. 7. Александровска гробница. Конник в сива туника с червени ленти и шарени панталони (Сн. Г. Китов)
Fig. 7. Alexandrovo Tomb. A horseman dressed in a grey tunic with red stripes and many-colored trousers (Photo: G. Kitov)

Обр. 8. Александровска гробница. Конник в бяла туника с тънки червени ленти и червен панталон (Сн. Г. Китов)
Fig. 8. Alexandrovo Tomb. A horseman dressed in a white tunic with narrow red stripes and red trousers (Photo: G. Kitov)

натите тракийски езикови остатъци. Буквите са изписани уверено и точно, представят автора като грамотен, способен и сръчен. Още по-силно впечатление с елегантността си прави младежкият профил под тях. Въпреки трудността да се драска полираната живописна повърхност, ръката на художника не е трепнала. С точни, уверени, решителни движения, почти без връщане и повторения той е врязал профил с индивидуални особености - прав нос, долна част на устата по-назад от горната, заоблена брадичка, пестеливо, но ефектно предадени къдрици. Несъмнено сме изправени пред един автопортрет и той показва, че авторът му е оправдал прозвището си Майстора.

Василка Герасимова установява, че изписването на буквите е характерно за втората половина на IV в. пр. Хр., което съвпада с датировката на стенописите. Палеографските заключения се подкрепят и от други факти. Графитът не може да бъде по-късен, защото след период на използване като храм, гробница и мавзолей, съоръжението, както и другаде в Тракия (Китов 2003b, 36 сл.), е скрито трайно чрез запълване на част от коридора с насип, обработени и необработени камъни и е останало недостъпно до средата на миналия век. Тогава, за сведение на тези, които обвиниха ръководителя на екипа, че е открил и незаконно проникнал в гробницата, е първото влизане след античността. При сондажи в коридора Ирко Петров намери бронзов вензел от военна униформа с фигура на лъвче с корона. Според ст. н.с. д-р Тодор Петров от Военна академия знакът е бил използван от средата на 30-те до 1946 г., когато са въведени нови униформи. До 1943-1944 г. в района на Хасково са били дислоцирани значителни военни части. Вензелът е могъл да попадне в коридора

Обр. 9. Александровска гробница. Мъжки обувки на конник (Сн. Г. Китов)
Fig. 9. Alexandrovo Tomb. Shoes of a horseman (Photo: G. Kitov)

по това време или малко по-късно.

Не остава друго, освен да се направи изводът, че Кодзимасес Майстора е автор на стенописите или поне главният художник и той - с неочаквано проявено усещане за историчност - е увековечил името и образа си на централно място, но по незабележим, дискретен начин. Обстоятелството, че никой от членовете на многобройните комисии през трите години след откриването на храма не е забелязал графита, че ние изключително внимателно сме разглеждали всеки квадратен дециметър, но не сме го видели преди да включим добро осветление, свидетелства, че и в древността той е оставал скрит при мъждукащата светлина от лампи и факли. Иначе художникът е рискувал да си навлече гнева на ползвателите за смелостта си да се изобрази редом с владетели и богове.

Автопортретът от Александровската гробница не само е най-старият известен в античното изкуство, но е и сред най-ранните портрети. Преди това Филип II Македонски е наредил неговият, на Олимпиада и на Александър образи да бъдат изваяни от слонова кост (Andronicos 1992, 123 ff., fig. 76 ff.). Възрастта на автопортрета от Александрово може да се сравнява в Тракия с портрети от монети и с тези в храма на Сабазий в могила Острушa край Шипка (Китов 1994, 13 сл.; Фол 1994, 258), които обаче вероятно никога няма да бъдат идентифицирани.

Стенописите в Александровската гробница са с изключителна научна, художествена и изворова стойност. Анализът им дава възможност да се направят важни заключения за външния вид, въоръжението и облеклото в Тракия през IV в. пр. Хр. Тук има възможност някои от тези заключения да бъдат само посочени, без сериозна аргументация и коментар, както е направено на друго място (Китов, под печат).

В гробницата се виждат 23 човешки фигури. Разглеждането им дава възможност за интересни, неочаквани, дори сензационни заключения. Особен интерес предизвикват туниките и хитоните на мъжете и жените от стенописите. При двама от персонажите те липсват, защото са изобразени голи. В други четири не могат да се видят поради лошото състояние на стенописите. Десет от останалите 17 си приличат или са почти еднакви - бели, червени или сива с противоположни по цвят ленти. Те са по ръкавите, по една вертикална над кръста, и по две кòси под него. Белите дрехи са 7 - 2 на конници (едната сива - обр. 7) и 5 на пеши фигури, червените с бели ленти са 3, като сред тях няма нито един конник. Четири от облечените така са жени (3 бели с червени ленти) и 6 са мъже (2 конници, по 1 със сива и бяла; 4 пешаци - по двама с бяла и червена дреха). Засега е трудно да се види закономерност. Заслужава да се посочи, че три от дамите носят хитон, а само една е в туника, при това много къса - до талията (бяла с червени ивици). Ако към изброените фигури се прибави пешакът с копие срещу глигана с черна туника, която завършва долу с две светли черти (първоначално те са били златни), ще се пресметне, че лицата със странните дрехи са 11 от 17 или приблизително две трети. Важно е да се подчертае, че аналогични дрехи са непознати (доколкото ми е известно) от старогръцките паметници. Още по-важно е да се установи, че подобни, но не същите, са само някои в Казанлък. Нито една от дрехите в Казанлък обаче не е изчистена като тези в Александрово. Някои се доближават до туниката на конника срещу глигана без бивни (бяла с червени тънки надлъжни линии -

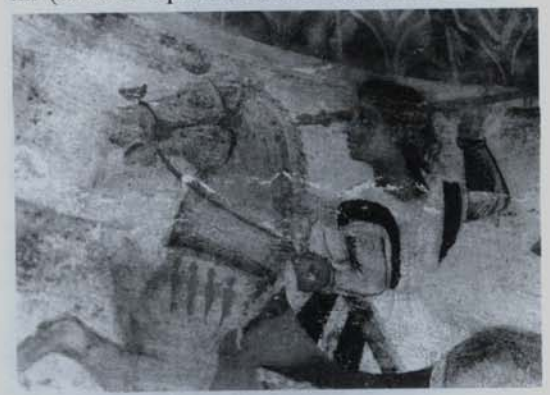

Обр. 10. Александровска гробница. Кон с жълти (златни) украси на амуницията (Сн. Г. Китов)
Fig. 10. Alexandrovo Tomb. A horse with yellow (golden) appliquès on the harness (Photo: G. Kitov)

обр. 8). Тази особеност е забелязана, без да бъде коментирана, от един австралийски автор (Webber 2003, 536 ff., fig. 5).

Туниките и хитоните от Александрово се оказват уникални за античността и се самоопределят като характерни само за траките. Останалите дрехи - светли туники със заоблен долен край, впити по краката панталони с разнообразна и оригинална украса и др. - са непознати или почти неизвестни в античния свят и свидетелстват за съществуването на нови, досега непредполагани характерни тракийски дрехи след популярната „зейра" (ямурлук).

Полезен е и погледът към обувките на участниците в сцените. Те са два вида - със силно заострени и извити нагоре върхове (обр. 9) и заоблени, в някои случаи с видимо езиче отпред. Тъй като стенописите са реалистични, може да се направи опит за разграничаване на мъжки и женски фигури, респективно обувки. Въоръжените очевидно са на мъже - седемте конници, четиримата пешаци в ловните сцени, тези с меч и копие в коридора, седящите на табуретка и трон в сцената на жертвоприношение и най-дясната с махайра. Тези от тях, които са обути, носят обувки от първия вид. Две от останалите 7 фигури са неясни. Пет обаче имат белези на жени, 2 от тях са обути - тази, която поднася ритон, и друга - върху лявата лицева стена на първата камера. Техните обувки са със заоблени върхове. Сравнението с Казанлъшката гробница свидетелства, че и там въоръжените мъже имат обувки като тези в Александрово (Живкова 1974, 49). Такива обувки има и виночерпецът (Живкова 1974, обр. 29). Показателно е сравнението между обувките на царя и неговата съпруга. Той е с червени сандали, които имат връзки и са със слабо изразени остри върхове. Съпругата носи обувка - вижда се само лявата, в бяло и кафяво, има няколко реда връзки и предният край е видимо заоблен (Живкова 1974, 68, обр. 21 сл.). Сравненията показват, че художниците на двете гробници са реалисти, които точно изобразяват и обувките, като ни дават възможност да разграничим мъжките от женските.

Обр. 11. Александровска гробница. Ритуално легло (Сн. В. Руменов)
Fig. 11. Alexandrovo Tomb. The ritual bed (Photo: V. Rumenov)

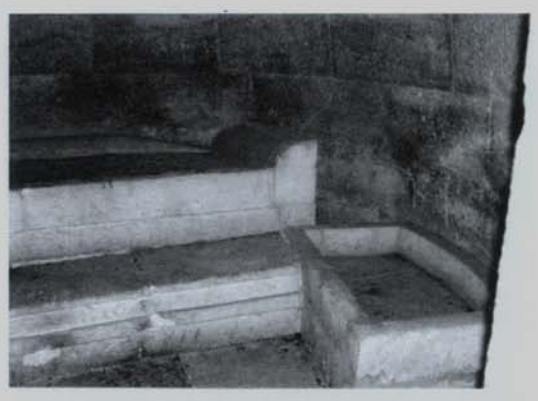

Обр. 12. Александровска гробница. Ритуалното легло с едната възглавница, пейка и „урна" (Сн. Г. Китов)
Fig. 12. Alexandrovo Tomb. The ritual bed with one of the pillows, a bench and one of the "urns" (Photo: G. Kitov)

Педантизмът при предаването на конската амуниция натрапва еднаквите начелници и наносници за всички коне. Те са с форма на двойна брадва, извити са сърповидно и краищата им са силно издадени напред (обр. 10). Лабрисът е добре познат в произведенията на тракийското изкуство и монетосеченето (Тачева, под печат). Украси като тези от главите на конете в Александрово твърде отдавна са познати археологически от две находки - Розовец и Панагюрище. И двете са интерпретирани като апликации за щит (Филов 1916/1918, 22; Венедиков, Герасимов 1973, № 244 сл.; Огненова 1952, 61 сл.), въпреки изобразяването им - макар и недостатъчно ясно, върху носовете на впрегатните коне в Казанлъшката гробница (Живкова 1974, 72 сл., обр. 34 сл.). Няколко месеца преди откриването на Александровската гробница в Пейчова могила край Старосел (Kitov 2003, 13) беше намерен такъв лабрис, при това за пръв път с така силно изразена сърповидна извивка. Доста рисковано той беше определен като апликация за конска амуниция. Съмненията отпаднаха след откритията в Александрово. Вече може да се обособи тракийски тип гарнитура за конска амуниция, която се състои от лабрис и кръгли апликации. В Александрово, Розовец и Старосел те са без украса, докато в Панагю-

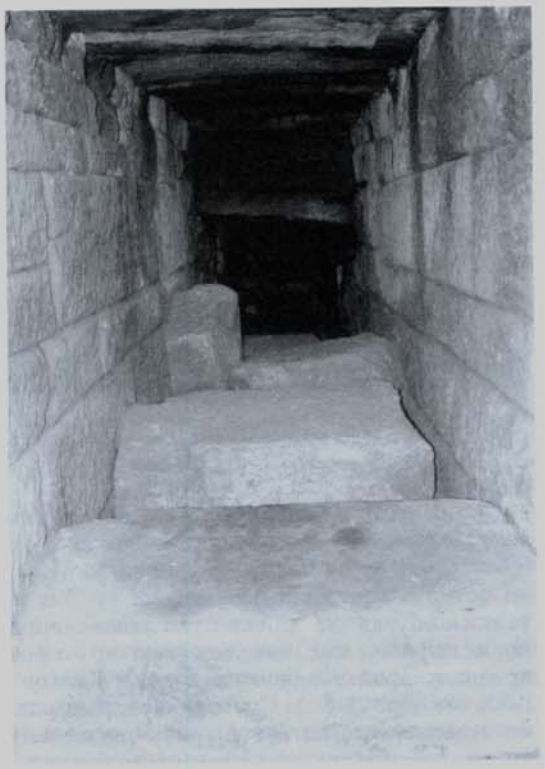

Обр. 13. Александровска гробница. Подредени плочи в запълнения коридор (Сн. Г. Китов)
Fig. 13. Alexandrovo Tomb. Arranged paving stones in the filled-in corridor (Photo: G. Kitov)

рище са покрити с пластични изображения. Трите комплекта са сребърни, докато стенописите предлагат различни „метали". Разлика е и, че в Александрово лабрисите са по два - началник и наносник. Както обаче и друг път се е случвало, ще се намерят комплекти, които да преодолеят разминаването. След откриването на стенописите беше потвърдено подлаганото на съмнение определяне от някои украински и руски учени на комплекти от украси с голям лабрис между тях като гарнитури за конска амуниция, а не като апликации за щит (напр. Мозолевский 1973, 187 сл.; 1975, 176 сл.). Гарнитурите от Скития са също сребърни, при тях лабрисът се съчетава както с кръгли, така и с продълговати апликации с украса. Някои са произведени в Тракия, други са местни варианти под силно южно въздействие. Така отново се потвърждава оспореното понякога мнение за определящата роля на тракийските художествени традиции в развитието на художественото занаятчийство в Скития (Kitov 1997, 455 ff.).

През есента на 2003 г. бяха изяснени някои моменти във връзка с плановото и пространствено решение на гробницата. Разчистени бяха камъните в кръглата камера, бяха събрани късовете нападали стенописи, бяха проучени подовете на помещенията и коридора с културния пласт в тях. В гробницата вече се влиза през дромоса. Подовете са настлани с неутрална пореста материя. Монтирано е луминесцентно осветление. Микроклиматът е гарантиран от четири врати, три от които херметически. Площта пред гробницата е почистена, затревена, оформени са пътеки, застлани с едър пясък. Укрепено е отклонението от асфалтовия път към гробницата, което я прави достъпна за посещение[2].

Анализът на формите и размерите на каменните блокове и плочи в кръглото помещение установи, че те принадлежат на ритуално легло, което беше изцяло възстановено. То е разположено вляво от входа и е прилепено към южната стена. В двата (!) края е имало каменни възглавници (обр. 11), които са били захванати за горния ред на леглото с железни щифтове. Двете възглавници поставят за пореден път въпроса за предназначението на леглата, познати от други тракийски гробници, които са планирани като храмове, използвани са за погребване на знатни особи и по този начин са превръщани и в мавзолеи. Ложето в недалечната Мезешка гробница също е с две възглавници. Пред тях са монтирани два правоъгълни стълба с вдлъбнатини (обр. 12), които се определят като урни (Филов 1937, 25 сл.). При първото влизане в тях са били видяни бронзови съдове. Това предизвиква съмнение в тълкуването им и предполага, че са използвани като маси. В повечето храмове в Долината на тракийските владетели в Казанлъшко (Kitov 1999, 1-20; Китов 2003a, 13-28; Китов 2003b, 28-42 с пос. лит.) има легла с по две възглавници, а пред ложето в Могилата на грифоните е запазен подвижен профилиран каменен блок с пластична и цветова украса. Това, а също някои изображения върху старогръцки рисувани съдове, най-близкият пример за които е хидрията от Башова могила край Дуванлий, Пловдивско (Филов, 1934, 74 сл.; Маразов 2000, 203 сл.), ми дават основание да тълкувам леглата в тракийските храмове именно като ритуални, а не като погребални (Китов 2003b, 35 сл.).

Възстановяването на ложето потвърди изказаното вече мнение за съществуване по-

[2] *Посочените подобрения нямаше да са възможни без сериозната подкрепа на Общински съвет - Хасково, кмета инж. Георги Иванов, Исторически музей - Хасково, директора д-р Георги Граматиков, регионални организации и местните жители.*

не на два периода в използването на храма (Kitov 2001, 28 ff.). Подът под леглото се оказа покрит с каменна настилка без следи от замазка. Останалата част от под след това е била замазана така, че част от мазилката е нанесена и сега запазена на места по долния ред на ложето. Очевидно първоначално гробницата известно време е използвана без замазка и стенописи. Изображенията също са изпълнени поне два пъти, както личи от двата слоя върху някои нападали късове мазилка. При внимателно разглеждане на фигурите под някои от тях „прозират" първични очертания, които са променени по искане на поръчителя или по преценка на художника.

За разлика от двете помещения, подът на коридора е от утъпкана глина върху тънки пластове ситен чакъл и пясък. Стените му са от грубо обработени каменни блокове, които в западния край са конструктивно свързани с първата камера. Това е един от малкото случаи в тракийската архитектура, в които дромосът е планиран и изпълнен едновременно с помещенията. Покривът е от големи каменни плочи, които лягат върху страничните стени.

Широчината на дромоса е почти еднаква в цялата му дължина (14,4 м). Той очертава трапецовиден отвор - средно 1,26 долу и 1,12 м горе. Височината обаче намалява от изток (2,15 м) на запад (1,65 м) - пред входа на правоъгълното помещение. С това е постигнат преднамерено търсен психологически ефект. Допусканите до извършваните в камерите мистерии са тръгвали спокойно и гордо изправени и постепенно са се снишавали и губели самочувствие. Трябвало е да пропълзят или прегънат колене, за да минат през двата входа с височина съответно 1,12 и 1,17 м. Тогава са се изправяли пред впечатляващите сцени, които илюстрират моменти от подвизите на боговете или от живота на обожествения владетел.

Коридорът извежда на изток с едва забележимо отклонение на юг. Това изглежда е регионална особеност, защото подобна ориентация имат съоръженията при Мезек (Филов 1937, 1 сл.) и откритата от иманяри през 2001 г. гробница край съседното село Поляново. Повечето останали подмогилни храмове са с вход от югоизток. Под лек наклон коридорът достига на около 10 м от периферията. Оттам до извънмогилната площ също има наклонена алея, като в Славчова и други могили в Долината на тракийските владетели (Китов 2003б, 34). Това е основание да се допусне, че и постройката в Александрово е вградена във вече готов могилен насип, макар че не може да се докаже при сегашното състояние на проучванията. Ако пък денивелацията е поради спазване на наклона на естествения терен като в Четиньова могила до Старосел и другаде в Тракия, това отново говори за микенски традиции в тракийската култура (Бонев 2003, 147 сл.).

Обр. 14. Александровска гробница. Каменна врата за кръглото помещение с бронзова халка (Сн. Г. Китов)
Fig. 14. Alexandrovo Tomb. Stone door with a bronze ring of the circular chamber (Photo: G. Kitov)

По-голямата част от вътрешността на дромоса е запълнена с насип, късове от обработени и необработени блокове. Там са подредени 10 добре обработени плочи (обр. 13) с дебелина по 25 см, някои с изрези за сглобяване. Установи се, че те най-вероятно са от фасада - облицовка за челата от двете страни на входа, които са били видими. Необяснимо е не защо плочите са демонтирани, а защо са така грижливо подредени и създават впечатление, че известно време са служили за настилка.

След пресяване на тънкия пласт почва в каналите и коридора бяха извлечени незначително количество материали - кости от череп на кон, керамични мъниста, някои позлатени, бронзови и златни телчета, нехарактерни късове от керамични съдове, желязна кирко-брадва, затворена бронзова халка. Установи се мястото на халката - тя е дръжка

на една от четирите касетирани миниатюрни каменни врати (обр. 14). Една от тях е почти изцяло запазена и беше временно монтирана на мястото си. Цилиндричните оси на вратите са влизали горе в железни халки, а долу лягат в специални вдлъбнатини. Отваряли са се навътре, имали са механизми за заключване и система за застопоряване откъм вътрешността на помещенията заради извършваните там тайни ритуали.

Един факт около вратите остава засега необясним. Свързан е и с желязната кирко-брадва. Вижда се добре, че халките и приспособлението за застопоряване са изтръгнати и покривните плочи, страниците и праговете на техните места са с наранявания и отчупвания. Всичко това е от вътрешните страни на помещенията, накъдето са се отваряли вратите. Защо тогава са тези наранявания и изкъртване на вратите отвътре? При установяването на този факт, доколкото ми е известно за пръв път, изглежда сме изправени пред опит за „преврат", при който хора са затворени в кръглата камера. Те са използвали желязната кирко-брадва и са я захвърлили в коридора, след като вече не им е била нужна. Могат да се правят различни недоказуеми предположения. Могат да се задават въпроси, които нямат отговор. Защо са били затворени вътре хора, откъде са имали желязното оръдие на труда? Отсъствието на човешки кости в коридора свидетелствува, че те не са останали там. И тъй като е несериозно да се допусне възкръсване, очевидно е, че във вътрешността на храма-гробница-мавзолей са затворени живи хора. Малко вероятно изглежда това да е свързано с някакъв обичай, подобен на описаното от Херодот провождане на пратеници до Залмоксис, но живи. В такъв случай те би трябвало да са допълнително осъзнали нелепостта на положението си и да са предпочели земния живот пред задгробното безсмъртие.

С богатата си украса, разнообразието на сцените, детайлите от въоръжение, конска амуниция и облекло Александровската гробница ще продължи да бъде важен извор за духовната и материална култура на траките в предримската епоха.

Цитирана литература:

Бонев 2003: А. Бонев. Ранна Тракия (Разкопки и проучвания, 31). София, 2003.

Венедиков, Герасимов 1973: И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. София, 1973.

Герасимова, под печат В. Герасимова. Графитът от гробницата в Александрово. - Известия на Исторически музей - Хасково, 2, (под печат).

Граматиков и др. 2001: Г. Граматиков, И. Петров, М. Славова. Паметници на културата в Хасковска област. Хасково, 2001, 40.

Живкова 1974: Л. Живкова. Казанлъшката гробница. София, 1974.

Китов 1994: Г. Китов. Тракийски гробничнокултов комплекс в могилата Острушa край Шипка. - Проблеми на изкуството, 27, 1994, 4, 13-20.

Китов 2002a. Г. Китов. Александровската гробница. - Анали 9, 2002, 1, 50-81.

Китов 2002b. Г. Китов. Александрово - гробница-мавзолей със стенописи. - Проблеми на изкуството, 2002, 1, 15-17.

Китов 2003a: Г. Китов. Долината на тракийските владетели (I). - Археология, 2003, 1, 13-28.

Китов 2003b: Г. Китов. Долината на тракийските владетели (II). - Археология, 2003, 2, 28-42.

Китов, под печат: Г. Китов. Гробницата в Александрово. - Известия на Исторически музей - Хасково, 2, (под печат).

Китов, Агре 2002: Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, 2002.

Овчаров 2001: Д. Овчаров. Уникална тракийска гробница при с. Александрово, Хасковско. - Археология, 2001, 1-2, 145.

Огненова 1952: Л. Огненова. Опит за реконструкция на два щита от Тракия. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 61-81.

Огненова-Маринова 1991: Л. Огненова-Маринова. Казанлъшката гробница - шедьовър на тракийското изкуство. - В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, 12-25.

Маразов 2000: И. Маразов. Траките и виното. Русе, 2000.

Мозолевский 1973: Б. Мозолевский. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине. - В: Скифские древности. Киев, 1973, 187-234.

Мозолевский 1975: Фракийская узда из Хоминой могилы. - Studia Thracica, 1, 1975, 166-179.

Рабаджиев 2002: К. Рабаджиев. Елински мистерии в Тракия. София, 2002.

Тачева, под печат: М. Тачева. Лабрисът в тракийската царска символика. - В: Земите на България - люлка на тракийската култура, 2.

Филов 1916/1918: Б. Филов Паметници на тракийското изкуство. - Известия на Българското археологическо дружество, 6, 1916/1918, 1-56.
Филов 1934: Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. София, 1934.
Филов 1937: Б. Филов. Куполните гробници при Мезек. - Известия на Българския археологически институт, 11, 1937, 1-116.
Фол 1994: А. Фол. Тракийският Дионис. Книга втора. Сабазий. София, 1994.
Фол 2002: Тракийският Дионис. Книга трета. Назоваване и вяра. София, 2002.
Filov 1927: B. Filov. Die archaische Nekropole von Trebeniste am Ockrida See. Berlin - Leipzig, 1927.
Kitov 1997: G. Kitov. La toreutique thrace. - In: Thrace ancienne. Komotini, 1997, 455-464.
Kitov 2001: G. Kitov. A Newly Found Thracian Tomb with Frescoes. - Archaeologia Bulgarica, 2, 2001, 15-29.
Kitov 1999: G. Kitov. Royal Insignia, Tombs and Temples in the Valley of the Thracian Rulers. - Archaeologia Bulgarica, 3, 1999, 1, 1-20.
Kitov 2003: G. Kitov. Starosel - centre cultuel thrace. - Orpheus, 11-12, 2001-2002, 2003, 5-60.
Webber 2001: C. Webber. The Alexandrovo Tomb and Other Recent Discoveries. - Slingshot, 216, July 2001, 47-50.
Webber 2003: C. Webber. Odrysian Cavalry Arms, Equipment and Tactics. - In: L. Nikolova (ed.). Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe. (BAR Int. Series, 1139, 2003, 529-554.

New observations in the Alexandrovo Tomb

Georgi Kitov

The Alexandrovo Tomb was discovered near Haskovo in southeast Bulgaria in the end of 2000. The tomb consists of a long corridor (14.4 m), which leads eastwards and two rooms: a rectangular room, with trapezium-shaped roofing, and a domed room of circular plan. The end of the dromos as well as all the walls of the chambers are covered with paintings, some of them badly damaged. The tomb had been laid out as a temple and was also used as a mausoleum. It was built in the middle of the 4th century BC, painted also by that time, and was probably in use until the beginning of the next century, at the earliest.

The wall-paintings comprise monochrome bands, strips of plant and geometric decoration, imitation of walls made of marble ashlars, separate representation fields, and two friezes with figures of mounted and infantry warriors, standing or seated men and women, animals. Best preserved is the central frieze in the circular room. It represents hunting scenes in which four armed horsemen, four armed men on foot, two wild boars, two deer (a red deer and a stag of a fallow deer) and nine dogs take part.

By the end of 2003 the tomb was completely studied by the methods of archaeology and was prepared for conservation and restoration. New observations also were made on the wall paintings as well as the three-dimensional composition and the general layout of the structure.

It has been established that not four, but at least seven standing and seated figures are represented on the preserved part of the lower frieze in the domed chamber. All of them are participating in the sacrifice of a bull. Two of the figures are holding rythons (a silver, and a golden one) and the third is holding a silver phial. Two men are seated, on a stool, and on a throne respectively. There are also two tables represented. Two yellow askoi are to be seen under one of them, while the other one is piled with golden vessels and food (?).

A tiny graffiti was discovered on the band painted in Pompeian red in front of the entrance into the circular chamber. It consists of a half-faced young man's head and an Old Greek inscription in two lines above it. Dr. Vassilka Gerassimova read the inscription as "ΚΟΞΙΜΑCΕC ΧΡΗCΤΟC" and interpreted it as "Kodzimases the Master". Steadiness of hand, well illustrated by the inscribed letters and the intelligent, expressive and individualized profile, points to a gifted artist, who completely justifies the nickname of Master. Most probably this is a self-portrait of the artist, who made the wall paintings. As established by Dr. Gerassimova, the paleographic peculiarities of the inscription date it to the second half of the 4th century BC, which corresponds to the dating of the frescoes.

The observations on clothing give grounds to differentiate particular types of Thracian tunics and chytons. They are white, red or gray and have opposing by color white or red vertical stripes.

Атически чернофирнисови киликси с удебелено отвътре устие от българските земи

Анелия Божкова

Чернофирнисовата керамика е сред онези веществени свидетелства, които служат за репери в специализираните изследвания, посветени на обхвата и маршрутите на елинската търговия. Територията на древна Тракия е интегрирана отрано в дистрибуцията на съдове, покрити с черен фирнис, като през цялата класическа епоха сред вносните изделия преобладават съдовете, които носят белезите на атическите ергастерии (Божкова 1989). Една група от еднотипни чаши за пиене - киликси, провокира изследователския интерес както с броя на известните примери, съществено нарастнал през последните години, така и с възможностите за анализ, които позволяват те[1].

I. Формална характеристика на съдовете от групата. Наименование. Хронология

Киликсите имат ниско, разлато двуделно тяло, удебелено устие с вдлъбнат пояс под венчето отвън и чупка от вътрешната страна. При обичайната схема устието е несиметрично удебелено от двете страни, като чупката от вътрешната страна е разположена по-ниско от вдлъбването върху външната. Чашите имат масивно, широко пръстеновидно краче и две хоризонтални, срещуположни дръжки. Покрити са с черен фирнис с изключение на някои части: основата на крачето, която обикновено остава небоядисана, и долната част на дъното, върху която най-често е нанесена украса от един или два кръга с точка в средата. При част от чашите небоядисани остават още външната повърхност на крака и зоната между дръжките, като тези белези са определени от Б. Шефтън за „ранни характеристики" (Shefton 1996, 169).

Като цяло, съдовете се характеризират с известна огрубеност и дебелина на стените, която не е типична за други варианти на киликсите с ниско краче (тип stemless) от семейството на чернофирнисовата керамика (Sparkes, Talcott 1970, 98-105). В съвременната литература киликсите от този тип са нарични чаши без стъбло с удебелено отвътре устие (stemless, with inset lip) по наименованието, дадено от Спаркс и Талкът (Sparkes, Talcott 1970, 101-102). През последните две десетилетия беше въведен и нов термин - Castulo cup по едноименния обект в Андалусия на Иберийския полуостров, откъдето произлизат десетки екземпляри от този тип (Shefton 1996 и цит. там литература; Shefton 1996a). Неговата употреба може би се оказва уместна за районите на Западното Средиземноморие, но по-трудно би могла да придобие популярност в егейско-понтийската зона, в която имат традиции класификационните термини за керамиката от атинската агора.

Според мнението на съвременните проучватели каноничната форма на киликса с удебелено отвътре устие е факт през втората четвърт на V в. пр. Хр. и продължава най-късно до началото на IV в. пр. Хр. (Sparkes, Talcott 1970, 102; Shefton 1996, 169-170). Киликсите от разглежданата група са предназначени за пиене и като такива имат съществена роля в погребалния ритуал (самостоятелно или като елементи от сервиз). Според находките от Тракия киликсите притежават също изявени вторични компетенции на предмети *ex-voto* в светилищен контекст. Фирнисът, с който са покрити чашите, най-често е черен и лъскав, но се срещат, поне в тракийска среда, и екземпляри, при които изпичането е довело до цялостно или частично покритие с червено-кафяв цвят.

II. Киликси от вътрешността на Тракия

Съдове от разглежданата група са известни от античните гръцки колонии по западното черноморско крайбрежие; публикуваните екземпляри произлизат от територите на Аполония (Гълъбов 1965, № 59, обр. 24б, № 60, обр. 46) и Хистрия (Shefton 1996, 173). Познати са също примери от северноегейския регион (Shefton 1996, 172-173). Не е малък броят на обектите от вътрешността на тракийските земи на територията на България, в които също са открити киликси с удебелено отвътре устие.

II. 1. Киликси от могилна находка при Карнобат

Между другите предмети в една открита наскоро гробна находка са намерени 4 ки-

[1] *В последните години беше публикуван керамичен масив от съдове, покрити с фирнис, идентифицирани като продукти на северноегейски работилници, от обекта при Ветрен, община Септември (Bouzek 2002). Групата е изключително оригинална и интересна, но нейното разпознаване не променя по същество картината на чернофирнисовата керамика в Тракия, която остава с преобладаващо атическо присъствие.*

ликса от типа с удебелено отвътре устие (inset lip), както и няколко киликса от друга група (обр. 1)[2]. Илюстрираният тук фрагмент от киликс от могилата представя горна половина от тялото на съда с устието и дръжката. Зоната между дръжката и вътрешността й е оставена небоядисана. Останалите екземпляри принадлежат също към киликсите с т.нар. ранни характеристики, при които външната страна на столчето също остава небоядисана, а дъната са украсени по каноничните принципи.

II. 2. Киликс от неизвестен контекст при Асеновец, Новозагорско

Във фототеката на Археологическия институт с музей се съхранява негатив с един цял екземпляр от разглежданата тук група (обр. 2). Чашата е запазена без дръжките. Външната повърхност на столчето не е боядисана. Няма данни за фирнисовата украса по дъното. Неясни са също контекстът на откриване и точното местонамиране на съда.

II. 3. Киликс от могила при Главан, Старозагорско.

В надгробна могила е открит цял киликс с удебелено отвътре устие (Tonkova, Savatinov 2001, 97, fig. 4b)[3]. Киликсът притежава само някои от каноничните белези - небоядисани са външната страна на крачето и зоната между дръжките, докато долната повърхност на дъното е оставена в цвета на глината, без каквато и да е украса. Като особеност може да се определи и формата на устието, което е почти симетрично от двете страни, за разлика от обичайните параметри на профила (обр. 3).

Обр. 1. Карнобат. Гробна находка. Киликс. Фрагмент
Fig. 1. Karnobat. A Kylix sherd from a burial mound

II. 4. Киликси от ямно светилище при Раднево, Новозагорско

От две обредни ями в светилището, проучено край Раднево, произлизат два фрагмента от горна половина на киликси (Саватинов 1997, 19, обр. 11 ж, 13 ж). Единият

Обр. 2. Асеновец, Новозагорско. Киликс
Fig. 2. Assenovets near Nova Zagora. Kylix

фрагмент е открит в яма (№ 16) заедно с горна част и дъно на хиоска амфора с „издуто“ гърло, датираща най-късно до третата четвърт на V в. пр. Хр. (Саватинов 1997, 19, обр. 13 и, к).

II. 5. Киликси от ямното светилище при. Малко Тръново, Чирпанско

От южния сектор на обект с обредни ями, датиращ от V и първата половина на IV в. пр. Хр.[4], произлизат няколко фрагмента от устия (повечето без запазени части от дръжки) и дъна от киликси (обр. 4, 5). Сред разпознатите дъна има едно със запазена в цвета на глината външна страна на столчето и две - с боядисана. С малки изключения всички фрагменти са открити в ями, някои от които се датират по-прецизно въз основа на открити в пълнежа импортни рисувани съдове или амфорна тара. Един от фрагментите произлиза от яма[5] заедно с фрагмент от скифоидна чаша от групата Haimon. Съчетанието на двата типа гръцки съдове е любопитно заради повторяемостта на събитието, вече регистрирано в Кукова могила при Дуванли (Филов 1934, обр. 72, 73), в могилен гроб при Брезово, Пловдивско (Tsontchev 1951, 39-40, fig. 13-14) и в културния пласт на селището при Васил Левски, Карловско (Кисьов 2004, 61-62). Комплексите, съдържащи чаши от двата типа, се датират най-вероятно във втората четвърт на V в. пр. Хр. Във връзка с проблемите на хронологията е интересно да се отбележи, че пространството между дръжките на фрагмента от Малко Тръново е покрито изцяло с черен

[2] *Находката не е публикувана. Възможността да се запозная с киликсите и да включа един от тях в настоящата работа дължа на ръководителя на разкопките д-р Р. Георгиева, на която сърдечно благодаря.*

[3] *Рисунката на съда в мащаб 1:1 ми беше предоставена от Росица Йоргова, за което й дължа голяма благодарност. Съдът се съхранява в музея в Раднево.*

[4] *Секторът се проучва под ръководството на Анелия Божкова и Красимир Ников. В северния сектор на обекта, ръководен от Милена Тонкова, също са открити няколко фрагмента от киликси от разглеждания тип. Благодаря на Милена Тонкова за възможността да се запозная с находките, открити от нея. Рисунките на киликсите от Малко Тръново и от музея в Пловдив са дело на Красимир Ников и Бориславa Гълъбова, на които също изказвам благодарност.*

[5] *Ямата е с пореден № 6 и е проучена през 2003 г.*

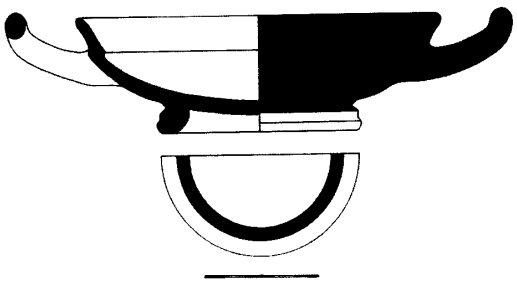

Обр. 3. Главан, Старозагорско. Киликс
Fig. 3. Glavan near Stara Zagora. Kylix

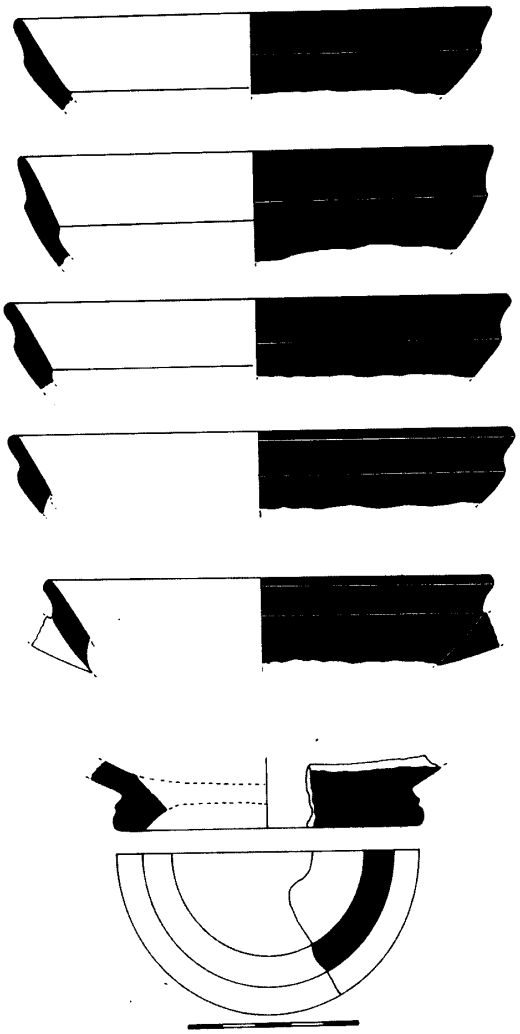

Обр. 4. Малко Тръново, Чирпанско. Киликси. Фрагменти
Fig. 4. Malko Trunovo near Chirpan. Kylix sherds

фирнис.

II. 6. Киликси от култов обект при Зетьово, Чирпанско

Запазени са фрагменти от два киликса с горната част на чашите, устията и части от дръжките (Янков, Саватинов 2002, 57, обр. 3 а, б). Открити са в култов контекст (ров?), заедно с фрагменти от местна и гръцка рисувана керамика и амфорна тара (Янков, Саватинов 2002, 57, фиг. 3 в, г).

II. 7. Киликс от могила при Брезово, Пловдивско

От могилен гроб при с. Брезово произлиза един киликс, който притежава „ранни характеристики" (Tsontchev 1951, 39, fig. 13). Открит е заедно със скифоидна чаша от групата Haimon и червенофигурна амфора от втората четвърт на V в. пр. Хр. (Reho 1990, 152, 153; Лазаров 2003, 81-84).

II. 8. Киликси от селището при Васил Левски

В културните пластове на укрепеното селище при Васил Левски са открити няколко фрагмента от устия на киликси с удебелено отвътре устие (Кисьов 2004, 51, 62, табл. LXI/1). Те произлизат от контекст, наситен със строителна керамика, фрагменти от черно- и червенофигурни импортни съдове, фрагменти от амфорна тара и местни съдове, всички датиращи от първата половина на V в. пр. Хр. В публикацията няма данни за особеностите на фирнисовото покритие върху фрагментите от киликси.

II. 9. Киликси от могила при Хисаря (бивш Миромир), Пловдивско

От неясен контекст произлизат фрагменти от два или повече киликса. Запазени са два фрагмента от устия и чашката до чупката заедно с дръжката (обр. 6). Първият фрагмент е покрит с черен лъскав фирнис - с цвета на глината са оставени зоната между дръжките и горната им страна. При втория фрагмент фирнисът е покрил цялата зона около дръжките, както и тях самите. Описаните фрагменти, както и две части от дръжки от същите или други киликси, са открити в могила (?) заедно с фрагменти от червенофигурни кратери с колонки, фрагменти от кантарос тип „Св. Валентин" и други дребни находки[6].

II. 10. Киликси от Кукова могила при Дуванли, Пловдивско

В своята публикация за находките от могилата Б. Филов пише, че са открити 4 еднакви чаши, някои от които фрагментирани

[6] *Находката в Археологически музей - Пловдив е с Инв. № 2012. Материалите не са публикувани.*

[7] *Ескизни рисунки на два от киликсите са дадени и в една от първичните публикации от разкопките (Дякович 1925, 127, фиг. 26-27).*

Обр. 5. Малко Тръново, Чирпанско. Киликси. Фрагменти
Fig. 5. Malko Trunovo near Chirpan. Kylix sherds

(Филов 1934, 58, обр. 73, № 24), а сред илюстративния материал е показана снимка на една от тях[7]. Всъщност в могилата са открити три киликса с удебелено отвътре устие (inset lip) и един от друг тип (обр. 7)[8]. Трите киликса от разглеждания тип имат известни различия в морфологията на тялото, като се разграничават по-плитки (с почти хоризонтално дъно) и по-дълбоки екземпляри, а в размерите им се наблюдават минимални отлики (Филов 1934, 58). И при трите съда външната повърхност на крака е боядисана, както и зоната около дръжките, а украсата на дъното е оформена по сходен начин - едно или две кръгчета с тънък контур и точка в средата. Киликсите са окрити в гроб с множество престижни находки, сред които

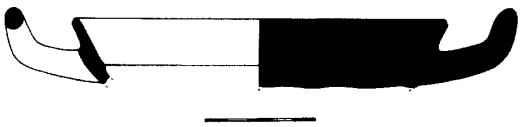

Обр. 6. Хисаря (бивш Миромир). Киликс. Фрагмент
Fig. 6. Hissarya (former village of Miromir). Kylix sherds

чернофигурна скифоидна чаша от групата Haimon, датирана от изследователите в първото двадесетилетие на V в. пр. Хр. (Reho 1990, 154) или около 480 г. пр. Хр. (Alexandrescu 1976, 119). Според други автори обаче такава хронология за гробния комплекс е малко ранна спрямо останалите предмети от инвентара (Shefton 1996, 173).

II. 11. Киликс от Арабаджийската могила при Дуванли, Пловдивско

В публикацията на Б. Филов е посочен един цял екземпляр (Филов 1934, 137, обр. 161, № 12)[9], както и дъно от подобен съд. Целият киликс е с боядисани външна страна на столчето и зона около дръжките, а дъното е украсено по специфичен начин: един широк плътен фирнисов пръстен отвън и две потесни окръжности с точка в средата (обр. 8). Киликсът е открит в гроб заедно с червенофигурна хидрия, датирана около средата на V в. пр. Хр. (Reho 1990, 155-156) или около 440-430 г. пр. Хр. (Alexandrescu 1976, 119).

II. 12. Киликс с неизвестно местонамиране

Един цял киликс с удебелено отвътре устие (inset lip) се съхранява в Пловдивския

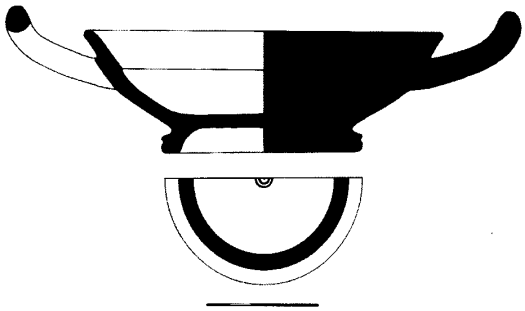

Обр. 7. Дуванли, Кукова могила. Киликс
Fig. 7 Duvanli, Mound Kukova. Kylix

музей, реставриран от фрагменти, без данни за произход (обр. 9)[10]. Принадлежи към подълбоките варианти на групата, като външната страна на крачето, зоната между дръжките и вътрешността им са оставени небоядисани. Върху долната страна на дъното има малко кръгче с плътен контур.

II. 13 Киликс от обекта при Ветрен, Пазарджишко (Пистирос)

От обекта при Ветрен произлиза фрагмент от устие с основа на дръжка от киликс от същия тип (Domaradzka 2002, 228, fig. 96, № 62). Върху фрагмента има графит с гръцки букви.

II. 14. Киликси от некропола при Аканджи-

[8] *В публикацията на Дякович е отбелязана принадлежността на четвъртия киликс към друга група (Дякович 1925, 128). Възможността да се запозная с киликсите в Археологическия музей - Пловдив получих благодарение на любезността на директора д-р К. Кисьов и уредника И. Топалилов, за което им изказвам своята искрена благодарност. Инвентарните номера на киликсите с удебелено навътре устие от Кукова могила са 1213, 1214, 1215.*

[9] *Инв. № на киликса в Археологически музей - Пловдив е 1650.*

[10] *Инв. № на киликса в Археологически музей - Пловдив е II - 648. Киликсът се е съхранявал на фрагменти в музейните фондове преди да бъде възстановен и инвентиран. Съдът не е публикуван (?).*

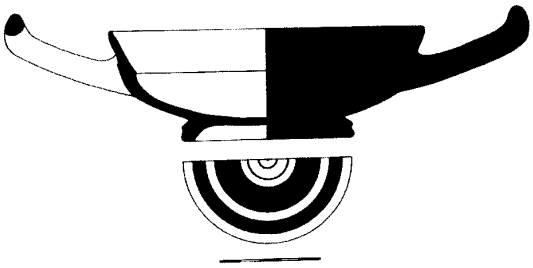

Обр. 8. Дуванли, Арабаджийската могила. Киликс
Fig. 8. Duvanli, Mound Arabadjiyska. Kylix

ево, Пазарджишко

От могили в некропол край селото произлизат няколко фрагмента от устия и един от дъно на киликси от разглежданата група[11]. В една от могилите (№ 10) фрагмент от киликс е открит заедно с лекит тип *shoulder*, форма, разпространена до третата четвърт на V в. пр. Хр. (Reho 1990, 27).

II. 15. Киликси от ямно светилище при Копривлен, Гоцеделчевско

Две от ямите на светилището към тракийското селище съдържат в пълнежа си два фрагмента от устия на киликси с удебелено отвътре устие (Божкова 2002, № V.4.4.3.1.1, фиг. 144 1)[12].

III. Проблеми на хронологията на киликсите от Тракия

Киликсите от българските земи произлизат от различни по тип и състав контексти, с различни възможности за датиране. Онези от тях, които все пак са открити в затворени комплекси (ако тълкуваме и обредните ями като „затворени комплекси"), притежаващи диагностичен инвентар, се отнасят категорично към V в. пр. Хр. По-прецизното хронологическо подреждане на киликсите обаче все още стои като проблем пред учените. Всички изследователи подчертават, че вариантите на фирнисовото покритие върху отделните детайли от съдовете имат хронологически измерения и предлагат, макар и в твърде широки граници, схеми на развитие и промени (Sparkes, Talcott 1970, 101; Shefton 1996, 168-170). Общо е виждането, че каноничният („ранният") тип се отнася до модела с небоядисани външна страна на крачето и зона между основите на дръжките - белези, които по-късно се изоставят. Макар и фрагментирани в по-голямата си част, екземплярите от Тракия дават възможности за разсъждения в тази посока. За трудностите с подреждането на находките говори например фактът, че трите киликса от Кукова могила, за които по контекста (втора четвърт на V в. пр. Хр.?) се очаква да притежават „ранни характеристики", са покрити изцяло с черен фирнис, включително по външната повърхност на крака и около дръжките, като с цвета на глината са оставени единствено основата на крачето и долната част на дъното.

С покрита с фирнис зона между дръжките е и фрагментът от яма при Малко Търново, който също произлиза от комплекс, вероятно не по-късен от втората четвърт - средата на V в. пр. Хр. Сред най-показателните примери е и този от Главан, който съвместява някои „непримирими" на пръв поглед белези - „ранните характеристики" на фирнисовото покритие и симетричното от двете страни устие. По принцип последното се счита за белег на късните (от ранния IV в. пр. Хр.) киликси от Иберийския полуостров (Shefton 1996, 170). От приведените примери може да се предположи, че промените в каноничната схема са започнали твърде рано, а също, че киликси с различни характеристики са съжителствали в относително дълъг период от време. Потвърждение на последното са и киликсите от Миромир, които показват присъствие на двете разновидности в един и същи археологически контекст. Материалите от българските земи са добра илюстрация и за това, че при някои от съдовете с „ранни характеристики" са извършвани (очевидно нерядко) нарушения на установените правила при украсата на дъното, като кръгчето с тънък контур с точка в средата е заменено от малка окръжност с плътен контур (киликс с неизвестно местонамиране

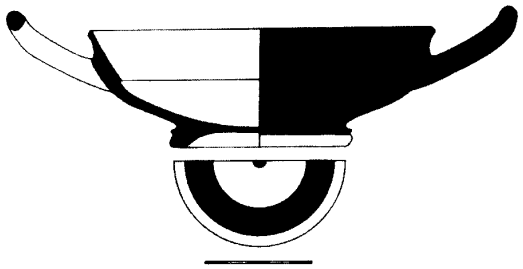

Обр. 9. Киликс с неизвестно местонамиране. Археологически музей - Пловдив.
Fig. 9. Kylix of unknown location. Archaeological Museum - Plovdiv

[11] *Разкопките са проведени през 1983 г. под ръководството на Н. Гиздова. Резултатите не са публикувани. Предстоящата е тяхната публикация в поредния том на Известия на Археологическия институт. С фрагментите не съм имала възможност да се запозная лично, наличието им установих по снимков материал, придружаващ ръкописа на публикацията.*

[12] *Един от фрагментите е покрит с червено-кафяв фирнис. Произлиза от яма № 24 в северния обреден комплекс. Не е публикуван.*

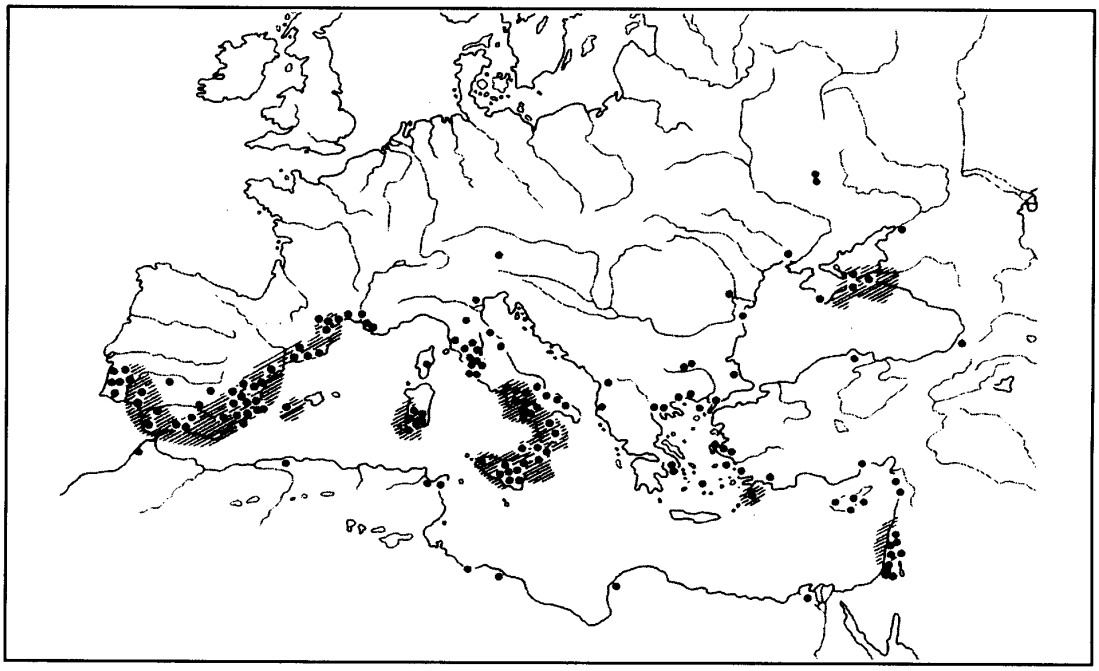

Обр. 10. Карта на разпространението на киликсите с удебелено отвътре устие устие в Средиземноморието (по Шефтън)
Fig. 10. Distribution of Kylikes with Inset Lip in the Mediterranean (after Shefton)

№ II. 12) или дори украсата е пропусната изцяло (киликсът от Главан). Необичайна за този тип съдове е и украсата върху дъното на киликса от гроб в Арабаджийската могила при Дуванли, която добавя към традиционната схема една много плътна широка ивица. Чашата произлиза от комплекс, датиран около третата четвърт на V в. пр. Хр. (Reho 1990, 154; Alexandrescu 1976, 119). По подобен начин са оформени дъната при някои киликси от други групи от атинската агора, като една близка, но не напълно идентична чаша от типа „Rheneia cup" е датирана между 480 и 470 г. пр. Хр. (Sparkes, Talcott 1970, № 456), а друга, от класа „Large" - ок. 425 г. пр. Хр. (Sparkes, Talcott 1970, № 481).

По-нанатъшното развитие на украсата се илюстрира с примери от Андалусия със зони от широки концентрични черни кръгове, които Шефтън дефинира като дегенеративни елементи на съдовете от IV в. пр. Хр. (Shefton 1996, 170). Според наличните данни чашата от Арабаджийската могила може да се квалифицира като междинен вариант в скалата на прогресивното развитие на украсата върху дъната на киликсите.

Що се отнася до морфологичните признаци, в които също се търсят темпорални промени, трябва да се обобщи, че екземплярите от българските територии имат общо взето единни типологически параметри, характерни най-вече за формата, доминираща през V в. пр. Хр. Изключение от тази схема прави единствено киликсът от гроб в могила при Главан, който беше коментиран по-горе.

Действително сред цялостно запазените екземпляри се наблюдават известни различия (например в дълбочината на съда, респективно в наклона и дебелината на стените и дъното), но групата от Кукова могила, която е особено чувствителна в това отношение, посочва едновременност на различни морфологични варианти. Поливариантността на украсата в детайлите и различията в типологическите белези със сигурност имат хронологически обяснения, които все още не могат да бъдат йерархизирани прецизно. Възможно е обаче да се мисли и за ролята на отделните ергастерии, проявили предпочитания към една или друга специфика на продукцията.

IV. Резултати

Чернофирнисовите чаши от разглежданата група са само един от вариантите на киликси, произвеждани в атическите ателиета през класическата епоха. Въпреки това те се утвърждават като най-масовата и предпочитана форма на чаша, която се възприема през V в. пр. Хр. в тракийска среда. Не е пресилено да се каже, че по степен на популярност именно киликсите с удебелено отвътре устие (inset lip), двуделно тяло и чупка от вътрешната страна са по-ранният аналог на кантаросите от класически тип, характерни за IV в. пр.

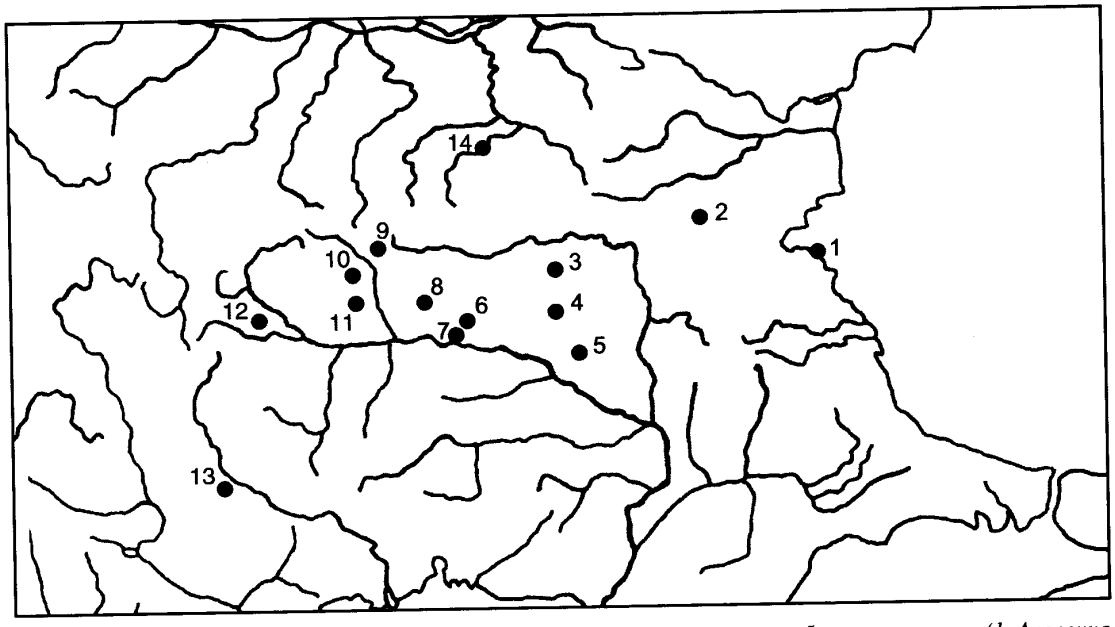

Обр. 11. Карта на разпространение на киликсите с удебелено отвътре устие в българските земи (1. Аполония Понтика, 2. Карнобат, 3. Асеновец, Старозагорско, 4. Раднево, Старозагорско, 5. Главан, Старозагорско, 6. Малко Тръново, Чирпанско, 7. Зетьово, Чирпанско, 8. Брезово, Пловдивско, 9. Васил Левски, Карловско, 10. Хисаря, 11. Дуванли, Пловдивско, 12. Ветрен и Аканджиево, Пазарджишко, 13. Копривлен, Гоцеделчевско, 14. Големани, Велико Търновско) (по Шефтън)

Fig. 11. Distribution of Kylikes with Inset Lip in Bulgaria (1. Apolonia Pontica, 2. Karnobat 3. Assenovets near Stara Zagora, 4. Radnevo near Stara Zagora, 5. Glavan near Stara Zagora, 6. Malko Trunovo near Chirpan, 7. Zetyovo near Chirpan, 8. Brezovo near Plovdiv, 9. Vassil Levski near Karlovo, 10. Hissarya, 11. Duvanli near Plovdiv, 12. Vetren and Akandjievo near Pazardjik, 13. Koprivlen near Gotse Delchev, 14. Golemani near Veliko Tarnovo) (after Shefton)

Хр. и ранната елинистическа епоха.

В тракийските комплекси от българските земи са познати и други видове чернофирнисови киликси - например от могилите Кукова и Мушовица при Дуванли (Филов 1934, 93, обр. 115), от гробните комплекси при Дълбоки, Старозагорско (Димитров 1950, 222, обр. 24), Старо село, Сливенско (Венедиков 1964, 81-85, обр. 18, 19), Песнопой, Пловдивско (Ботушарова 1954, 270, обр. 14) - но тяхната представителност не достига броя и мащабите на разпространение на киликсите от дискутираната група. Единен белег на всички видове киликси, известни от Тракия, е тяхното ниско дъно с пръстеновидно краче. Сред известните примери отсъстват такива, които да се идентифицират като принадлежащи към групата на фирнисовите чаши с високо стъбло, добре познати от репертоара на гръцките грънчари в чернофирнисови и рисувани версии.

Твърде вероятно обяснение на тази картина е по-голямата здравина и стабилност на компактните ниски съдове, пренасяни лесно и по сухоземни пътища, в сравнение с елегантните, но по-крехки и чупливи чаши с висок крак. Според Шефтън именно здравината на киликсите от обособената тук група, гарантирана с тежкото дъно, масивните стени, удебеленото устие и тежките дръжки, е основен фактор за успешното им разпространение.

Картата на Шефтън (обр. 10) обективно доказва, че фирнисовите чаши с удебелено отвътре устие и тяло с чупка са придобили мащабна дистрибуция в цялото Средиземноморие и особено в западната му част[13]. Те са проникнали дълбоко и в континенталните варварски територии на север, пренасяни очевидно по сухопътни трасета. Тяхната издържливост, пак според Шефтън, е постигната целенасочено, с оглед на изискванията за успешен сухопътен транспорт.

Обстоятелството, че откритите екземпляри от този тип в самата Атина са малобройни (Sparkes, Talcott 1970, 101-102, № 469-473), поражда извода за съществуване на преднамерена агресивна експортна политика от страна на производители и търговци. Превъзходството на киликсите в репертоара на чернофирнисовата керамика в Тракия се явява поредното доказателство за специалната им функция на утвърден експортен продукт. Ши-

[13] *Литературата за чашите от Западното Средиземноморие е многочислена (вж. например Cano 1985, 60, fig. 1-2; Jurado, Bonet 1989, 150-151, fig. 1; Py, Sabattini 2000, 171, fig. 4). Данните са сумирани в Shefton 1996a.*

роката им дистрибуция предизвиква и усещането за убедителен прием в местната среда.

Географското разпространение на киликсите в тракийските земи има съвсем закономерни измерения (обр. 11)[14]. За пореден път то очертава зоните с концентрация на импортни продукти, локализацията на големи средищни центрове от различен характер и трасетата на търговските пътища. Относително равнопоставено се ситуират находките в различни части на Горнотракийската низина, разположени на север от Марица, в близост до притоците ѝ.

Тяхното присъствие в този наситен с паметници и свидетелства за историята на одриската държава регион не предизвиква изненада. Възможностите за проникване там са повече от благоприятни: пътят по реката отдавна е припознат като главна търговска артерия (Domaradski, Popov 2001, 134). Не е изключено обаче да се мисли, поне за част от съдовете, че вносът е осъществяван чрез посредничеството на черноморските колонисти, в случая на аполонийските. Това е особено вероятно за находките от Карнобатско и Новозагорско, но също и за други, открити пò на запад от тях. Ролята на Аполония за търговското проникване в тракийските предели, особено в класическата епоха, никога не е била игнорирана, независимо от все по-убедителните свидетелства за тясна обвързаност със северноегейските полиси. В този смисъл дискусията около идентификацията на „Аполония", спомената в надписа от Ветрен (Пистирос), придобива все по-голяма важност за изследванията върху тракийската стопанска история (Velkov, Domaradska 1994). Със сигурност северноегейското посредничество трябва да се приеме за вноса на киликси в селището при Копривлен, Гоцеделчевско. Те са достигали до там по същата сухопътна артерия, която продължава на север през Родопите и свързва крайбрежието с Горнотракийската низина (Домарадски 1995, 37-39; Делев, Попов 2002).

Групата на киликсите с удебелено отвътре устие е важно свидетелство и в друг аспект. Както вече беше отбелязано, те се датират основно в V в. пр. Хр., като някои от тях имат относително ранна хронология в рамките на века. Присъствието на една широко представена група импортни съдове в този период в района на Горнотракийската низина, при това в различен контекст, говори убедително за съществуване на развити пазари и за регулярен внос на керамични изделия в епохата на утвърждаване на Одриската държава. Със сигурност от времето на втората четвърт на V в. пр. Хр. в тракийските територии съществуват условия, които позволяват да се осъществи пълнокръвна интеграция със средиземноморските пазари.

[14] *В настоящата работа са включени само паметници, за които съществуват изрични свидетелства. Единствените киликси от Северна България, за които имам информация, са непубликуваните съдове от гробна находка от Големани, Великотърновско (сведение на Иван Църов, за което му благодаря).*

Цитирана литература:

Божкова 1989: А. Божкова. Атическа чернофирнисова керамика в Тракия. - Археология, 1989, 2, 1-10.

Божкова 2002: А. Божкова. Чернофирнисова керамика. - В: Копривлен, 1, София, 2002, 154-159.

Ботушарова 1954: Л. Ботушарова. Погребение с глинен саркофаг при с. Песнопой. - Годишник на музеите в Пловдивски окръг, 1, 1954, 265-272.

Венедиков 1964: И. Венедиков. Находката от Старо село, Сливенско. - Известия на Археологическия институт, 28, 1964, 77-109.

Гълъбов 1965: И. Гълъбов. Предримска керамика от Аполония. - Известия на Народния музей Бургас, 2, 1965, 11-48.

Делев, Попов 2002: П. Делев, Х. Попов. Античната пътна мрежа в района на средна Места. - В: Копривлен, 1, София, 2002, 55-60.

Димитров 1950: Д. П. Димитров. Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. - Разкопки и проучвания, 4, 1950, 207, 241.

Домарадски 1995: М. Домарадски. Тракогръцки търговски отношения. (Емпорион Пистирос, 1). Септември, 1995.

Дякович 1925: Б. Дякович. Антична гробница в „Кукова могила" при с. Дуванлий, Пловдивско. - Известия на Българския археологически интститут, 3, 1925.

Кисьов 2004: К. Кисьов. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. София, 2004.

Лазаров 2003: М. Лазаров. Древногръцката рисувана керамика от България. Варна, 2003.

Саватинов 1997: С. Саватинов. Комплекс от ями от късната желязна епоха в м. „Старото селище" край гр. Раднево. - В: „Марица-изток". Археологически проучвания. Раднево, 1997, 9-53.

Филов 1934: Б. Филов. Надгробните могили

при Дуванлий в Пловдивско. София, 1934.
Янков, Саватинов 2002: Д. Янков, С. Саватинов. Сондажни археологически проучвания на обект от късната желязна епоха в землището на с. Зетьово, Чирпанско (предварително съобщение). - Известия на Старозагорския исторически музей, 1, 2002, 55-66.
Alexandrescu 1976: P. Alexandrescu. Pour une chronologie des VIe - IVe siècles. - Thraco-Dacica, 1, 1976, 117-126.
Bouzek 2002: J. Bouzek. The North Greek wheel-made glazed pottery in Pistiros, 1, Classification and possible sources. - In: J. Bouzek, L. Domaradska, Z. Archibald (eds.). Pistiros, 2, Excavations and Studies. Prague, 2002, 149-182.
Cano 1985: J. M. Garcia Cano. Cerámicas áticas de figuras rojas en el Sureste peninsular. - In: Céramiques gregues i hellenistiques a la peninsula Iberica. Barcelona, 1985, 59-70.
Domaradski, Popov 2001: M. Domaradski, H. Popov. Straßen und Wege in Thrakien während der späten Eisenzeit (6. - 1. Jh. v. Chr.). - In: M. Wendel (Hrsg.). Karassura, 1. Untersuchingen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. Weissbach, 2001, 131-139.
Domaradzka 2002: L. Domaradzka. Catalogue of graffiti discovered during the excavations at Pistiros - Vetren 1988-1998, 1, graffiti on imported fine pottery. - In: J. Bouzek, L. Domaradska, Z. Archibald (eds.). Pistiros, 2. Excavations and Studies. Prague, 2002, 209-228.
Jurado, Bonet 1989: J. Fernandez Jurado, P. Cabrera Bonet. Comercio griego en Huelva a fines del siglo V a. C. - In: Grecs et Ibères au IVe siècle avant J.-C. Commerce et iconographie. Paris, 1989, 149-156.
Py, Sabattini 2000: M. Py, B. Sabattini. La céramique attique du IVe s. à Lattes (Hérault). - In: La céramique attique du IVe siècle en Méditerranée occidentale. Naples, 2000, 167-200.
Reho 1990: M. Reho. La ceramica attica a figure nere e rosse nella Tracia bulgara. Roma, 1990.
Shefton 1996: B. Shefton. Castulo Cups in the Aegean, the Black Sea Area and the Near East with the Respective Hinterland. - In: Sur les thraces des Argonautes. Paris, 1996, 163-186.
Shefton 1996a: B. Shefton. The Castulo Cup: an Attic Shape in Black Glaze of Special Significance in Sicily. - In: I vasi attici ed altre ceramiche coeve in Sicilia, 1, 1996, 85-98 (non vidi).
Sparkes, Talcott 1970: L. Sparkes, B. Talcott. Black and Plain Pottery of the Sixth, Fifth and Fourth Centuries B. C. (The Athenian Agora, 12). Princeton, 1970
Tonkova, Savatinov 2001: M. Tonkova, S. Savatinov. Thracian Culture of the Late Iron Age. - In: Maritsa-Iztok, 5, 2001, 95-126.
Tsontchev 1951: D. Tsontchev. Tombeau tumulaire thrace prés de Brezovo. - RA 38, 1951, 24-43.
Velkov, Domaradska 1994: V. Velkov, L. Domaradska. Kotys I (383/2-359) et l'émporion de Pistiros en Thrace. - Bulletin de Correspondance Hellénique, 118, 1994, 1-15.

Attic black-glazed kylikes with inset lip from Bulgaria

Anelia Bozkova

The article examines a type of Attic black-glazed cups from the Classical Age, usually referred to as "stemless with inset lip" or "Castulo cups". The author has collected all the known examples of this type from Bulgaria and surveys case by case their provenance, the eventual dating of the context, the peculiarities of the shape, of the glazing and of the bottom decoration. The subdivision dedicated to the chronology of the kylikes adds new observations to those already formulated by B. Shefton, the most dedicated investigator of this pottery shape. The finds from the territory of ancient Thrace confirm the objective difficulties of the chronological arrangement of the characteristic features, illustrating the early appearance of significant modifications of the initial glazing conception (before the middle of the fifth century as evidenced by the examples from Mound Kukova by Duvanli and from Malko Trunovo near Chirpan). In a number of cases the bottom decoration also deviates from the canonical model, the kylix from Mound Arabadjiyska being determined as representative of an intermediate phase between the cups with "early characteristics" and the early fourth century examples from the Iberian Peninsula. The article also discusses the problems of the geographical distribution of the cups in a Thracian environment and their evidence for the commercial relations of the local population in the fifth century B.C. The results from the review add new arguments to the opinion of the great popularity of this specific pottery shape and its identification as a product of the Attic workshops deliberately fashioned for the purpose of overseas exportation.

Вотивни пръчици - малки хурки от територията на България

Кристина Рау

Вотивни пръчици са известни отдавна на българската археологическа наука. Най-общо могат да бъдат описани като пръчици, единият край на които е оформен вретеновидно, като фигура на Венера или птица, а другия, като халка. Изработени са от кост и метал[1]. Многократно са правени опити да се определи значението и евентуалното им приложение. Освен като вотивни или култови пръчици (Лазаров 1992, 27), или умалени изображения на римското военно знаме (Георгиев 1978, 38), те най-често са определяни като игли за коса (Буюклиев 1986, 38), дръжка на огледало (Танчева-Василева 1986, 33-35), или дори с функция да захващат дрехи (Лазаров, Митков 1993, 80). *Вотивните пръчици* не са изолирано явление по българските земи. Срещат се и в други части на Европа, Египет и Мала Азия (Gomolka-Fuchs 2002, 112; König 1987, 129, 136).

Вотивните пръчици са част от гробните дарове в гробове, както и от материала, намиран в селища (Тончева 1961, 32; Любенова 1981, 189).

Тези интересни като структура предмети се откриват и върху надгробни паметници на жени от I-III в. На един от тях, съхраняван в музея в Бурса, Турция, е изобразено вретено с намотана нишка, която в случая убедително следва да се отъждестви с вотивна пръчица или малка хурка (Pfuhl, Möbius 1979, 2, 283, Kat. Nr. 1142, Taf. 172). Нерядко починалите жени са изобразявани с вретена и малки хурки в ръце (Ал-Хатиб 1977, 5, обр. 3)[2], докато момичетата са представяни само с кошница с намотана вече вълна (Cremer 1996, 139)[3] (обр. 1).

Малките хурки с халка произлизат като форма от известните още от древността къси хурки[4]. Най-старите малки хурки с халка

Обр. 1. Релеф от Палмира (по Ал-Хатиб)
Fig. 1. A tombstone relief from Palmyra (after Ал-Хатиб)

и фигура на Венера са намерени в Египет и се датират във II в. сл. Хр. (Cremer 1996, 140). Те се срещат и на Балканите, като корените им могат да се търсят в Египет, известен с александрийската резба върху кост (König 1987, 137). Кьоних е на мнение, че независимо от материала и украсата малките хурки са разпространени по цялото Средиземноморие и изчезват след IV в. (König 1987, 137, Amn. 94). Гомолка-Фукс смята че е възможно малките хурки да се проследят след IV в. и представя находките с фигура на птичка от Ятрус, датирани в V-VI в. (Gomolka-Fuchs 2002, 115). Други автори са на мнение, че малките хурки с фигурка на птичка с кръстче или само с кръстче са разпространени слабо през V, и повече през VI в. (Völling, 1996, 153; Zahlhaas, 2001, 349).

Малките хурки с фигурка на Венера имат два основни варианта. При тях богинята е представена като Венера-Афродита[5] във формата *Venus pudica* (обр. 2) или като Вене-

[1] *От района на Керч, Русия, има находки от дърво и стъкло (König 1987, 129, Abb. 111).*

[2] *Релефът от Палмира, Сирия, датиран от 123 г. е характерен със свитите в лактите ръце на жената, която държи хурка, вретено и края на булото си.*

[3] *М. Кремер цитира притча на Соломон, в която се възхвалява предящата жена.*

[4] *Съществуват ранни изображения на царици, държащи вретено и къса хурка, върху релефи от Предна Азия, като релефът от Мараш, Турция, датиран в VIII в. пр. Хр. За този и други примери вж. König 1987, 132-133, Abb. 115, 116.*

[5] *Идентифицирането на римската богиня Венера с гръцката Афродита е станало най-късно в IV в. пр. Хр. Едва през 295 г. тя е приета като римски държавен култ (Boer 1979, 1173).*

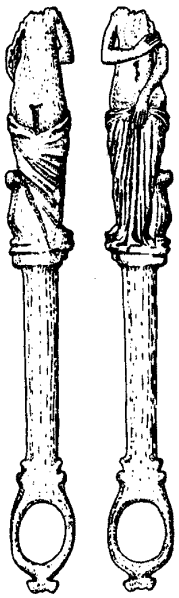

Обр. 2. Диогенция. Хурка с изображение на Венера
Fig. 2. Dinogetia. A distaff with representation of Venus

ра-Изида[6] във формата *Venus lactans* (обр. 3). Венера-Афродита е изобразена полугола, с лява ръка придържа дрехата си, с дясна прикрива гърдите си. Венера-Изида е гола, държи в ръце малко дете, което може да се идентифицира с Ерос или Хор (Cremer 1996, 142; Танчева-Василева 1986, 33). М. Кремер, а по-късно и Г. Гомолка-Фукс обръщат внимание на функцията на богинята като пазителка на брака и дома (Cremer 1996, 142; Gomolka-Fuchs 2002, 113). В следователно малките хурки представляват атрибути, обозначаващи господарката на дома и нейните добродетели[7]. Тази символика преминава и в християнската религия. Дева Мария е изобразена предяща в сцената Благовещение върху пиксида от слонова кост, датирана в края на V - началото на VI в. (Bühl 1997, 218-219), или с кошница с вълна върху златен медальон, отнесен към VI - VII в. (Deckers, Witt 2001, 292-293).

За малката хурка с птичка, независимо от нейната форма, се поставя въпросът за връзката ѝ с християнството. Според Й. Иванов тя е миниатюрен култов образ на римското военно знаме с орел (Иванов 1920, 105). Ако птичката бъде определена като гълъб, може да се свърже с култа към Афродита (Fauth 1979, 430), но също и с християнството. От своя страна Г. Кьоних подкрепя тезата, че малките хурки са имали идентификационна функция за господарката на дома, но не са имали нито езическо, нито християнско религиозно значение (König 1987, 132-133). За Г. Гомолка-Фукс контекстът на откриване на малките хурки е важен за семантично им определяне, т.е. те не могат *a priori* да се свържат с християнската религия (Gomolka-Fuchs 2002, 115). Наличието на кръстче над главата на птичките или под тях дава възможност тези малки хурки да бъдат интерпретирани, като носещи християнска символика[8]. През ранното християнство кръстът е символ на Разпятието, а гълъбът - на небесния Исус. По-късно, на Никейския събор през 325 г., гълъбът е възприет като символ на Светия Дух (Völling 1996, 153). Така малките хурки с птичка и особено тези с кръстче от IV в. насетне могат да бъдат определени, освен като знак за господарката на дома, и като християнски символ.

Спорно е и практическото приложение на малките хурки. Според М. Кремер на тях е била намотавана вече грубо изпредена нишка, от която се изработва по-фината. Жената е държала хурката като си е промушвала пръста през халката на долния ѝ край (Cremer 1996, 135). Г. Кьоних открива следи от употреба върху находката от Цурцах, Швейцария, което сочи че тя в определен момент е била използвана не само символично (König, 1987, 131-132)[9]. Поради малките размери на хурките Г. Гомолка-Фукс отхвърля възможността те да са имали утилитарна функция (Gomolka-Fuchs 2002, 115). Находките от българските земи са слабо проучени от тази гледна точка, но според мен не бива да се изключва вероятността малките хурки да са били използвани. Може би постепенно от оръдие на труда те са придобили значение на символ на добродетелната съпруга.

Известните от цяла територия на България малки хурки могат да се обособят най-общо в три групи. За основна характеристика се приема украсата в горния им край.

Първата група обхваща хурките с изображение на Венера, *втората* - с вретенови-

[6] *Култът към Изида като богиня-господарка на света и създателка на всички култури се разпространява по цялото Средиземноморие през I в. пр. Хр., като се примесва отчасти с местните вярвания. През II в. пр. Хр. култът към Изида е засвидетелстван вече и в Италия (Helck 1979, 1464).*

[7] *За ролята на господарката на дома, малката хурка като нейн знак и мита за Херакъл и лидийската царица Омфале вж. Trinkl, 2000. Още за малките хурки от Ефес вж. Trinkl 1996.*

[8] *Zahlhaas 1998, 151 Kat. Nr. 169-171, Zahlhaas 2001, 348-349 Kat. Nr. IV. 98. 1-3*

[9] *Хурката от Цурцах е намерена в детски гроб от IV в, но вероятно преди това е била използвана от възрастна жена (König, 1987, 136-137).*

ден или сложно украсен край и *третата* - с изображение на птичка. Във всяка група могат да се изведат варианти в зависимост от иконографията на горния завършек, от украсата на ствола и на халката. Тази статия няма за цел пълна изчерпателност при представянето на известния материал от българските земи. Предложени са основните типове и варианти на вотивни пръчици и някои фрагменти без горен край. Наличието на малки хурки от кост с украса от птичка, както и от метал със спираловидно усукан ствол, прави несигурно причисляването на находките без основна характеристика към една или друга група.

Първата група - малки хурки с фигурка на Венера е сравнително слабо застъпена, но присъства и в трите си варианта. Известни са две от Ятрус, едната е с *Venus pudica*[10], а другата е с *Venus lactans* (Gomolka-Fuchs 2002, 112-113). Те са от първата половина на IV в. Една фигурка на *Venus lactans* е от гроб от пазарния площад във Варна, датиран въз основа на гробен инвентар в края на III - началото на IV в. (Тончева 1961, 39). Две малки хурки са открити при разкопки на термите в Кабиле и са датирани II-III в. Едната е с изображение на *Venus lactans* (Танчева-Василева 1986, 33) другата, според авторката, е с изображение на Атис (Танчева-Василева 1986, 35). Фигурата от Кабиле не отговаря на характерната за Атис иконография (Vermaseren de Boer 1986, 22-44). По-скоро тя е близка до тази на намерената в гроб 156 при църквата „Св. Верена" в Цурцах, Швейцария (обр. 4). Малката хурка има стилизирано изображение на *Venus pudica* (König 1987, 134, Abb. 117a, 136). Подобно изображение вероятно откривам и върху находка от гроб в Монтана (Милчев, Пеков 1965, 50-51, обр. 6б)[11].

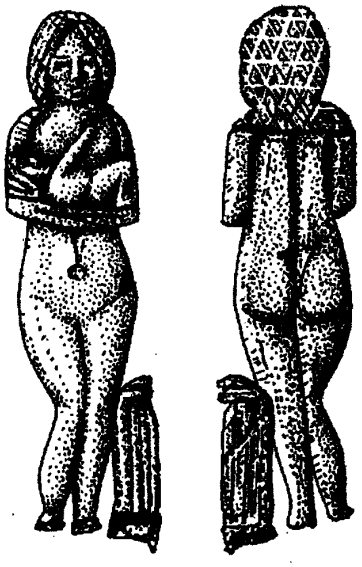

Обр. 3. Ятрус. Хурка с изображение на Венера
Fig. 3. Iatrus. A distaff with representation of Venus

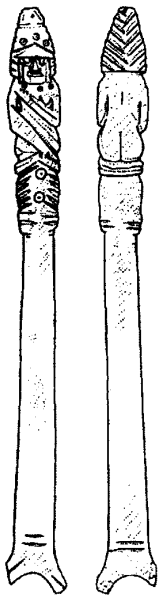

Обр. 4. Цурцах. Хурка с изображение на Венера
Fig. 4. Zurzach. A distaff with representation of Venus

Втората група представлява костни малки хурки, чиито горен край е вретеновиден или сложно украсен (обр. 5 *1, 2*). Често стволът им е спирално врязана линия, а халката е с украса по външния ръб, в средата долу или към ствола[12] (обр. 5 *3*). При спасителни разкопки в м. Чаталка са открити четири малки хурки, които са добър пример за разнообразието в изработката на тази група (Буюклиев 1986, 83). Две от тях са с вретеновидно оформен горен край, а други две са с комбинация от сфера и релефни пръстени. Те са част от инвентара на централния гроб

[10] *Фигурката е счупена наполовина, така че остава открит въпросът дали е изобразена Афродита Родоска (Gomolka-Fuchs 2002, 111).*

[11] *Според мен фигурата е на Венера, а не на Телесфор, както е предположено в първичната публикация, въпреки че от изображението е трудно да се направят ясни изводи за иконографските ѝ особености.*

[12] *В цитираните публикации не е обърнато внимание на сечението на ствола.*

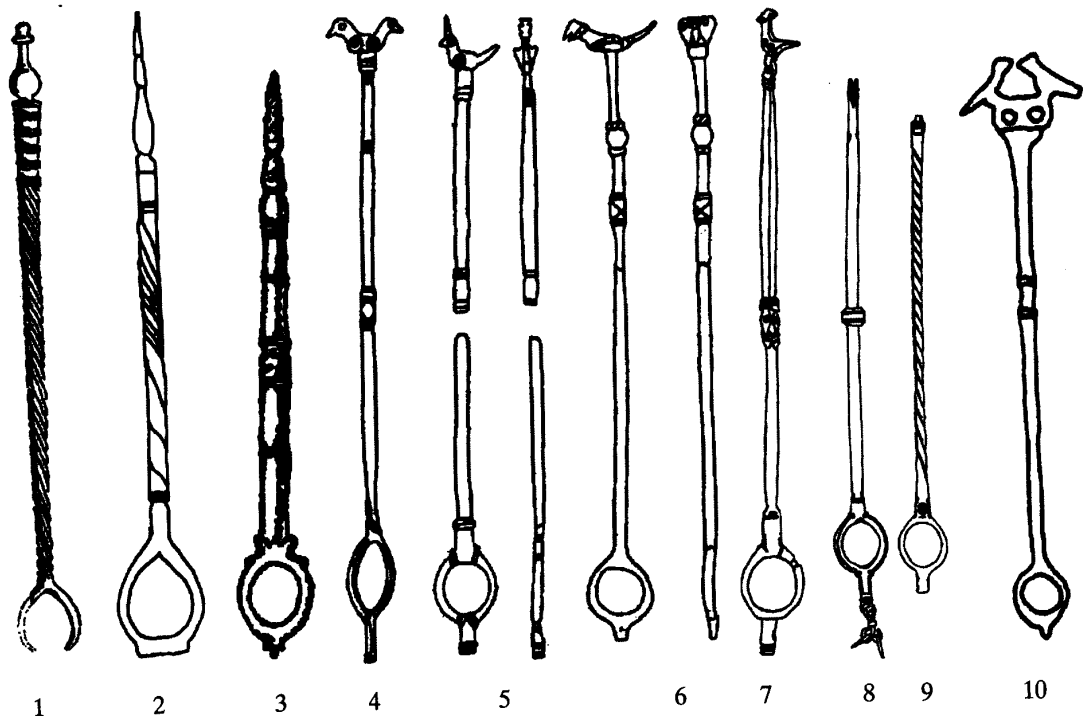

Обр. 5. Малки хурки със сложен край и с украса от птичка (1 по Иванов 1910, 176, обр. 22; 2 по Танкова 1978, 107, обр. 7; 3 по Игнатов 1996, 118, табл. XVII, 31/1; 4, 5, 6 по Любенова 1995, 13, обр. 12 в, г, д; 7, 8, 9 по Uenze 1992, Taf. 6 1, Taf. 5 1, 2; 10 по Тончева 1961, 46, Табл. 5, обр. 28)
Fig. 5. Small distaffs with sophisticated ends decorated with a bird figurine (1 after Иванов 1910, 176, fig. 22; 2 after Танкова 1978, 107, fig. 7; 3 after Игнатов 1996, 118, table XVII, 31/1; 4, 5 and 6 after Любенова 1995, 13, fig. 12 в, г, д; 7, 8 and 9 after Uenze 1992, Taf. 6, 1, Taf. 5, 1, 2;10 after Тончева 1961, 46, table 5, обр. 28)

на могила 5 (Буюклиев 1986, 22-24)[13]. Въз основа на откритите в него материали той е датиран във втората половина на II или началото на III в. (Буюклиев 1986, 45).

При спасителни разкопки на ул. Б. Шукеров, Пловдив е намерен саркофаг с два скелета. При втория е открита малка хурка с вретеновидно оформен горен край и монета, което дава основание на В. Танкова да датира гроба в средата на II в.

Главният гроб от могила 3 в м. Мощени, Кюстендилско, е на два индивида (Иванов 1910, 171-179). Инвентарът включва и една малка костна хурка, както и 5 римски монети на Веспасиан (69-79) и Антонин Пий (138-161) (Иванов 1910, 175, обр. 22).

От гроб 31 от могилния некропол в м. Бодакови могили, Пет могили, Новозагорско е известна още една малка хурка. Тя е с вретеновидно оформен горен край, който допълнително е украсен със спираловидно врязана линия. На базата на паралели би могла да се датира във II в., както приема и В. Игнатов (Игнатов 1996, 78, 94).

Фрагменти от малки хурки са намерени при спасителни разкопки на укрепление от античността край Радомир, което според В. Любенова е с характер на производствен център на предмети за широка употреба. То достига най-голям разцвет в края на II и първата половина на III в. (Любенова 1985, 36). Намерените там части от малки хурки са с вретеновидна или оформена като релефни пръстени украса. Някои от тях имат остатъци от халка (Любенова 1985, 31)[14].

Към тази група вероятно трябва да се отнесе и фрагментираната малка хурка от кост намерена в гроб 2 от могила край Тутраканци, Провадийско. Според инвентара гроб 2 може да се постави в рамките от втората половина на II до средата на III в. (Лазаров, Митков 1993, 79-80).

[13] *Към инвентара се причисляват и 3 костени вретенца с пресечени. Те са изработени на струг и са полирани. Предназначени са за фино предене (Буюклиев 1986, 44).*

[14] *Графично са представени над 10 фрагмента.*

Третата група включва онези малки хурки, които в горния си край имат украса в вид на птичка. Тя е била занитвана към пръчицата или е отливана заедно с нея. Често е разполагана перпендикулярно на халката (обр. 5 *7*). Птичката може да бъде оформена различно иконографски и стилизирана. Когато са представени две птички, те могат да бъдат обърнати една срещу друга, или да имат общо тяло с глави обърнати навън (обр. 5 *4, 10*). Стволът най-често е с кръгло напречно сечение. Той може да е усукан или украсен с удебеляване (обр. 5 *6, 9*), разположено в средата или в някоя от половините му. Удебеляването е с четириъгълна, по-рядко овална или многоъгълна, разчленена или не, форма. Става дума за т.нар. *nodus*. Халката е гладка или с врязана усукана линия. На долния си външен ръб тя може да има украса от токче с различна големина и форма (обр. 5 *5*). Понякога токчето е пробито и на него е закачена висулка или кръстче (обр. 5 *8*).

В насипа на могилен гроб при Поморие е открита част от малка хурка. Тя е една от малкото известни находки, украсени с птичка, но изработени от кост. Фигурката е поставена върху правоъгълна плочка и е украсена с врязани линии. Гробът е датиран между I в. пр. Хр. и средата на I в. сл. Хр. (Балабанов 1979, 29, 32).

Костна е и малката хурка от Големаново кале, Плевенско. От нея е запазен само горният край, който е леко разширен и отгоре са били стъпили две птички една срещу друга. Едната днес липсва. При разкопките на Садовско и Големановско кале при Садовец, Плевенско, са открити още няколко малки хурки от бронз, желязо, както и една от сребро. Краят им е украсен с по една птичка. Стволът им най-често е с кръгло сечение, в средата с ъглест *nodus*. Една желязна малка хурка е с усукан ствол. Следи от употреба се откриват най-вече в горната част на халката, като могат да покриват ствола и *nodus* (Uenze 1992, 199). В по-голямата си част находките от Садовец се отнасят към VI в.[15]

Намерената в базилика в Констанция (Симеоновград) малка хурка с птичка е описана само бегло сред останалия късноантичен и ранновизантийски материал (Аладжов 1995, 187). В този период е поставена и малката хурка от Попина, Силистренско. Тя е от гробна находка, заедно с луковична фибула[16] и бронзова гривна (Възарова 1956, 26-27). В римската епоха са датирани и малките хурки, които са случайни находки от района на Дългопол (Лазаров 2001, 49-51).

Тези от Ятрус се отнасят към първата половина на V и VI в. на основата на културните хоризонти, в които са намерени (Gomolka-Fuchs 2002, 115).

При разкопки на късноантична вила (края на III - началото на V в.) край рудник „Бела вода", Пернишко, са намерени четири бронзови и една желязна малка хурка. Една от бронзовите е от гроб, а желязната е от помещенията на основната вилна сграда. В. Любенова ги свързва с раннохристиянския култ, поради наличието на кръстче при едната от малките хурки и определянето на гроба за раннохристиянски (Любенова 1995, 14). Още няколко малки хурки с птичка са намерени в селищните хоризонти от III-VI в. на хълма Кракра в Перник (Любенова 1981, 195).

Намерената в гроб на ул. Македония, във Варна малка хурка е датирана с монета на Септимий Север (193-211) (Тончева 1961, 35). Пак от Варна, но във вътрешната западна галерия на термите случайно е намерена птичка от малка хурка. Заедно с други находки тя е датирана общо във II-III в. (Георгиев 1978, 33). В тези граници са и още няколко малки хурки, случайни находки от административната територия на Никополис ад Иструм (Църов 1990, 31).

От спасителни разкопки край Стара Загора са известни две малки хурки, чийто горен край е с неясна украса. Те са датирани чрез останалия гробен инвентар в края на II и първата половина III в. (Буюклиев 1962, 46-48).

По отношение на общата датировка на находките от българските земи може да се каже, че тези с Венера, независимо от стила, са синхронни с чуждестранните паралели, т.е. II-IV в. Малките хурки с вретеновидна или сложна украса са разпространени през II до средата на III в. Интерес представлява периодът на разпространение на малките хурки с украса от птичка. Екземплярът от Поморие, датиран между I в. пр. Хр. и средата на I в. сл. Хр., представлява изключение[17]. Поставената върху плочка птичка се различава повече като композиция и по-малко като изпълнение от останалите известни изображения върху малки метални хурки. На основата на ранната датировка, а и по

[15] *Садовско кале е съществувало през VI в. и няма предхождащи го строежи (Werner 1992, 409). Находките от Големаново кале могат да се поставят в рамките IV-VI в. (Uenze 1992, 500-501; Werner 1992, 408).*

[16] *Луковичните фибули се откриват в римските провинции на Долен Дунав от средата на III до втората половина на V в. (Хараламбиева 1990, 96).*

[17] *Не бива да се забравя, че находката е от насипа на гроба.*

иконографските особености, може само да се предположи, че тя е предшественик на металните малки хурки с птичка. Трудността идва от факта, че находката е повредена в долната си част и не е ясно дали е имала халка, т.е. би могла да се разглежда като къса хурка или като игла за коса. Датирането на малките хурки във II-III в. също е проблематично, защото повечето находки са случайни, като тези от В. Търново и Варна. Само малката хурка с две птички, разположени една срещу друга, от гроб във Варна е датирана чрез монета в края на II-началото на III в. (Тончева 1961, 35). Два други примера с близка иконография са известни от района на Дългопол (поставена в римския период) и костен фрагмент от Големаново кале (IV-VI в.) при Садовец. Най-вероятно става дума за ранна форма на малките хурки с птичка. За останалите находки може да се каже, че са разпространени в ранновизантийския период и в по-голямата си част се отнасят към V-VI в.

Находките от II в. в Египет, изображенията върху надгробни паметници от II-III в. от източните римски провинции, както и широките граници на разпространение на малките хурки с фигура на Венера и птичка в рамките на Европа, ги правят интересен елемент от културата на римското население.

Поради ограничения си обем статия не изчерпва напълно темата за малките хурки. Тя може да послужи само като основа за по-нататъшното им проучване.

Цитирана литература:

Ал-Хатиб 1977: А. Ал-Хатиб. Палмирският надгробен портрет (I - III в.). - Археология, 1977, 2, 1-15.

Аладжов 1995: Д. Аладжов. Резултати от археологическите разкопки на Констанция. - Марица-Изток. Археологически проучвания, 3, 1995, 181-226.

Балабанов 1979: П. Балабанов. Могилно погребение на богата тракийка от Анхиало. - Археология, 1979, 3, 23-32.

Буюклиев 1962: Х. Буюклиев. Нови гробни находки в Стара Загора и околността. - Археология, 1962, 4, 45-51.

Буюклиев 1986: Х. Буюклиев. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг (Разкопки и проучвания, 16). София, 1986.

Вължарова 1956: Ж. Вължарова. Славяно-българско селище край село Попина, Силистренско. София, 1956.

Георгиев 1978: П. Георгиев. Бронзова пластика от Римските терми във Варна. - Археология, 1978, 2, 33-39.

Иванов 1910: Й. Иванов. Отчетъ за разкопките при Каминъ мост (Кюстендилско). - Известия на Българското археологическо дружество, 1, 1910, 163-201.

Иванов 1920: Й. Иванов. Кюстендилскиятъ Хисарлъкъ и неговите старини. - Известия на Българското археологическо дружество, 7, 1919/1920, 66-123.

Игнатов 1996: В. Игнатов. Тракийска надгробна могила от римската епоха край с. Пет могили, Новозагорско. - В: Проучвания на надгробни могили в Новозагорско. Русе, 1996, 71-124.

Лазаров 1992: Л. Лазаров. Дребна бронзова пластика от колекцията на Исторически музей - Дългопол. - Археология, 1992, 3, 20-29.

Лазаров 2001: Л. Лазаров. Древен бронз (каталог). Исторически музей - Дългопол. Варна, 2001.

Лазаров, Митков 1993: Л. Лазаров, Н. Митков. Гробни находки от могила при с. Тутраканци, Провадийско. - Известия на Народния музей - Варна, 44, 1993, 64-86.

Любенова 1981: В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. - Т. Иванов (ред.). Перник, 1. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. на н. е. София, 1981, 107-204.

Любенова 1985: В. Любенова. Античен производствен и търговски център край Радомир (предварително съобщение). - Археология, 1985, 3, 26-37.

Любенова 1995: В. Любенова. Бронзови предмети от късноантичната вила при рудник „Бела вода", Перник. - Археология, 1995, 3, 6-17.

Милчев, Пеков 1965: А. Милчев, Д. Пеков. Новооткрити находки от Михайловград (Монтана). - Археология, 1965, 3, 43-52.

Николов, Буюклиев 1970: Д. Николов, Х. Буюклиев. Разкопки на могилен некропол при Чаталка през 1967 г. - Археология, 1970, 2, 52-64.

Саватинов 1995: С. Саватинов. Сондажни археологически проучвания в местността „Старото селище" край град Раднево. - Марица-Изток. Археологически проучвания, 3, 1995, 147-169.

Танкова 1978: В. Танкова. Погребение в саркофаг от Пловдив. - Известия на музеите от Южна България, 4, 1978, 103-109.

Танчева-Василева 1986: Н. Танчева-Василева. Разпространение на култа към Изида, Атис

и Сабазий във военния лагер Кабиле. - Известия на музеите от Югоизточна България, 9, 1986, 33-38.
Тончева 1961: Г. Тончева. Гробни находки от Одесос. - Известия на Варненското археологическо дружество, 12, 1961, 29-52.
Харалambиева 1990: А. Хараламбиева. Луковични фибули във Варненския музей. - Известия на Народния музей - Варна, 41, 1990, 79-98.
Църов 1990: И. Църов. Паметници на римската бронзова пластика от Историческия музей във Велико Търново. - Годишник на музеите от Северна България, 16, 1990, 31-42.
Boer 1979: E. Boer. Venus. - In: K. Ziegler, W. Sontheimer, H. Gärtner (Hrsg.). Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike, 5, München, 1979, 1173-1180.
Bühl 1997: G. Bühl. Pyxis, Verkündung, Reise nach Bethlehem, Geburt Christi. - In: C. Stiegemann. Frühchristliche Kunst in Rom und Konstantinopel. Paderborn, 1997, 218-219.
Cremer 1996: M. Cremer. Venuskunkeln aus Kleinasien. - Archäologischer Anzeiger, 1996, 1, 135-144.
Deckers, Witt 2001: J. G. Deckers, J. Witt. Medaillon. Christus mit Brautpaar und Marienszenen. - In: C. Stiegemann (Hrsg.). Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert. Mainz, 2001, 292-293.
Fauth 1979: W. Fauth. Aphrodite. - In: K. Ziegler, W. Sontheimer (Hrsg.). Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike, 1. München, 1979, 425-431.
Gomolka-Fuchs 1982: G. Gomolka-Fuchs. Die Kleinfunde vom 4.-6. Jh. in Jatrus. - In: Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung uns frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Schriften zur Kultur und Geschichte der Antike 17/2. Berlin, 1982, 149-205.
Gomolka-Fuchs 2002: G. Gomolka-Fuchs. Spätrömisch-frühbyzantinische Spinngeräte. - In: K. Kuzmová, K. Pieta, J. Rajtár (Hrsg.). Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag. Nitra, 2002, 111-116.
Helck 1979: H. W. Helck. Isis. - In: K. Ziegler, W. Sontheimer (Hrsg.). Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike, 2. München, 1979, 1463-1465.
König 1987: G. G. König. Die Fingerkunkel aus Grab 156. - In: K. Roth-Rubi, H. R. Sennhauser (Hrsg.). Römische Strasse und Gräber. Verenamünster Zurzach. Ausgrabungen und Bauuntersuchung, 1. Zürich, 1987, 129-137.
Pfuhl, Möbius 1979: E. Pfuhl, H. Möbius. Die ostgriechischen Grabreliefe, 1, 2. Mainz, 1979.
Trinkl 1996: E. Trinkl. Spindel, Spinnwirtel und Rocken. Ein Set aus Spindel, Spinnwirtel und Rocken aus einem Sarkophag in Ephesos. - Forum Archaeologiae, 1/11/1996 (http://farch.net).
Trinkl 2000: E. Trinkl. „Die spinnen, die Römerinnen". - In: Altmodische Archäologie. Festschrift für Friedrich Brein (Forum Archaeologiae, 14/III/2000, http://farch.net).
Uenze 1992: S. Uenze. Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934-1937. (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 43). 1992.
Vagalinski 2003: L. Vagalinski. Ne varietatem timeamus - über die Chronologie des spätantikes Kastells Iatrus an der unteren Donau. - Archaeologia Bulgarica, 2003, 2, 43-82.
Vermaseren, de Boer 1986: M. J. Vermaseren, M. J., de Boer. Attis. - In: Lexicon iconographicum mythologiae classicae. Zürich, 1986, 1, 22-44.
Völling 1996: T. Völling. "Der Vogel auf dem Kreuz." Ein frühchristliches Symbol aus Olympia. - Archäologischer Anzeiger, 1996, 1, 145-154.
Welkov 1935: I. Welkov. Eine Gotenfestung bei Sadovetz (Nordbulgarien). - Germania, 19, 149-158.
Werner 1992: J. Werner. Golemanovo Kale und Sadovsko Kale. Kritische Zusammenfassung der Grabungsergebnisse. - In: S. Uenze. Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934-1937 (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 43). München, 1992, 391-417
Zahlhaas 1998: G. Zahlhaas. Fingerkunkeln. - In: G. Zahlhaas, L. v. Wamser (Hrsg.). Rom und Byzanz. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern. München, 1998, 150-151.
Zahlhaas 2001: G. Zahlhaas. 4. Drei Fingerkunkeln. - In: C. Stiegemann (Hrsg). Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert. Mainz, 2001, 348-349.

Votive sticks - small distaffs from the territory of Bulgaria

Kristina Rauh

Based on the evidence of tombstone reliefs from the eastern provinces of the Roman Empire, the author argues that the so-called votive sticks must be defined as small distaffs. The upper part of these objects is either spindle-shaped, or it ends with a small figurine of *Venus-Isis* or a bird. A ring is always modeled at their lower end. Originally, the small distaffs were connected with the cult of Venus-Isis and were considered a specific sign of the mistress of home. They survived the adoption of Christianity and gained great popularity during the Late Antiquity, but already modified according to the standards and requirements of Christian symbolism.

The finds from Bulgaria do not differ by style and workmanship from the known samples from the rest of Europe, Asia Minor, and Egypt. At this stage of research, the small distaffs with spindle-shaped upper part may be dated to the 2nd-3rd century AD, those with a figurine of *Venus-Isis* - to the 2nd-4th century, and the bird-topped ones - to the 3rd-6th century AD.

Колекция ранносредновековни обеци от Северна България

Валери Григоров

Вследствие на масираните иманярски интервенции през последните години са разкрити огромни количества нови археологически паметници. Те обикновено попълват частните колекции на хиляди любители на археологически ценности в страната и чужбина. За съжаление само малка част от материалите попадат в полезрението и експертната оценка на професионалните археолози и музейните работници. При това положение данните за контекста на паметниците несъмнено са безвъзвратно изгубени. Единствената информация се извлича от самите находки, които се съпоставят с аналогични паметници, открити при редовни археологически проучвания.

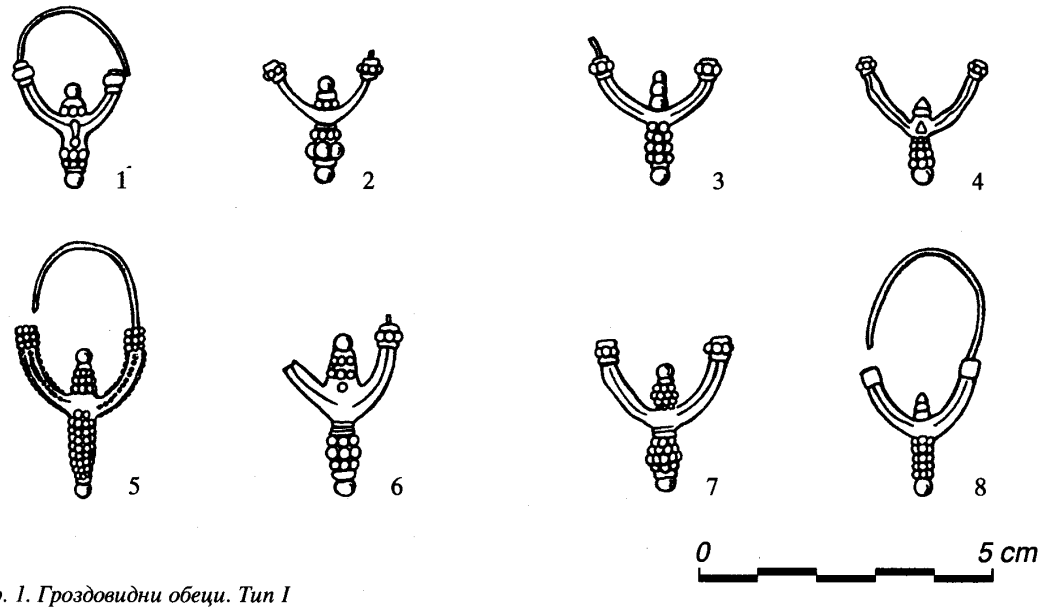

Обр. 1. Гроздовидни обеци. Тип I
Fig. 1. Cluster-like earrings. Type I

Целта на статията е да представи колекция от 48 обеци, намерени от иманяри в крайдунавския район между Искър и Янтра[1]. Откриването им там е доказателство за съществуване на местни ювелирни центрове за производство на лети обеци. В зависимост от формата, украсата и техниката на изработка обеците са обособени в девет типа.

I тип. Представя осем бронзови *гроздовидни* обеци (обр. 1). Висулката е лята, оформена като две удължени елипси, разположени от кръжилото и украсени от псевдогранули, краищата завършват с по една поголяма гранула. Долната дъга на кръжилото е с ромбовидно сечение, с надлъжен релефен ръб по средата, в краищата с пръстенчета, украсени с гранули.

Този тип обеци намират широко разпространение в цяла Югоизточна и Централна Европа. Според Б. Достал произходът им може да се търси главно във византийската производствена практика (Dostal 1966, 36, obr. 8 15-34) за леене в двуделен затворен калъп. В случая висулката и долната дъга на кръжилото са отлети заедно и представляват конструктивно цяло.

Сред паметниците на старобългарската култура този тип обеци се среща често. Такива са известни от некрополите Градеш-

[1] *Обеците ми бяха предоставени за публикация от частен колекционер. За съжаление информацията за тяхното намиране е твърде бедна, а локализацията им не е пълна - от района на Гиген и Белене.*

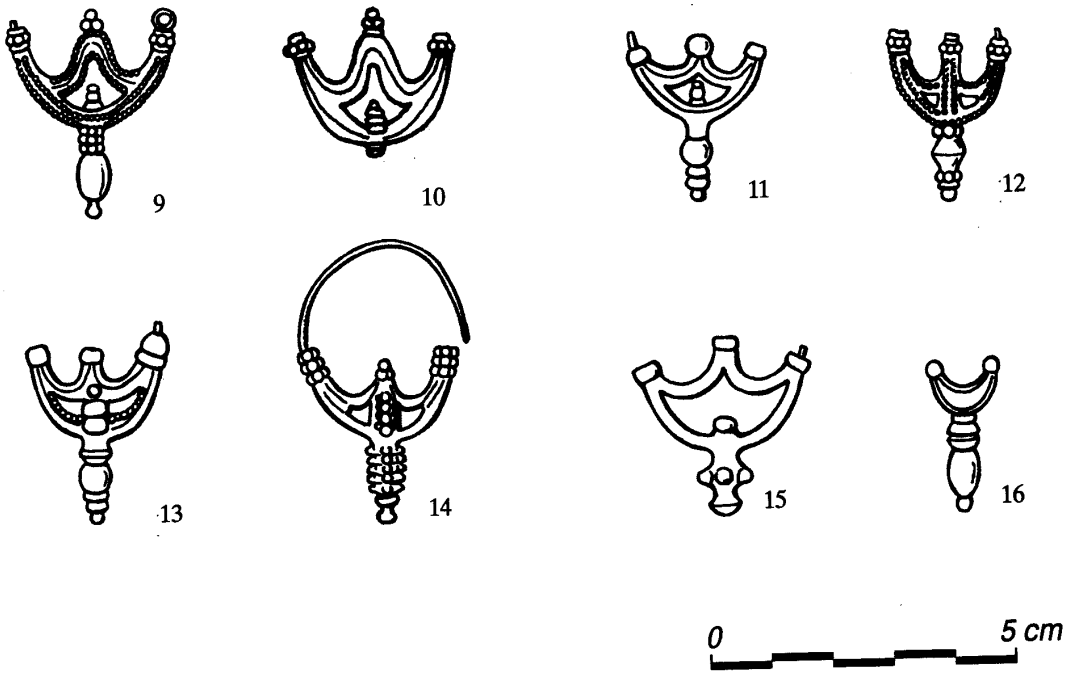

Обр. 2. Луновидни обеци. Тип II и III
Fig. 2. Moon-like earrings. Types II and III

ница (Mašov 1979, 38-39, fig. 6 1, *8*), Дуранкулак (Меламед 1989, 135, табло 3 22), Галиче (Вължарова 1976, 198, 208, 241, 286, 309, обр. 122, 128, 153, 179, 216) и Крагулево (Бобчева 1984, 53-58, табл. 3 26). Откриват се в гробове, датирани в края на IX-XI в. За изясняване на долната хронологична граница особен интерес представляват обеците от старобългарския некропол Султана (Mitrea 1988, 131, pl. 10-82 7; 136, pl. 15-127 3; 39, pl. 18-158 5) (Румъния), които са намерени в гробове от първата половина и средата на IX в. Техен точен аналог е луксозна златна обеца в съкровището от Брестовац (Hampel 1905, 2, 425; 3, Taf. 320 10) (Хърватска).

II тип. Представя седем бронзови *луновидни* обеци (обр. 2 *9-15*). Луницата е ажурна, с „вълна", отлята е заедно с висулката. Украсена е с релефен ръб, при някои екземпляри с псевдогранулки, имитиращи гранулирана тел. В двата й края е оформено по едно пръстенче, украсено с псевдогранули. Висулката представлява цилиндрично стълбче с елипсовидно топче. При някои обеци висулката е с цилиндрична форма, украсена с едри, добре оформени псевдогранули (обр. 2 *14, 15*).

Летите *луновидни* обеци са широко разпространение в старобългарската култура. Подобни находки са известни от некрополите в Галиче (Вължарова 1976, 232, обр. 144 7), Вълчедръм, Каварна-1, Троян (Вължарова 1976, табл. 18), Батин 1 (Станчев 1985, табл. IV, обр. 10), Якимово (Милчев 1963, 24, обр. 2), Градешница (Вължарова 1976, 357, обр. 216 8) и Преслав (Михайлова 1993, 184, табл. 2 14, 187, табл. 3 1). Откриват се в гробове от края на IX-XI в.

III тип. Представен е от една лята бронзова обеца (обр. 2 *16*). От нея е запазена само висулката, халката липсва. В горния край е оформена малка, плътна сърповидна луница, а долният завършва с елипсовидно топче. Краищата на луницата са подчертани с релефен ръб, а на върховете е оформена по една пъпка.

Този тип обеци се срещат сравнително рядко. Подобни екземпляри са известни от некрополите Долни Луковит-1, Каварна-1 (Вължарова 1976, 210, обр. 130 3 а, б; 359, обр. 217 6) и Крагулево (Бобчева 1984, 53-58, табл. 4, 26 и). Откриват се в гробове от края на IX-X в.

IV тип. Включва шестнадесет бронзови обеци (обр. 3). Висулката е лята, профилирана, с по едно плътно топче в краищата,

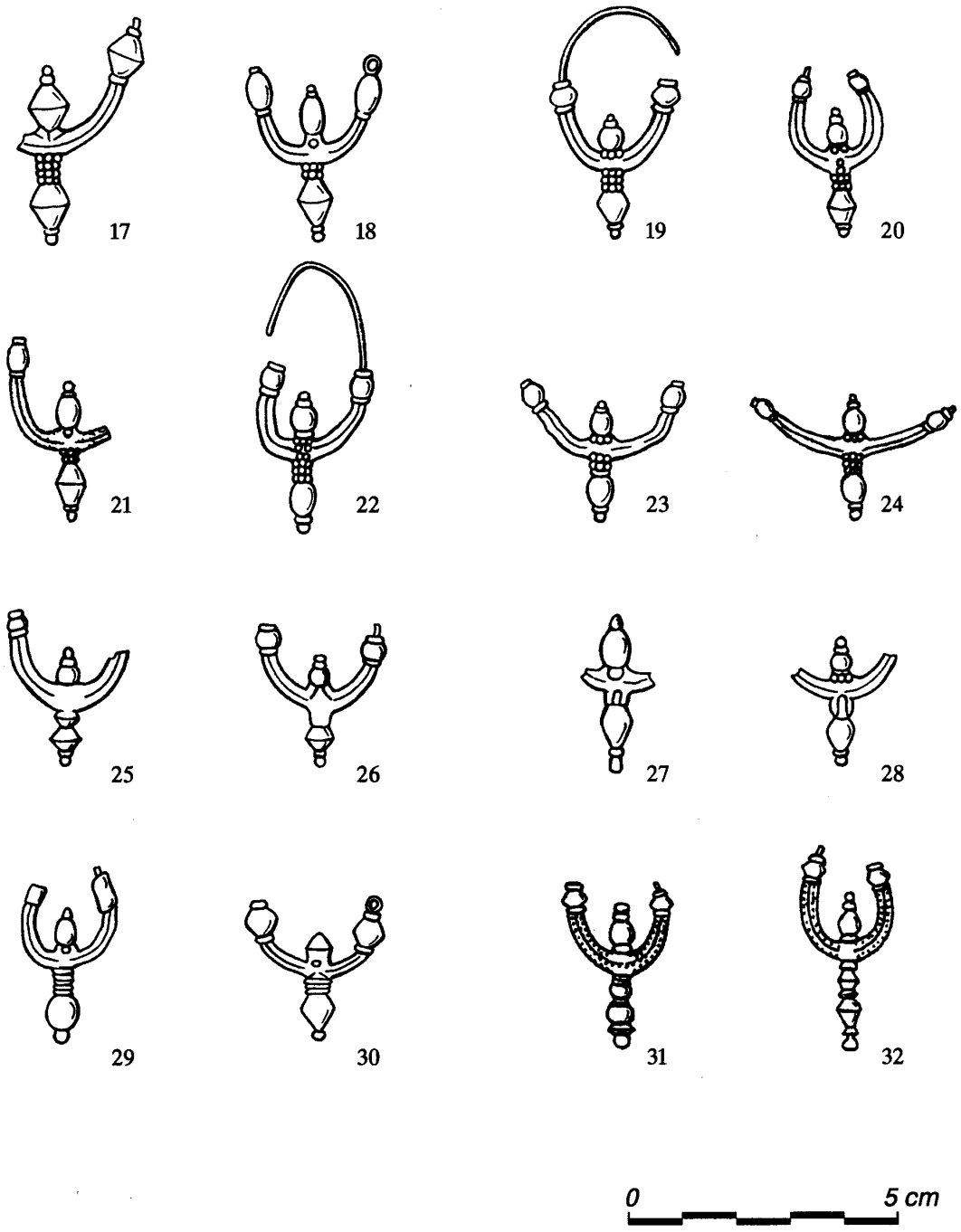

Обр. 3. Антропоморфни обеци. Тип IV
Fig. 3. Anthropomorphic earrings. Type IV

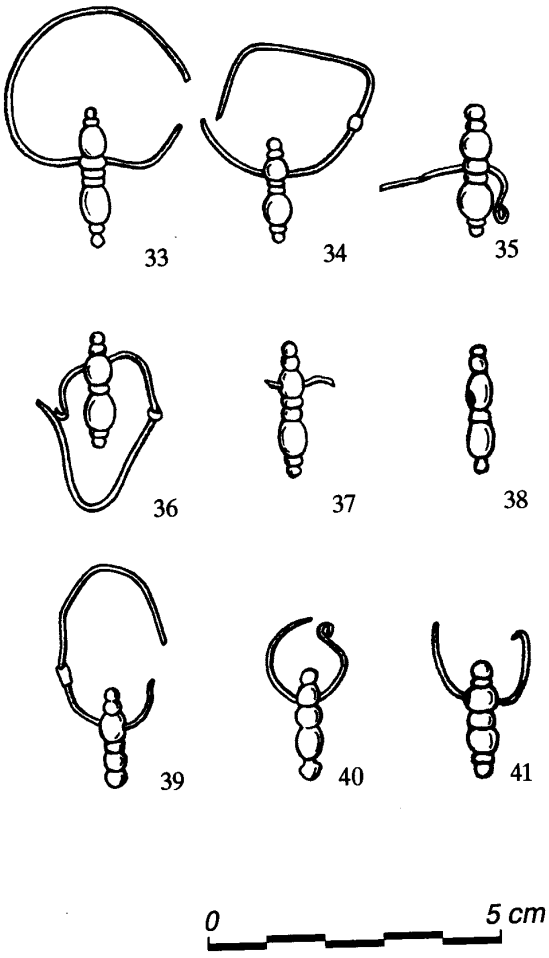

Обр. 4. Обеци с профилирана висулка от топчета. Тип V
Fig. 4. Earrings with a shaped pendant of globules. Type V

отливана е заедно с долната дъга на кръжилото в двуделен затворен калъп. При някои екземпляри стълбчето на висулката е украсено с редове псевдогранули. Долната дъга на кръжилото е масивна с профилиран ръб по средата, а в краищата завършва с по едно плътно топче. Горната половина на халката е припоявана допълнително.

Този тип обеци е сред най-широко разпространените в България. В българската археологическа литература те често са определяни като „гроздовидни" (Вължарова 1976; Чангова 1992, 140; Миланова 1993, 125-134). Отделянето им в самостоятелен тип е наложено от съществените морфологични различия: вместо грозд от гранули, висулката е профилирана с две или повече топчета, наредени по вертикала. В повечето случаи обеците напомнят силно стилизирана антропоморфна фигурка.

Най-многобройни находки произхождат от Северна България и Източна Сърбия, където изглежда са били основните производствени центрове. Подобни паметници са известни от некрополите Батин 1 (Станчев 1985, 49, табл. 4 д, обр. 9), Градешница (Mašov 1979, 38, fig. 6 3, 4; 39 fig. 8 1, 2), Вълчедръм (Миланова 1993, табл. 5 13), Якимово (Милчев 1963, 24, обр. 2), Стърмен (Миланова 1993, 128 табл. 3 1), Разделна (Димитров 1959, 60, обр. 48), Абланица-1 (Вължарова 1976, 288, обр. 179 2), от гробове, датирани във втората половина на IX-XI в., и от крепостите Одърци (Дончева-Петкова 1999, 100, обр. 131 584; 160, табло XLVI), Преслав (Мавродинов 1959, 224, обр. 261), Ятрус-Кривина (Wendel 1986, Taf. 73 3), Скала (Йотов, Атанасов 1999, 306, табло CVII 367), Ветрен (Атанасов, Йорданов 1994, 24, 55, табл. IV 30) в пластове от X-XI в. Голям брой обеци са открити също в Източна Сърбия (Јанковић 1983, табл. IV-6-9; Бајаловић-Хаджи-Пешић 1984, 70; табл. 18 9), на територията на Република Македония - в Дреново (Микулчиќ 1996, 202, сл. 66), Битоля (Манева 1992, табл. 16 C/1; 1/1), Подвис (Микулчиќ 1996, 209, сл. 71), Злокукани (Манева 1992, табл. 16 80/1), в албанските некрополи Шурдхаху (De Luca 1985, 101, n. 388) и Букли (De Luca 1985, 102, n. 391) и в Коринт (Davidson 1952, 253, pl. 108 2032, 2033) (Гърция).

През X-XI в. аналогични обеци проникват и в унгарските некрополи по Среден Дунав. Такива находки са известни от Паланк (Bálint 1991, 208 Taf. LIII 10), Тепе-Лебо (Mesterházy 1991, 151, 167, Abb. 3 2, 3), Сентес-Сентласло (Bálint 1991, 254, Taf. LXIV 42, 43), Костол (Mesterházy 1991, Abb. 3 3) и др.

V тип. Представен е от девет бронзови обеци. Висулката е лята, профилирана от няколко плътни топчета, наредени по вертикала с пръстенчета между тях, нанизана е подвижно на отворена халка (обр. 4).

Този тип обеци е широко разпространен през втората половина на IX - началото на XI в. в Северна България, в некрополите Вълчедръм (Вължарова 1965, 243 обр. 13 г, ж), Градешница (Вължарова 1976, 359, обр. 217 1), Галиче (Вължарова 1976, 227, обр. 141; 230 обр. 143 2, 15; 239, обр. 149 7), Гарван (Вължарова 1965, 149, обр. 107 а, б), Михайлово (Вължарова 1976, 248, обр. 155 1-9), Долни Луковит-1 (Вължарова 1976, 198, обр. 122 2 а, б), Българево (Миланова 1993, 126 табл. 1 2), Батин-1 (Станчев 1985, табл. 4, обр. 5, 6 а, 7), гара Табачка (Вължарова 1965, 243, обр. 14 в; Станчев 1984, обр. 3 а), Якимово (Милчев 1963, 24, обр. 2), Крагулево (Бобчева 1984, табл. 5-37 1), Дуранкулак (Меламед 1989, 135

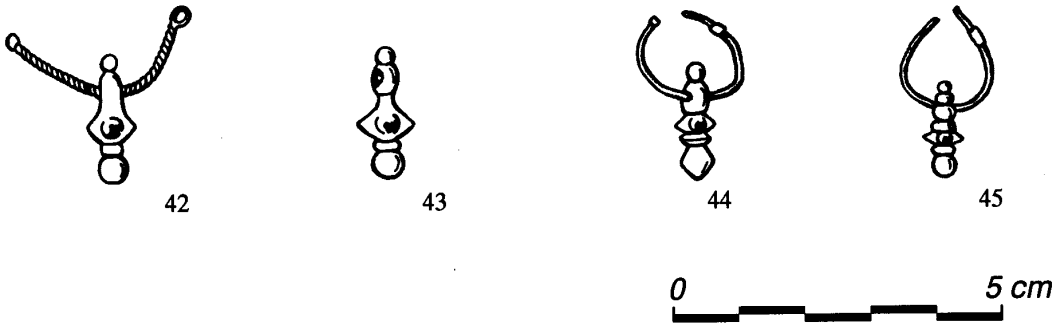

Обр. 5. Обеци с профилирана с три конични върха висулка. Тип VI
Fig. 5. Earrings with a shaped three-conical pendant. Type VI

табло 3 18-20) и др. Подобни обеци са разпространени и в моравските некрополи Нитра-Лупка (Stevanovicova 1990, 224, Abb. 5), Бърно-Маломерице (Dostal 1966, 32, obr. 7 29-30) и Блучина (Dostal 1966, 32 obr. 7 31).

VI тип. Представен е от четири бронзови обеци. Висулката е лята, профилирана, с три конични върха, прикачена свободно към кръжилото (обр. 5).

Този тип намира широко разпространение предимно в Северна България, в некрополите Галиче (Въжарова 1976, 239, обр. 149 7, 8; 245, обр. 153 1), Вълчедръм (Станилов 1999, 82, обр. 3 а), Якимово (Милчев 1963, 24, обр. 2) и Дуранкулак (Меламед 1989, 135, табло 3 13-14). Откриват се в гробове от втората половина на IX-X в. Подобни находки са известни също от Източна Сърбия (Јанковић 1983, табл. 3 7) и от моравските некрополи Нитра-Лупка (Dekan 1976, Abb. 150) и Трновец (Stefanicova 1990, 227).

VII тип. Представен е от един бронзов „наушник" (обр. 6 46). Висулката се състои от две биконични кухи топчета, горното помалко от долното, с резбована повърхност, нанизана на затворена халка. От двете страни на халката симетрично са припоени по едно биконично топченце.

Този тип обеци се среща изключително рядко. Засега са известни само няколко находки - една висулка от крепостта Руйно-Карталкале[2] и една обеца от района на Прахово (Източна Сърбия) (Јанковић 1983, 116 табл. 2 3). Аналогична форма имат също две луксозни златни висулки, украсени с филигран, принадлежащи към Преславското съкровище (Тотев 1986, табл. 18 2). Прецизирането на датировката на този тип обеци е силно затруднено от обстоятелството, че досега не са откривани находки в гробове. Известна насока дава една луновидна обеца с подобна висулка от некропола Питен[3] (Австрия), който е датиран в края на VIII-IX в. Някои технологични и декоративни елементи (гранулираното пръстенче) на находката от Прахово са характерни за края на IX-X в. Обецата от Руйно-Карталкале е намерена в землянка, датирана с керамика в X -началото на XI в. Всичко това поставя този тип обеци в рамките на IX -началото на XI в.

Тип VIII. Представен е от една бронзова обеца (обр. 6 *47*). Към халката е припоена куха висулка със сферична форма, украсена в горната част с гранули, а долният край завършва с пръстенче и пъпка. На халката е припоено пръстенче, украсено с един ред гранули.

Типологически, обецата стои най-близо до група луксозни златни екземпляри, които са носени в края на VI-VII в. (Hampel 1905, 1, 355, fig. 932, 933, 934, 935; 356, fig. 937, 938; 2, Taf. 286 3; Димитров 1940, 185, обр. 2; Garam 1992, 202, Taf. 30 1-2; 204-205, Taf. 32 6-7, 33 13; 225, Taf. 53 1; Ormandy 1995, 169, 177, Abb. 7; Lőrinszy 1998, 367, Abb. 11 1; Garam 2001, 397, Taf. 5 2; Lőrinszy, Straub 2003, 185, Abb. 4 1, 2). Техни по-късни деривати, датирани в края на VIII-IX в., са известни от некрополите Вълчедръм (Въжарова 1965, 149, обр. 107 б) и Долни Луковит-1. Към това време трябва да бъде отнесена и разглежданата находка.

Тип IX. Представен е от една бронзова обеца (обр. 6 *48*). Висулката е куха, с капковидна форма, нанизана подвижно към кръжилото.

Засега друг точен аналог от България не е известен. Като най-близки паралели могат да се посочат няколко находки от Южна Ру-

[2] *Благодаря на Георги Атанасов за предоставената информация.*

[3] *Намира се в експозицията на Дворцовия музей в Траисмауер, провинция Долна Австрия.*

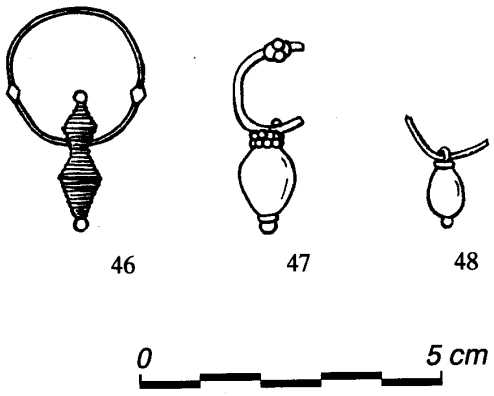

Обр. 6. Обеци. Тип VII, VIII и IX
Fig. 6. Earrings. Types VII, VIII and IX

сия, датирани в VII-VIII в. (Степи Евразии 1981, 123, рис. 19 54), от Пастирското градище, от некропола Григоровка (Корзухина 1996, 588, 591, табл. 38 14; 91 10) и от прикамския район - в Каневския (Рябцева 1999, 347, рис. 10 13) и Уринския некрополи (Рябцева 1999, 350, рис. 15 1). Без да са напълно идентични, но с подобна форма и конструкция, са и някои обеци от старобългарските езически некрополи Девня-3 (Fiedler 1992, Taf. 104 15), Търговище (Гинев, 1979, 59, обр. 2), Николово, Тръстеник[4] и Обършиа Ноуа (Румъния) (Toropu, Stoica 1972, 168; Fiedler 1992, 177, Abb. 39 4).

Представената колекция обеци дава важна информация за производството и разпространението на някои от най-масовите модели в Първото българско царство. Те са изработвани предимно чрез отливане в двуделен затворен калъп. Имат унифицирана форма и украса, което предполага, че са произвеждани в големи серии за пазара. Освен в зоната на старобългарската култура, повечето типове са разпространени и в други райони на Балканите и в Средна Европа.

Всички разгледани типове обеци (с изключение на *тип IX*) намират сигурни и в повечето случаи добре датирани аналогии в старобългарските некрополи от края на VIII до XI в. Особено висока е концентрацията на находките в Североизточна и Северозападна България, където са основните центрове за тяхното производство. Стойността на представените обеци се увеличава и от факта, че в района между Искър и Янтра, откъдето произхожда находката, са проучени сравнително по-малко паметници от този период. Колекцията е доказателство, че в централна Северна България също е имало значими центрове за производство на лети обеци, равностойни на останалите райони.

[4] *Благодаря на Д. Станчев за предоставената информация.*

Цитирана литература:

Атанасов, Йорданов 1994: Г. Атанасов, И. Йорданов. Ветрен на Дунав. Шумен, 1994.
Бајаловић-Хаджи-Пешић 1984: М. Бајаловић-Хаджи-Пешић Накит VIII - XVIII веку у Музеју града Београда. Београд, 1984.
Бобчева 1984: Л. Бобчева. Старобългарски християнски некропол при с. Крагулево, Толбухински окръг. - Известия на Народния музей - Варна, 20 (35), 1984, 53-58.
Въжарова 1965а: Ж. Въжарова. Средновековни обекти по долините на реките Цибрица и Огоста (по материали от разузнаването през 1962-1963 г.). - Известия на Археологическия институт, 26, 1965, 231-246.
Въжарова 1965б: Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI-XI век. София, 1965.
Въжарова 1976: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България). София, 1976.
Гинев 1979: Г. Гинев. Двуобреден некропол край Търговище. - Векове, 1979, 1, 58-60.
Димитров 1940: Д. Димитров. Нов сравнителен материал към втория златен накит от Мадара. - Сборник в памет на проф. Петър Ников. София, 1940, 181-192.
Димитров 1959: Д. Димитров. Ранносредновековен некропол при гара Разделна. - Археология, 1959, 3-4, 55-60.
Дончева-Петкова 1999: Л. Дончева-Петкова. Одърци. Селище от Първото българско царство, 1. София, 1999.
Йотов, Атанасов 1999: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско. 1999.
Корзухина 1996: Г. Корзухина. Клады и случайные находки вещей круга „древностей антов" в Среднем Поднепровье. Каталог паметников. - В: МАИЭТ, 5, Симферополь, 1996, 352-435.
Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Ста-

робългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София, 1959.
Манева 1992: Е. Манева. Средновековен накит од Македонија. (Културно-историческо наследство на Република Македонија, 28). Скопје, 1992.
Меламед 1989: К. Меламед. Средновековните некрополи. - В: Дуранкулак, 1, София, 1989, 111-148.
Микулчиќ 1996: И. Микулчиќ. Средновековни градове и тврдини во Македонја, 5. Скопје, 1996.
Миланова 1993: О. Миланова. Гроздовидните обеци и техният ареал на разпространение в българските земи през IX-XI в. - Годишник на Народния археологически музей, 9, 1993, 125-134.
Милчев 1963: А. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България. - Археология, 1963, 3, 22-35.
Михайлова 1993: Т. Михайлова. Обеци и наушници от Велики Преслав (края на X-XIV в.). - Преслав, 4, 1993, 180-206.
Рябцева 1999: С. Рябцева. „Близнецы" или „двойники"? О сходстве и отличии „волынских" и „прикамских" серег. - Stratum plus, 5, 1999, 338-356.
Станилов 1999: С. Станилов. Метални украси за колани и някои проблеми на старобългарската култура. - Археология, 1999, 1-2, 77-84.
Станчев 1984: Д. Станчев. Ранносредновековен некропол до гара Табачка. - Годишник на музеите от Североизточна България, 10, 1984, 33-42.
Станчев 1985: Д. Станчев. Ранносредновековен некропол до с. Батин, Русенски окръг. - Годишник на музеите от Северна България, 11, 1985, 45-54.
Степи Евразии 1981: Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981.
Тотев 1986: Т. Тотев. Преславското съкровище. - Известия на Народния музей - Варна, 22 (37), 1986, 83-108.
Чангова 1992: Й. Чангова. Перник, 3. София, 1992.
Bálint 1991: C. Bálint. Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest, 1991.
Davidson 1952: G. Davidson. Corinth. The Minor Objects, 12. Princeton, 1952.
Dekan 1976: J. Dekan. Vel'ka Morava. Tatran-Bratislava, 1976.
De Luca 1985: De Luca (ed.). L'arte albanese nei secoli. Roma, 1985.
Dostal 1966: B. Dostal. Slovanská pohřebište ze stredni doby hradištni na Morave. Praha, 1966.
Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau,1-2. Bonn, 1992.
Garam 1992: E. Garam. Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. - Awarenforschungen, 1, 1992, 135-250.
Garam 2001: E. Garam. Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. - Monumenta avarorum archaeologica, 5, 2001.
Hampel 1905: I. Hampel. Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn, 1-3. Braunschweig, 1905.
Јанковић 1983: М. Јанковић. Неки подаци о изради предмета од обојених метала на Кључу Дунава у IX-XI веку. - Зборник Народног музеја у Београду, 10, 1983, 99-118.
Lőrinszy 1998: G. Lőrinszy. Kelet-európai steppei népesség a 6-7. szazadi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. - Studia archaeologica, 1998, 4, 343-372.
Lőrinszy, Straub 2003: G. Lőrinszy, P. Straub. Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez I. - Studia Archeologica, 2003, 9, 171-187.
Mašov 1979: S. Mašov. La nekropole medievale pres du village Gradešnica, dep. de Vraca. - Известия на Археологическия институт, 35, 1979, 31-47.
Mesterházy 1991: K. Mesterházy. Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10-11. szazadi magyar sirleletekben, 2. - Folia archaeologica, 42, 1991, 145-178.
Mitrea 1988: B. Mitrea. La necropole birituelle de Sultana. Resultates et problemes. - Dacia, 1988, 32, 91-140.
Ormándy 1995: J. Ormándy. Granulációs diszités avar kori tárgyakon. Gúla-és lemezgömbcsüngeős arany fülbevalók. - Studia archaeologica, 1, 1995, 151-182.
Stefanicova 1990: T. Stefanicova. Schmuck des Nitraer Typs und seine Beziehungen zu Südosteuropa im 9. Jahrhundert. - In: International Conference On Early Middle Ages. Szekszard, 1990, 215-230.
Toropu, Stoica 1972: O. Toropu, O. Stoica. La necropole prefeodale d'Obirşia-Olt. (Note preliminaire). - Dacia, 1972, 14, 163-188.
Wendel 1986: M. Wendel. Die mittelalterlichen Siedlungen. - In: Iatrus-Krivina, 3, 1986, 24-210.

Collection of early Medieval earrings from north Bulgaria

Valeri Grigorov

Over recent years, owing to massive treasure-hunters' interventions, a large amount of new archaeological monuments have been discovered. These usually fill up the private collections of the thousands fans of archaeological valuables in Bulgaria and abroad. Unfortunately, only a small portion of the material fall within the range of vision of professional archaeologists and museum workers and are accordingly subjected to expert assessment. Undoubtedly, the data on the context within which the monuments were found have already been lost forever. The only thing to do in this situation is extracting information from the finds themselves by comparing them with similar monuments acquired during regular archaeological research.

This article presents a collection of 48 earrings. These were found during treasure-hunters' interventions in the Near Danube region between the Iskar and Yantra rivers in north-central Bulgaria. Their presence is an important guideline for clarifying the archaeological picture of the region as well as the existence of local jewelry centers for the production of cast earrings. The earrings are subdivided into nine types depending on the shape, ornamentation and working technique.

The first six types include earrings, which were widely distributed in the Proto-Bulgarian culture of the second half of 9-th - 11-th century. These were worked by casting in a binary closed mold. They have standard shape and ornamentation, which means that they were produced in large series and were intended to be marketed. Apart from the zone of Proto-Bulgarian culture, most types were widely spread over other Balkan and Middle European regions. Particularly high is the concentration of finds in northeast and northwest Bulgaria where the main production centers were found. The earrings presented here become even more valuable bearing in mind the fact that in the area between the Iskar and Yantra rivers, where the collection was first discovered, a comparatively smaller number of artifacts from this period have been investigated. This is undeniable evidence that in north-central Bulgaria large centers existed for cast earring production, which were as important as those in the other areas.

Неизвестно тракийско скално светилище в Южна Добруджа

Сергей Торбатов

На 2 км юг-югоизточно от Храброво (община Балчик, Добричка област) природата е образувала скалист полуостров, заключен между почти отвесния южен склон на Добруджанското плато и един къс страничен дол, вливащ се от север в долината на Батовска река. Полуостровът има издължена езиковидна форма. Ориентиран е северозапад-югоизток. Простира се на дължина повече от 500 м при почти равномерна ширина от около 100 м. Теренът е плосък и каменист. На югоизток почвеният слой съвсем изтънява и на повърхността тук-там се показва материковата скала. Местността е известна в локалната топонимия под инструктивното име Отлу бурун („Селищен нос“).

В най-източната част на полуострова Отлу бурун все още се разпознават незначителни останки от древно укрепление (обр. 1). Въз основа на регистрирания на повърхността на терена подемен археологически материал то е отъждествено в по-старата литературата с „антична крепост“ от римската епоха (Дремсизова 1966, 33-34; Бобчева б.г., 68). В други публикации укреплението е отнесено към късната античност (Велков 1984, 170; Димитров 1989, 54). Към средата на 60-те години на XX в. крепостните зидове вече са били почти напълно унищожени в резултат от системното ограбване на строителния материал от околното население. Обитаваната територия се е простирала в западна посока далеч извън укрепеното ядро. Съобщава се и за няколко намерени фрагмента тракийска керамика, които се тълкуват като свидетелство, че на това място е имало селище и в предримската епоха (Дремсизова 1966, 34).

Укреплението има приблизително триъгълен план, а площта му не надхвърля 5 дка (Торбатов 2002, 369-372). Реализираната фортификационна схема е съвсем елементарна, но в случая изглежда напълно оправдана от природните дадености (обр. 2). Високите и почти отвесни скални склонове от изток и от юг са направили безпредметно изграждането на изкуствени защитни елементи. Достъпът откъм северозапад е бил препречен с дъговидно извит зид с дължина около 100 м, издигнат от склон до склон. На места пред фронта му се забелязват останки от плитък ров, прокопан в скалната почва. По трасето на преградния зид отсъстват каквито и да било податки за наличие на кули. Днес той е запазен във вид на каменист вал с ширина 3-4 и височина не повече от 1 м, прорязан на много места от съвременни иманярски изкопи. Споменаването в една публикация за наличие на хоросан в градежа (Бобчева б.г., 68) не намира никакво потвърждение. Напротив, според останките на терена градежът е бил в суха зидария или на кална спойка, като съвсем не трябва да се изключва възможността в случая дори да не става дума за зид, а за обикновен каменноземлен вал.

Обр. 1. Храброво. Местността Отлу бурун - останки от древно укрепление (Сн. С. Торбатов)
Fig. 1. Hrabrovo. The Otlu burun locality: remains of an ancient fortification (Photo S. Torbatov)

Случайните находки и системните обхождания през последните години значително обогатиха наличната информация и наложиха нова и много по-различна от тра-

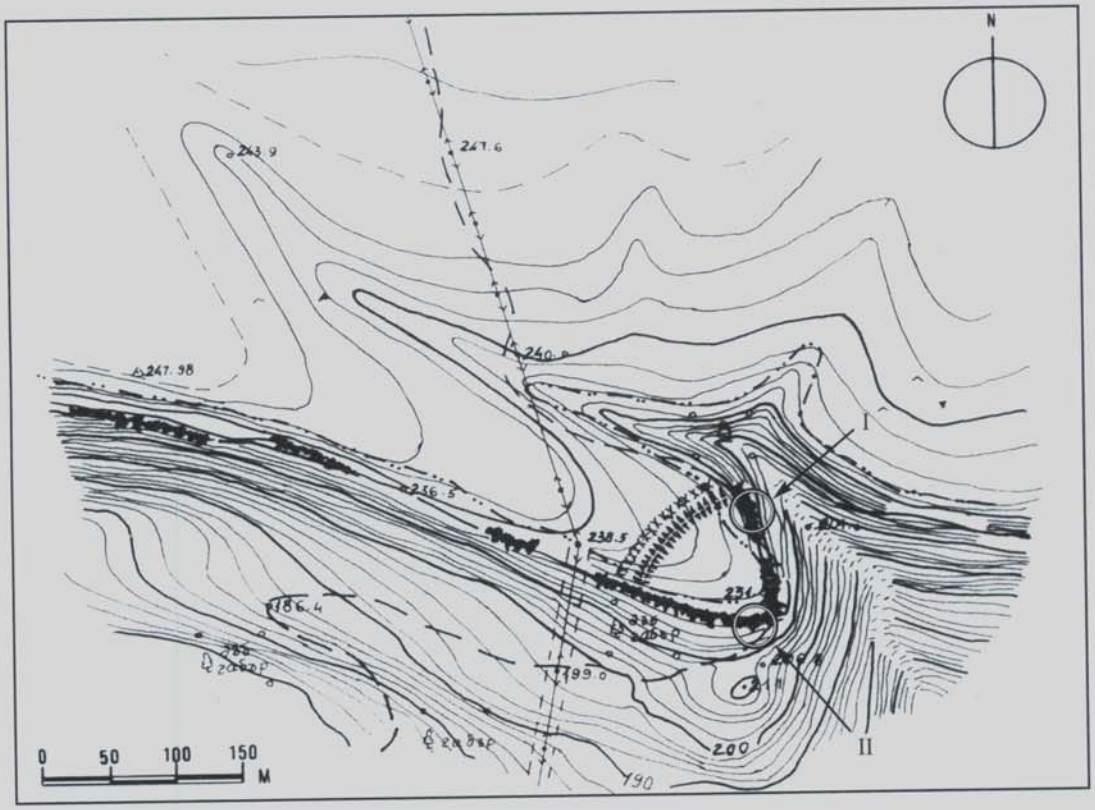

Обр. 2. Храброво. Топографски план на местността Отлу бурун с регистрираните там археологически паметници (План С. Торбатов)
Fig. 2. Hrabrovo. Topographic sketch of the Otlu burun locality with the archaeological structures registered there (Plan S. Torbatov)

диционната интерпретация на археологическите останки в местността Отлу бурун край Храброво. Изказаното някога предположение за наличие на предримски етап в обитаването на това място напълно се потвърди. От гледна точка на условията за живот, теренът в източния край на полуострова, зает от останките на описаното по-горе укрепление, разкрива очевидна непригодност за възникване и развитие на някаква установена селищна форма. При все това подемният археологически материал точно от това място изненадващо, но убедително свидетелства за трайно човешко присъствие вероятно още от късната бронзова и със сигурност през двете фази на желязната епоха, а по-късно - и през късноримския период. Нещо повече, чувствителният количествен превес на предримската керамика и очертаващата се в множеството съвременни изкопи структура на културните напластявания дават основание уверено да се твърди, че основният период в обитаването на укрепената територия в източния край на полуострова Отлу бурун се отнася именно към I хил. пр. Хр.

От особено значение за правилното тълкуване на изтъкнатите по-горе констатации

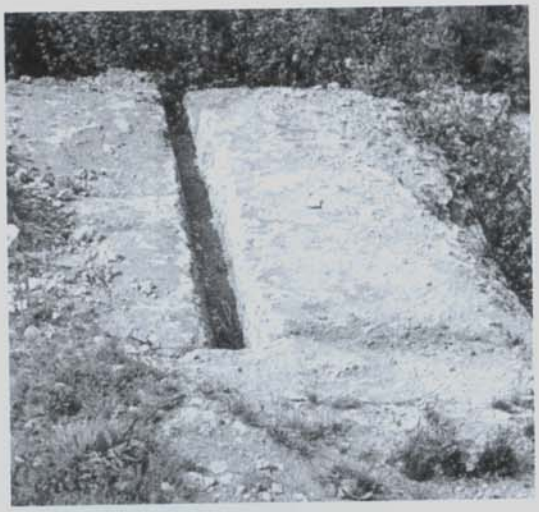

Обр. 3. Храброво. Скален жлеб в северния ъгъл на укрепената територия (Сн. С. Торбатов)
Fig. 3. Hrabrovo. Rock-cut groove in the northern corner of the fortified area (Photo S. Torbatov)

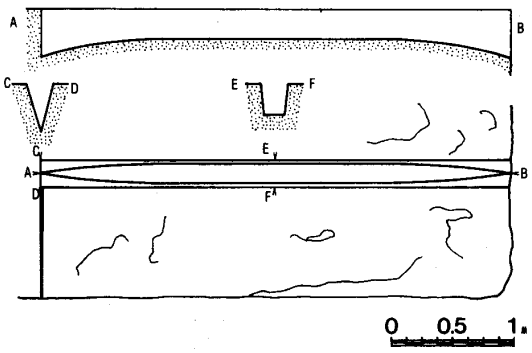

Обр. 4. Храброво. Скален жлеб в северния ъгъл на укрепената територия (план С. Торбатов)
Fig. 4. Hrabrovo. Plan of the rock-cut groove in the northern corner of the fortified area (Plan S. Torbatov)

са две важни археологически открития на терена.

При едно от поредните ми посещения на обекта през април 1990 г. попаднах на извънредно интересен скален паметник, наскоро открит и разчистен от иманяри. Той се намира в северния ъгъл на укрепената територия (обр. 2) и представлява жлеб със специфична конфигурация, изсечен в предварително подготвена, грижливо подравнена площадка край самия ръб на скалния венец (обр. 3). Дължината му е 3,83 м. Ориентиран е точно север-юг, като северният му край достига ръба на скалата. В средната си част жлебът има трапецовидно сечение и равно дъно (обр. 4). Дълбочината му там е 25, а ширината - 16 при основата и 23 см в горната част. На 90 см от двата края на жлеба дъното му започва плавно да се стеснява и спуска надолу, така че в най-северната и най-южната си точка жлебът придобива вече триъгълно сечение, а дълбочината му достига 40 см. Напречно на южния край, между

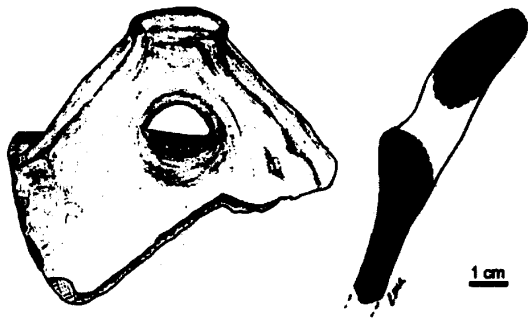

Обр. 5. Храброво. Дръжка от купа. Късна бронзова епоха (рисунка Е. Анастасова)
Fig. 5. Hrabrovo. Handle of a bowl, Late Bronze Age (Drawing E. Anastasova)

него и ръба на скалата от изток, е прорязан отвесен канал с ширина едва около 0,5 см, чиято дълбочина съответства на тази в края на жлеба. Теренът в северното подножие на площадката беше заварен прекопан до скална почва от иманяри. Насипът изобилстваше от керамични фрагменти, представителна извадка от които беше събрана и днес се съхранява в Исторически музей - Добрич. Повечето фрагменти произхождат от груби дебелостенни съдове със сигурна датировка в ранно- и късножелязната епоха, но без възможност за точна видова характеристика. От особена важност е присъствието на дръжка с шликована и отчасти излъскана светлокафява повърхност (обр. 5). Тя принадлежи на голяма купа с профилиран навътре устиен ръб. Дръжките от този вид се определят като „подковообразни, перфорирани, с езичест израстък", а възникването им се поставя във връзка с влиянието на микенския култ към двойните брадви (Кънчев, Павлов 1986, 6-7). Разпространението на купи с подобни дръжки, наричани още „ъглести", е засвидетелствано в ареала на редица къснобронзови култури в Карпато-дунавския регион и най-вече на територията на Югоизточна Мунтения и централна Северна България (Palincaş 1996, 253, 258). С оглед на неговото местонамиране, а също в хронологическо и етнокултурно отношение, коментираният керамичен фрагмент може да се свърже с културата Кослоджени, чието формиране в земите на Добруджа обхваща края на късната бронзова епоха (Тодорова 1984, 67-71). Не е изключено обаче в конкретния случай да става дума и за директен импорт от ареала на културата Теи[1].

Откритието ме окуражи да предприема внимателен оглед и на другите достъпни части от скалния венец[2], опасващ от изток и юг най-източната част на полуострова Отлу бурун. В непосредствена близост до югоизточния ъгъл на укреплението попаднах на втори жлеб (обр. 6). Подобно на вече описания този се отличава с извънредно прецизна изработка. Издълбан е в нарочно подготвена площадка край самия ръб на скалата. По цялата си дължина от 3,80 м той има триъгълно сечение (обр. 7). Дълбочината му възлиза на 25 см, при равномерна ширина от 18 см. Някога жлебът е бил ориентиран точно изток-запад. Констатираното незначително

[1] *Мнението е на ст. н.с. д-р Стефан Александров от АИМ-БАН, комуто дължа определянето на фрагмента и ориентирането в литературата, свързана с неговата интерпретация.*

[2] *В резултат на ерозията части от венеца са се отцепили от скалния масив на полуострова и са се свлекли или висят над стръмния склон.*

Обр. 6. Храброво. Скален жлеб до югоизточния ъгъл на укреплението (Сн. С. Торбатов)
Fig. 6. Hrabrovo. Rock-cut groove near the southeastern corner of the fortification (Photo S. Torbatov)

отклонение на югоизток се дължи на пропукване и частично отцепване на част от скалния венец в по-ново време.

По вид, размери и теренна ситуация, както и според подемния археологически материал, представените два скални жлеба очевидно следва да бъдат причислени към паметниците с религиозно-култов характер на мегалитната култура в Древна Тракия. Макар точни паралели да не са ми известни, улеи с подобна форма не само масово се срещат, но и се смятат за съществен структурен елемент на тракийските скални светилища (Найденова 1986, 18). На мястото и ролята на скалата в религиозния светоглед и културата практика на траките няма да се спирам, тъй като този кръг от въпроси са отдавна изяснени в научната книжнина (Welkow 1952, 28ff.). Достатъчно е да посоча, че проучвателите свързват повечето известни скални светилища с култа към слънцето (Gočeva 1976, 343ff.; Найденова 1986, 18; Гочева 1990, 151 сл.). Проведените през последните години нарочни изследвания убедително показаха, че тези светилища са били и своеобразни астрономически обсерватории. Установено беше, че голяма част от оформените в скалния терен изкуствени образувания точно фиксират характерни положения в слънчевата орбита[3], съвпадащи със смяната на годишните сезони и съдействащи за отчитане на календарното време (Стоев и др. 1990, 156 сл.).

В светлината на казаното дотук съвсем закономерно се налага изводът, че в м. Отлу бурун край Храброво е съществувало древно тракийско скално светилище, в което по всяка вероятност е бил практикуван соларният култ. В пряка и неразривна връзка именно с неговото възникване и функциониране следва да бъдат поставени и засвидетелстваните ранни фази в обитаването на най-източната част от скалистия полуостров. Както на много други места (Найденова 1986, 25 сл.), наличният археологически материал отнася възникването на светилището още към края на късната бронзова епоха[4]. От друга страна, отсъствието на материали от последните векове на I хил. пр. Хр. следва да се тълкува като указание, че по това време религиозно-културният център е престанал да функционира. Това е в пълно съответствие с археологически установената чувствителна депопулация и замиране на

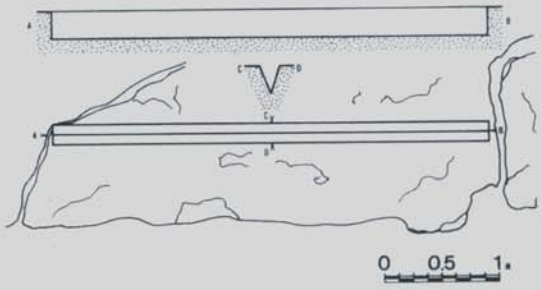

Обр. 7. Храброво. Скален жлеб до югоизточния ъгъл на укреплението (План С. Торбатов)
Fig. 7. Hrabrovo. Plan of the rock-cut groove near the southeastern corner of the fortification (Plan S. Torbatov)

живота във вътрешността на дн. Добруджа през късноелинистическата епоха (Torbatov 1997, 512ff.).

През късноримския период върху западната половина на полуострова Отлу бурун и северозападно от него, по посока на сегашното Храброво, се е развило обширно неук-

[3] *От българските земи има сигурен пример и за скално светилище-обсерватория, където се е осъществявало системно наблюдение на луната: Стойчев 1988, 32 сл.; Стоев, Стойчев 1991, 137 сл.*

[4] *Последните проучвания убедително свидетелстват, че поне част от скалните светилища в Древна Тракия са възникнали още през каменномедната епоха и след продължителен хиатус в тяхното функциониране са били „преоткрити" и отново въведени в употреба към края на късната бронзова епоха (Радунчева 1990, 141 сл.; Радунчева 2002, 78-79).*

[5] *Монетите, чийто брой възлиза на 238, произхождат от територията както на селището, така и на укреплението. Съхраняват се в Исторически музей - Добрич, отдел „Нумизматика" (инв. № I 3103-3112, 3394-3610, 3762).*

репено селище, от територията на което произхожда изобилен нумизматичен материал[5]. С изключение само на 4 екземпляра, всички монети датират от началото на IV до началото на V в., като най-късните сред тях са от времето на императорите Аркадий и Хонорий. Следите от обитаване на укрепената територия в източния край на полуострова през късноримския период несъмнено са свързани с историческата съдба на това селище. Твърде опростената инженерна концепция и примитивно строително решение на самото укрепление убедително свидетелстват за неговия „извънреден" характер. От функционална гледна точка то с голяма увереност може да бъде определено като крепост-убежище (refugium), набързо изградена от местното население при възникването на някаква критична ситуация през втората половина на IV или в началото на V в. (Торбатов 2002, 371-372). В никакъв случай обаче не трябва да се изключва и друга, твърде правдоподобна възможност: късноантичното фортификационно строителство да е било фактически сведено до ремонт и привеждане във функционална годност на едно заварено, много по-древно защитно съоръжение, възникнало още през I хил. пр. Хр. и принадлежащо на засвидетелстваното на това място светилище. При теренни обхождания е установено, че редица скални тракийски светилища са били по аналогичен начин опасани със зидове или валове, които могат да се тълкуват колкото в символичен, толкова и в чисто утилитарен аспект (Бънов 1988, 74 сл.; Бънов, Демирев 1991, 155-156). Идентична ситуация беше разкрита и при редовните археологически разкопки на големия култов комплекс от ранно- и късножелязната епоха върху възвишението Камен рид в АИР „Сборяново" (Гергова 1990, 66-67).

Макар и представено само въз основа на теренни наблюдения, регистрираното край Храброво скално светилище запълва една съществена празнина в изследването на тракийската мегалитна култура в пределите на Южна Добруджа, като позволява началото на нейното формиране с голяма увереност да се отнесе към края на късната бронзова епоха.

Цитирана литература:

Бобчева б. г.: Л. Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг. София (без година).

Бънов 1988: П. Бънов. Тракийски култови паметници над Котел. - Векове, 17, 4, 74-77.

Бънов, Демирев 1991: П. Бънов, В. Демирев. Мегалити в Сливенско и култа към слънцето. - Интердисциплинарни изследвания, 18, 1991, 155-160.

Велков 1984: В. Велков. Добруджа през късната античност (IV-VI в.). - В: История на Добруджа, 1. София, 1984, 156-173.

Гергова 1990: Д. Гергова. Гетското религиозно и политическо средище в „Сборяново" - нови данни за характера му. - Terra antiqua Balcanica, 4, 1990, 66-71.

Гочева 1990: З. Гочева. Ориентация на култовите сгради при траките. - Интердисциплинарни изследвания, 17, 1990, 151-155.

Димитров 1989: М. Димитров. Укрепителни постройки в Малка Скития през ран-новизантийската епоха (IV-VII в.). - Военноисторически сборник, 1989, 1, 34-56.

Дремсизова 1966: Ц. Дремсизова. Научно-мотивирано предложение за обявяване на архитектурно-строителните паметници от Античността и Средно-вековието в Толбухински окръг. София, 1966 (ведомствено издание на ИПК-София).

Кънчев, Павлов 1986: К. Кънчев, П. Павлов. Къснобронзово селище край с. Горно Павликени, Ловешки окръг. - Годишник на музеите от Северна България, 12, 1986, 5-8.

Найденова 1986: В. Найденова. Скалните светилища в Тракия. - In: Поселищен живот в Тракия. Ямбол, 1986, 15-29.

Радунчева 1990: А. Радунчева. Скални светилища от каменномедната епоха в Източните Родопи. - Интердисциплинарни изследвания, 17, 1990, 141-150.

Радунчева 2002: А. Радунчева. Праисторически култови места в Природопската и Родопската област. - Rhodopica, 2002, 1-2, 59-79.

Стоев и др. 1990: А. Стоев, П. Мъглова, В. Гинева, Ц. Радославова. Тракийско скално светилище Белинташ край с. Мостово, Пловдивска област. - Интердисциплинарни изследвания, 17, 1990, 156-167.

Стоев, Стойчев 1991: А. Стоев, Т. Стойчев. Лунни обсерватории по българските земи. - Интердисциплинарни изследвания, 18, 1991, 137-144.

Стойчев 1988: Т. Стойчев. Тракийско скално светилище при с. Байлово, свързано с култ към Луната. - Археология, 1988, 2, 32-39.

Тодорова 1984: Х. Тодорова. Добруджа през праисторическата епоха. - В: История на Добруджа, 1. София, 1984, 23-71.

Торбатов 2002: С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (края на III - VII в.). В. Търново, 2002.
Gočeva 1976: Z. Gočeva. Le culte solaire chez les Thraces. - Pulpudeva, 2, 1976, 343-349.
Palincaş 1996: N. Palincaş. Valorificarea arheologică a probelor 14C din fortificaţia aparţinând Bronzului târziu de la Popeşti (jud. Giurgiu). - Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, 1996, 3, 239-296.
Torbatov 1997: S. Torbatov. The Getae in Southern Dobroudja in the Period of Roman Domination: Archaeological Aspects. - In: Actes. 2e Symposium international des études thraciennes „Thrace anciénne", 2. Komotini, 1997, 507-514.
Welkow 1952: I. Welkow. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, 1 (Festschrift für Rudolf Egger). Klagenfurt, 1952, 28-36.

Unknown Thracian rock sanctuary in south Dobruja

Sergey Torbatov

Badly preserved remains of an ancient fortification can still be seen nowadays in the easternmost part of the rocky peninsula Otlu burun, 2 km to the south-southeast from Hrabrovo, Dobrich district. Its dating is uncertain and has usually been attributed in older publications either to the Roman period, or to the Late Antiquity. Important stray finds and recent field surveys have added much to the understanding of the site and necessitate a new, rather different from the traditional one, interpretation of the registered archaeological structures.

The already suggested pre-Roman stage in occupation of the site is now securely proven. It has been established that a Thracian rock sanctuary, in which the solar cult seems to have been practiced, did exist in those times in the Otlu burun locality. Two well-preserved grooves of specific shape, each of them with a strict astronomical orientation, belong to the ritual infrastructure of that sanctuary. They are cut with amazing precision at different places, on the very rim of the sheer rocky slopes of the peninsula. The archaeological material dates the origins of the sanctuary to the end of the Late Bronze Age. Its blossoming forth coincides with the Early Iron and the beginning of the Late Iron Age. In the last centuries of the 1st millennium BC the sanctuary ceased functioning.

In the Late Roman period a large unfortified settlement came into being in the Otlu burun locality. It occupied the western half of the peninsula and spread further to the northwest, beyond its natural limits. The evidence of habitation during the Late Roman period within the fortified area in the easternmost part of the peninsula is obviously to be considered as closely related to the historical fate of that settlement. The simple architectural design and the application of a primitive building technique convincingly prove the emergency nature of the fortification. From functional point of view, it should be defined as a refugium: a fortress built in a hurry by the local population during a critical situation, which must have arose in the region in the second half of the 4th or in the beginning of the 5th century AD. However, the building activity in Late Roman times might well have been reduced to certain repairs and bringing into functional suitability of a much older fortification, which had been constructed at that place already in the 1st millennium BC to defend the sanctuary.

Although the commentary is based only on field surveys, the newly discovered rock sanctuary near Hrabrovo fills in a substantial gap in the study of Thracian megalithic culture in south Dobruja. Now it is already possible to date with great confidence the beginning of its formation to the end of the Late Bronze Age, at the latest.

Надписът на стратега Διουζιης Δημοσθένους

Марио Иванов

Въпросът за ранната история на тракийските земи от периода между превръщането им в римска провинция през 45 г. и нейното постепенно административно усвояване, завършило с проведената при Траян-Хадриан урбанизация на територията, е пряко свързан със стратегийната организация и длъжността стратег. Многобройните коментари и разногласия върху проблемите на възникването, значението, броя и териториалното им разпределение произтичат от оскъдните сведения, съдържащи се в античните литературни извори, основно Плиний и Клавдий Птолемей, и ограничения брой епиграфски документи. По тази причина появата на всеки нов паметник е от изключителна важност за правилното поставяне и интерпретиране на проблема.

При иманярска дейност е открита плоча с гръцки надпис, която сега е притежание на частна колекция[1]. Находката произхожда от околностите на Кресна и е без категорична локализация.

Паметникът представлява почти квадратна плоча с леко заоблени краища (обр. 1) и размери: височина 24,5 см, ширина 21 см и дебелина 8 см, постепенно намаляваща към ръбовете до 3 см. Лицевата повърхност е сравнително равна и заета изцяло от надпис на гръцки език. Задната страна (обр. 2) е оформена чрез неравномерни скосявания от центъра към краищата. Върху горното скосяване ясно се виждат 4 малки дупки от зъбчато длето, с чиято помощ е извършена първичната обработка на плочата. Страничните контури са оформени неравно. Внимателният оглед показа, че паметникът е изцяло запазен, без релефно изображение и без следи от вграждане по него.

Плочата е изработена от дребнозърнест мраморизиран варовик[2] с бял цвят, изпъстрен с малки, неравномерни бледокафяви петна. Подобен материал много често се използва за изработка на вотивни и надгробни плочи в областта на Средна Струма, където особеностите на почвата и скалната основа обуславят наличието на гореописаните цветови особености на носителя. Проведените наблюдения върху морфологичните белези на стелата подкрепят нейния евентуален произход от околностите на Кресна.

Стелата съдържа 7-редов надпис на гръцки език. Текстът гласи:

Ἥραι Σον[κη]
τηνηι Διουζιης
Δημοσθένους
στρατηγός Δ-
ονθηλητικῆς
πεδιασίας ἀνέ-
θηκεν

Превод: „На Хера Сонкетене, Диудзиес, син на Демостен, стратег на Полската Донтелетика, издигна." Изписването е извършено в слабо наклонени редове с приблизително еднаква височина на буквите. Наблюдава се известна разлика в размерите на редовете като цяло и на отделните знаци към края на реда, обусловена от липсата на пространство. Размерите на буквите са от 2 до 2,7 см. На две места са използвани разделителни

Обр. 1. Кресна. Вотивен надпис на стратега Διουζιης Δημοσθένους. Лицева страна
Fig. 1. Kresna. Votive inscription of strategus Διουζιης Δημοσθένους. Face

[1] *Изказвам искрената си благодарност на собственика на колекцията за предоставената ми възможност да публикувам този ценен документ.*
[2] *Идентификацията е на д-р Г. Мавров, извършил почистването и импрегнирането на камъка.*

Обр. 2. Кресна. Вотивен надпис на стратега Διουζιης Δημοσθένους. Задна страна
Fig. 2. Kresna. Votive inscription of strategus Διουζιης Δημοσθένους. Back

знаци: в р. 1 между Ηρα и Σον[κη] - бръшлянов лист (2,3 см) и между στρατηγος и Δ - точка. Липсват лигатури. Знаците са подчертани с клинчета. Делта е изписвана с по-висока дясна хаста. Използвана е ъгловата Σ и лунарна сигма. Крайната сигма винаги е лунарна. Епсилонът е ъгловат (Ε). Средната хоризонтална хаста при тета не се допира до нейните стени. Като цяло шрифтът е капитален. Курсивни елементи се наблюдават единствено при лунарната сигма и юпсилон, чиито хасти са дъговидно извити.

Надписът е четлив и в добро състояние. Леки обрушавания на плочата се наблюдават в горния и долния десни ъгли, което не препятства разчитането на текста. Допълването на епитета на Хера, извършено по аналогия с надписите от Байкалско (бивше Чокльово) - IGBulg., 4, 2142 и Свърлиг (Dumont 1892, 317, Q 1), не противоречи на наличното пространство в края на ред 1. Името на стратегията е изписано със сигурност Δονθηλητικη с омикрон, а не с епсилон.

Посветителният надпис на стратега Диудзиес, син на Демостен, повдига редица въпроси, от първостепенна важност сред които е неговата датировка. Обстоятелствата на откриване не позволяват разсъждения на базата на археологическия контекст или съпътстващи находки. Съдържащите се в текста данни с ономастичен и теонимичен характер също не предлагат алтернатива в това отношение. Единственото конкретно сведение с хронологическа стойност е длъжността на лицето като стратег на Полската Дентелетика.

Предполага се, че първоначално използваната от римляните стратегийна организация наследява по-рано функциониралата такава от елинистическата епоха, като първите сигурни епиграфски документи са от втората половина на I в. пр. Хр. (Михайлов 1967, 32; Тачева 2000, 32). Административните функции на стратезите се оспорват от някои автори, като се отдава предпочитание на тяхната военно-политическа (Фол 1984, 143) или чисто военна роля (Николов 1995, 32). Комплексното изследване на литературната и епиграфската информация показва някои зависимости, отразяващи етапите на управление и усвояване на новата провинция Тракия от римляните. Липсата на градски центрове във вътрешността, които да поемат администрирането на територията, наложило експлоатирането на съществуващите стратегии, като първоначално техният брой бил увеличен до 50 по времето на Плиний с цел осъществяване на ефикасен контрол върху тракийските земи (Геров 1977, 32). Въпросният политически акт, проведен още при управлението на император Клавдий (41-54 г.), намира потвърждение в сведенията на Плиний и няколко важни епиграфски паметника. Датираният между 55 и 60 г. каталог на стратезите, намерен при Топир, съдържа имената на 33 длъжностни лица, повечето от които траки, получили римско гражданство при Калигула и Клавдий (Λαζαρίδης 1953/1954, 237-238). Надписът от Никополис ад Нестум (IGBulg, 4, 2338) дава имената на 6 или 7 неизвестни отдругаде стратегии, докато в надписите от Свърлиг и Перинт се споменават подразделения на стратегиите Дентелетика и Селетика на „полска“ и „планинска“, както и предполагаема втора (и дори трета) Астика (Михайлов 1967, 34). Тук разглежданият надпис от Кресна съдържа обозначението на стратегията Дентелетика като „полска“ (πεδιασίας), което се явява потвърждение и допълнение към вече известните паметници от Клавдиево-Нероново време. В контекста на тези разсъждения може да се твърди, че надписът на стратега Διουζιης Δημοσθένους принадлежи към тази по-ранна фаза в провинциалното администриране, когато римската власт не е била съвсем сигурна и е имала нужда от подкрепата на местната тракийска аристокрация при управлението на провинцията (Gerov 1961, 109).

Следващият етап в римската политика се характеризира с постепенно окрупняване на административните единици чрез тяхното сливане, намиращо краен израз в сведения-

та на Клавдий Птолемей, който говори само за една Астика, Селетика и Дентелетика. Пълното премахване на стратегийната организация в Тракия се свързва с управлението на Хадриан (Михайлов 1967, 38; Gerov 1980, 233-235; Тачева 2000, 32-33). Възможност за прецизиране датата на публикувания тук паметник предлага надписът от Никополис ад Нестум (IGBulg., 4 2338), датиран във Флавиевата епоха. Споменатият в него стратег Φλαβιος Διζαλας е син на Εσβενις Αματοκου, известен от надписа от Топир. Родствената връзка между двамата позволява поставянето на двата надписа в хронологическа корелация с максимален толеранс 25-30 години. Сигурната датировка на последния надпис между 55 и 60 г. позволява датирането на първия най-късно в края на Домициановото управление (Gerov 1980, 233). От своя страна паметникът от Никополис ад Нестум съдържа името на вече окрупнената стратегия [Δην]σηλητικης. Липсващите букви в началото на думата пораждат известна несигурност (Михайлов 1967, 36), но по-приемливо изглежда изписването на името Дентелетика, отколкото допускането на още една неизвестна стратегия. Сложността на проблема, а може би именно преходното състояние на административната система, се индикира и от наличието в същия надпис на стратегията Δρησαπαικης. Сведенията, съдържащи се в надписа от Никополис ад Нестум, позволяват да се приеме, че намаляването на броя на стратегиите вероятно е започнало още при Веспасиан, макар да не е бил достигнат броят, известен от Птолемей (Gerov 1980, 233). Възможно е процесът на окрупняване на стратегиите при ранните Флавии да е свързан с увеличените рекрутни нужди на войската и подготовката на Дакийските войни при Траян (Фол 1984, 143), а може би и още на Домициан. Изложените разсъждения и фактът, че подобно означаване на стратегиите като πεδιασίας и ορεινης е известно само от надписа от Свърлиг (Клавдиево-Нероново време), говорят в полза на близката хронологическа позиция на последния с паметника от Кресна, което позволява датирането му към средата - третата четвърт на I в.

Значението на епиграфската информация от надписа на стратега Διουζιης Δημοσθένους не се изчерпва единствено с административно-политическия му подтекст. Посвещението върху Кресненския паметник е извършено на Хера с епитета Σονκητηνη. Подобно означаване на богинята е известно само от още два паметника - оброчна плочка от светилището при Байкалско, Радомирско (Добруски 1907, 156-157, фиг. 127; Геров 1959/1960, 325, 330-331; Тачева-Хитова 1981, 108; IGBulg., 4, 2142) и вече споменатия надпис от Свърлиг (!) (Dumont 1892, 317, Q 1). Предполага се, че при Байкалско е съществувало голямо светилище на богинята с този епитет, но оскъдното количество паметници оттам засега говори против изтъкването на Хера като главно божество (срв. Дечев 1932/1933; Геров 1959/1960, 330-331). За съжаление обстоятелствата на откриване на настоящия паметник не позволяват сигурното свързване на произхода му с Кресна, Байкалско или друго място. Разпространението на култа на Хера е характерно за областта по горното течение на Струма и отчасти за близките до Пауталия територии (Тачева-Хитова 1981, 108). Предвид по-горе изтъкнатите особености на мрамора е твърде вероятно да се приеме намирането му на юг по долината на Струма, което се подкрепя от посвещението от Свърлиг.

Съгласно двата надписа на стратези с посвещение на богинята, почитането ѝ може да се отнесе най-малко към Клавдиево-Нероновото управление. Интересен аспект на паметника е аниконичният характер на стелата, което не е учудващо в тази ранна епоха и вероятно трябва да се разглежда като начален етап на по-късната вотивна практика с оброчни плочки.

Свързването на Хера Σονκητηνη (в два от три надписа) с посвещения на стратези индикира връзката на богинята с официалната политика. Името на стратега от надписа при Свърлиг е на римски гражданин от гръцки или македонски произход. При стелата от Кресна (?) стратегът е със сигурно тракийско име Διουζιης, докато името на неговия баща е отново гръцко или македонско - Δημοσθένους. Имената на двамата стратези индикират принадлежността им към гръцкия тип култура. Практиката за поставяне на оброчна плочка на местно божество (Σονκητηνη) стои във връзка с тази култура и демонстрира начина на проникването ѝ във вътрешността на Тракия. Моделът за функциониране на подобна знакова система също е възприет от елинската традиция и освен културата си натовареност, актът на поставяне на оброчен паметник (от различен вид) се обуславя от необходимостта управляващите лица да демонстрират привързаност и пиетет към местната религиозна традиция и (не на последно място!) на икономическа и финансова подплата на заеманията пост. Изразената по този начин почит към божеството може да се разглежда и като акт на легитимация пред населението, извършен на най-посещаваното и значимо за много хора място - светилището.

Цитирана литература:

Геров 1959/1960: Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, 1. - Годишник на Софийския университет, Факултет по западни филологии, 1959/1960, 3, 54.
Геров 1977: Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I-III в.). - Годишник на Софийския университет, Факултет по класически и нови филологии, 1977, 2, 72.
Дечев 1932/1933: Д. Дечев. Светилището в Чокльовското блато. - Известия на Българския археологически институт, 7, 1932/1933, 383-386.
Добруски 1907: В. Добруски. Надписи и фигурални паметници по култа на Зевс, Хера, Палада Атина и други божества. - Археологически известия на Народния музей, 1, 1907, 151-180.
Михайлов 1967: Г. Михайлов. Към въпроса за стратегиите в Тракия. - Годишник на Софийския университет, Факултет по западни филологии, 1967, 61, 2, 29-50.
Николов 1995: Д. Николов. За стратегиите и регионите в Тракия и Мизия. - Известия на музеите от Югоизточна България, 18, 1995, 29-37.
Тачева-Хитова 1981: М. Тачева-Хитова. Античные культы долины Верхней и Средней Струмы. - In: Spartacus - Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Blagoevgrad, 20-24. 09. 1977, Sofia, 1981, 105-118.
Тачева 2000: М. Тачева. Тракийските стратегии и Траяновата урбанизация. - В: Власт и социум в римска Тракия и Мизия. София, 2000, 32-47.
Фол 1984: А. Фол. Още веднъж (и за последен път!) по въпроса за стратегиите в Тракия. - Годишник на Софийския университет, Исторически факултет. (Studia in honorem Chr. M. Danov; Terra Antiqua Balcanica, 2), 1984, 77, 2, 142-144.
Dumont 1892: A. Dumont. Inscriptions et monuments figure de la Thrace. - In: Melanges d'archeologie et d'epigraphie (reunis par T. Homolle). Paris, 1892.
Gerov 1961: B. Gerov. Romische Burgerrechtsverleihung und Kolonisation in Thrakien vor Trajan. - In: Studii Classice, 1961, 3, 107-116.
Gerov 1980: B. Gerov. Zum problem der Strategien in römischen Thrakien. - In: Beitrage zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Amsterdam, 1980, 222-238.
IGBulg: G. Mihailov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, 4. Serdicae, 1966.
Λαζαριδης 1953/1954: Δ. Λαζαριδης. Κατάλογος Στρατηγων Θρακης. - Αρχαιολογικη Εφημερις, 1953/ 1954, 1, 235-244.

The inscription of strategus Διουζις Δημοσθένους

Mario Ivanov

The author publishes a new inscription related to the early history of the province of Thrace. The monument was discovered by treasure-hunters at Kresna near Blagoevgrad and at present is a private possession. It is an almost square plate (fig. 1) made of marbled limestone and is 24.5 cm in height, 21 cm in width and 8-3 cm in thickness. Its face is occupied by a Greek inscription whereas the „back" of the stele is shaped by beveling from the center to the ends (fig. 2). The text is a dedication to Hera Σονκητηνη, made by the strategus of Plain Denteletica: Διουζις son of Demosthenes. The letters were inscribed in equal rows with letters height of approx. 2.3-2.5 cm. The find can be dated between the middle and the third quarter of the 1st century AD based on the system of strategiae development established so far as well as by analogy with the inscription from Svarlig. Those two inscriptions form a group whose common feature is the dedication to Hera with the local epithet Σονκητηνη on the part of the official - strategus. These two monuments lay the foundation of the usual later practice on the part of high ranking officials to pay respect to the local divinity. Similar religious acts of political and economic meaning were adopted from the Greek tradition and represented an essential feature of the provincial Roman culture.

Пещ за строителна керамика от околностите на Сердика

Никола Козарев

Производството на строителна керамика в Сердика и околностите ѝ през късноримския и ранновизантийския период е тема, слабо застъпена в съвременната археологическа литература. Недостатъчните налични материали правят почти невъзможно цялостното проучване на проблема. Публикуването на една новооткрита пещ за строителна керамика ще допринесе за допълване на цялостната картина на разпространението и използването на съоръжения от този вид не само в района на днешна София, но и в цялата страна.

При проучването на голям късноантичен мавзолей в София (кв. Лозенец), през лятото на 2001 г., под ръководството на К. Шалганов и М. Иванов (ОП „Стара София")[1] (Шалганов, Иванов, под печат), беше разкрита и проучена пещ за изпичане на тухли. Намира се на около 25 м югозападно от сградата на мавзолея, която от своя страна отстои на около 3 км по права линия от южната порта на Сердика (обр. 1). Приблизително 1/3 от пещта е разрушена при съвременни изкопни работи - запазени са само подът на долната камера и част от основите на четири арки в разрушената част. Пещта е двукамерна, с правоъгълен план, ориентирана в посока север-юг. Входът на горивната камера е от север. До нивото на скарата е вкопана в леко наклонен терен. Изградена е изцяло от тухли с размери 30 х 30 х 3-4 см и калова спойка. Общите размери на съоръжението са 4,40 х 2,90 м, запазена височина 1,70 м (обр. 2). Горната камера е запазена на височина 40 см от нивото на скарата. Дебелината на стените ѝ е около 30 см. Долната камера е разделена от надлъжна подпорна стена на два канала с ширина 0,95-1 м. Оформена е фуниевидно към входа. Подпорната стена, която носи скарата, е долепена до задната стена на камерата и има дължина 2 м и дебелина при пода 30 см (обр. 3). Четири двойки арки започват от стената на височина 45 см от пода и се долепват конструктивно и перпендикулярно до страничните стени на камерата. Изградени са съ-

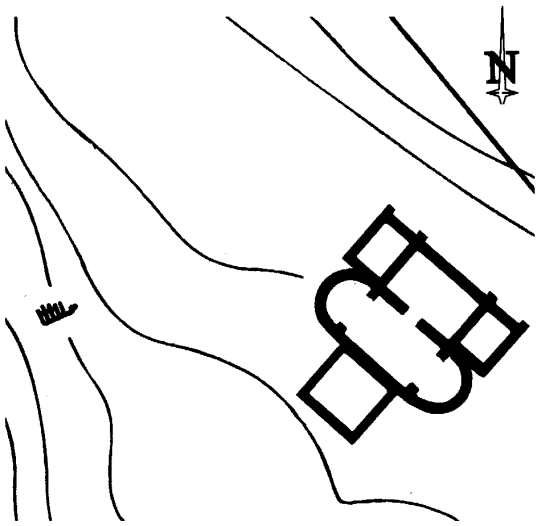

Обр. 1. Лозенец. Общ ситуационен план на мавзолея и пещта
Fig. 1. Lozenets. General situation plan of the mausoleum and the kiln

що от тухли с посочените по-горе размери. Максималната височина на арката от пода е около 65 см. Над арките има по три реда тухли, положени хоризонтално, върху които има замазка и които образуват същинската скара. По този начин скарата се състои от четири ребра и разстоянието между тях е 20-30 см (обр. 4). Височината на долната камера от пода до скарата е 1,15 м. Горивната камера е с фуниевидна форма, стесняваща се към входа. Отгоре е засводена, като сводът е запазен на височина до 80 см. Дължината ѝ от входа до началото на подпорната стена е 1,40 м. Входът има праг, изграден от два реда тухли. Вероятната му ширина е 60 см. Подът на огнището и на долната камера е обмазан с глина с дебелина 6-8 см, която при опалванията на пещта се е отухлила и е добила сиво-черен цвят. Цялата вътрешна повърхност на долната камера (стените и арките) също има глинена обмазка, дебела от 1 до 3 см. На много места тя се е обрушила. Пред входа беше разчистено предпещното пространство. То е с неправилна форма (1,90 х 1,60 м) и е флан-

[1] *Благодаря на К. Шалганов и М. Иванов за възможността да участвам в проучването на съоръжението и да го публикувам.*

Обр. 2. Лозенец. Пещ за строителна керамика (изглед от запад)
Fig. 2. Lozenets. Kiln for bricks (view from the west)

кирано от две стени, събиращи се към входа. Запазена е само едната, която е изградена от тухли и камъни на височина 50 см. Дължината ѝ е 94 см. Дебелината при входа е 30 см, а на височина 50 см се увеличава до 53 см. Другата стена е регистрирана чрез няколко камъка, подредени в редица. В това фланкирано от стените пространство бяха регистрирани около десет пласта въглени, всеки с дебелина 2-3 см. Общата дебелина е 20-25 см. Тези пластове са получени при почистване на огнището след опалване и дават информация приблизително колко пъти е палена пещта. Върху замазката на второто (от входа) ребро на скарата и върху част от подпорната стена в негатив бяха регистрирани следи от подреждането на тухлите за изпичане. Те са били подреждани почти плътно една до друга на разстояние 1-2 см, изправени върху тясната си страна (обр. 5). Личат общо 53 негатива върху запазената част на скарата, като 23 са върху дължината на реброто в едната ѝ половина. От направеното изчисление се вижда, че върху едно ребро по ширина на скарата могат да се подредят 45-46 тухли в една редица, а по дължина се събират седем такива редици. В такъв случай при едно зареждане на пещта в един ред се поместват между 315 и 322 тухли. Масивната скара и здравата носеща конструкция, както и откритите деформирани откъм тясната страна тухли, позволяват да се предположи, че продукцията, приготвена за изпичане, е била подреждана в повече от един ред във височина, вероятно в два или три. Изчислението показва, че при едно опалване на пещта са били изпичани между 630-640 и 950-960 готови тухли. Технологическият процес за изготвянето на такава продукция изисква време (подготовка на глината, формуване, съхнене), а и работният сезон е бил основно през лятото, като са използвани и топлите дни на пролетта и есента (Дамянов 1979, 12). Това предполага, че пещта е била палена 2-3 до 4 пъти годишно. Пластовете въглени в предпещното пространство (около 10) дават информация за общия брой опалвания. Разделен на броя на паленията за една година, този брой показва, че пещта до късноантичния мавзолей е била използвана не повече от 2-3 до 4 години.

Представеното съоръжение за изпичане на строителна керамика принадлежи към тип, известен от типологиите на Йоахим Хенинг и Богдан Султов. С малки разлики в конструкцията, според Хенинг, то спада към вариант B1 на пещите за строителна керамика (Henning 1977, 190-191, Abb. 4 c). Това са съоръжения с напълно засводена долна камера, притежаваща една разделителна стена. В типологията на пещите от керамичните центрове на територията на Никополис ад Иструм, направена от Б. Султов, това е тип III с - „пещи с правоъгълна скара с усложнена сводес-

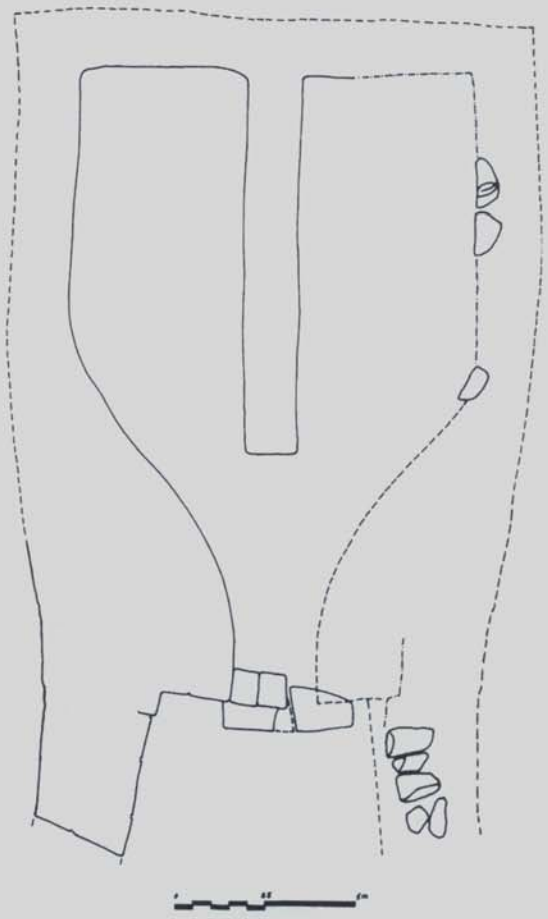

Обр. 3. Лозенец. План на долната камера на пещта
Fig. 3. Lozenets. Plan of the lower chamber of the kiln

та система“ (Sultov 1985, 42, Tabl. X 2 e).

На територията на България са открити няколко подобни пещи за строителна керамика. Три много близки по план и конструкция съоръжения са проучени край Крамолин, Ловешко (Милчев и др. 2003, 430-450). Съоръжение от този тип е открито през 1961 г. в античния Нове (Вълов 1966, 46-51), датирано според керамичния материал в насипа в края на III - началото на IV в. Други четири пещи от същия тип са проучени през 1968 г. в Сливен и са датирани в IV-V в. (Бацова-Костова 1969, 7-9). Въпреки че начинът им на изграждане е различен, като тип те са идентични с пещта до мавзолея в Лозенец. Още един аналогичен пример е разкрит до късноантичния град при Войвода, Шуменско. Съоръжението е датирано в IV-V в. (Дамянов 1975, 11-15). През 1985 г. пещ с подобна конструкция е проучена в Дружба, София, от К. Рогева (Музей за история на София). За съжаление пещта не е публикувана и не може да се направи по-точен извод за датирането ѝ[2].

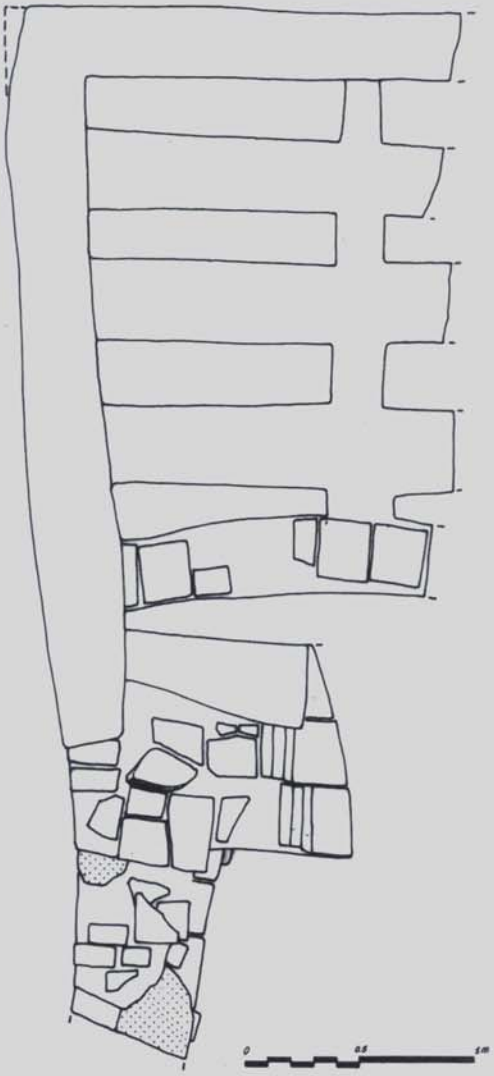

Обр. 4. Лозенец. План на запазена част от горната камера на пещта
Fig. 4. Lozenets. Plan of the preserved part of the upper chamber of the kiln

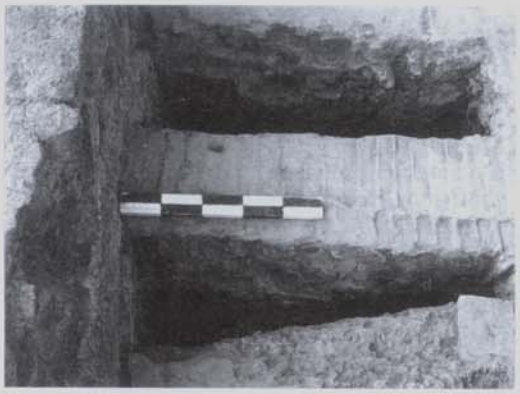

Обр. 5. Лозенец. Следи от подреждане на тухлите върху скарата
Fig. 5. Lozenets. Traces of bricks on the grate

Като тип, тези пещи се използват и в по-късни епохи. Пример с подобна сводеста конструкция от времето на Първата българска държава е открит в Мадара (Рашенов 1936, 25-29).

Освен фрагменти от тухли, в пещта не бяха открити други материали, което до голяма степен затруднява по-точното ѝ датиране. От друга страна, непосредствената ѝ близост до мавзолея дава основание да се предположи, че тя е обслужвала специално неговото изграждане и евентуално по-късни ремонти. Според монетния материал проучвателите на мавзолея поставят като най-вероятна дата на изграждането му годините около средата на IV в. (Шалганов, Иванов, под печат). Развитието на този тип пещи и масовото им използване в III-V в., както и непосредствената близост на представената пещ и съотнасянето ѝ с изграждането на мавзолея в Лозенец, предполагат използването ѝ също в годините около средата на IV в.

[2] *Благодаря на К. Шалганов за предоставената ми информация.*

Цитирана литература:

Бацова-Костова 1969: Е. Бацова-Костова. Антични пещи за строителна керамика в Сливен. - Музеи и паметници на културата, 1969, 4, 7-9.
Вълов 1966: В. Вълов. Пещ за строителна керамика от Нове. - Археология, 1966, 1, 46-51.
Дамянов 1975: С. Дамянов. Пещ за строителна керамика до късноантичния град при с. Войвода, Шуменско. - Годишник на музеите в Северна България, 1, 1975, 11-15.
Дамянов 1979: С. Дамянов. Строителна керамика през римската и ранновизантийската епохи в Североизточна България. Автореферат. София, 1979.
Милчев и др. 2003: А. Милчев, К. Койчева, П. Димитров. Производствен център за строителна керамика в Долна Мизия. - В: Сб. в памет на д-р П. Горбанов, 1 (Studia archaeologica, 1). София, 2003, 430-450.
Рашенов 1936: А. Рашенов. Пещ за глинени изделия в Мадара. - В: Мадара. (Разкопки и проучвания, 2). София, 1936, 25-29.
Шалганов, Иванов, под печат : К. Шалганов, М. Иванов. Новооткрит късноантичен мавзолей край Сердика. - В: Втори международен симпозиум „2075 години от въстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години християнство." Сандански, 1-4 октомври 2002 г. (под печат)
Henning 1977: J. Henning. Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend u. Z.- Zeitschrift für Archäologie, 11, 1977.
Sultov 1985: B. Sultov. Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (II-nd - IV-th century). Sofia, 1985.

A kiln for bricks near Serdica

Nikola Kozarev

The communication presents an installation for baking bricks, which was discovered and studied in 2001 in the close proximity of a Late Roman mausoleum in Sofia-Lozenets (fig. 1). The kiln is two-chambered and has a rectangular plan, 4.40 by 2.90 m. Its preserved height is 1.70 m (fig. 2). The kiln is entirely built of bricks measuring 30 by 30 by 3-4 cm, linked together by mud. The lower chamber is partitioned by a longitudinal breast wall, on both sides of which vaulted tunnels are constructed. The tunnels merge into a funnel-shaped firebox in the front part of the kiln (fig. 3). The grate is formed by four pairs of arches lying at a distance of 20 or 30 cm from each other (fig. 4). The working platform in front of the kiln is flanked by two walls, which stand closer at the entrance of the installation. The kiln has parallels in Bulgaria dated back to the 3rd - 5th century AD. The immediate proximity to the mausoleum gives reason to consider its functioning closely related to the construction of the mausoleum in the mid-4th century AD.

Калъпи за метални накити и колани украси (VI-VII в.) от Южна България

Методи Даскалов

През последните години се увеличи броят на публикуваните находки, които свидетелстват за производствената активност на населението от балканските провинции на Византийската империя в периода VI-VII в. (Ангелова, Пенчев 1989, 39; Витлянов 1993, 166; Йотов 1998, 72; Даскалов, Димитров 2001, 69; Haralambieva 2002, 393). Това позволява да се направят нови изводи за появата и разпространението на различни видове и типове накити в т.нар. варварски свят.

Предмет на съобщението са два калъпа за отливане на метални накити и украси за колан.

Описание на предметите

1. Част от калъп (една половина) за отливане на накити (обр. 1, 2). Размери: дължина 6,5 см, ширина 8 см и дебелина 2,3 см. Случайна находка от склоновете на рида Болчар в землището на Горна Секирна в подножието на късноантична крепост в м. Тепето, Брезнишко, от фонда на Исторически музей - Перник, инв. № 1/1960[1]. Изработен е от мека шиста със сиво-белезникав цвят. Запазени са отворите за скрепващите щифтове. Характерът на предметите, отливани в калъпа, е такъв, че не може да се определи дали става дума за лицевия му дял. Възможно е върху запазената и липсващата част да са били врязани огледални изображения. Върху отворите за наливане на метала визуално се установяват следи от нагар и висока температура, които показват, че калъпът е използван.

Ако се съди по врязаните изображения, в него са отливани едновременно поне четири предмета: обеца с имитация на пресукани телове с диаметър 2,7 см, висулка с неправилна овална (бадемовидна) форма с дължина 2,8 см. Леячният канал е свързан с петлика. Третият предмет е с цилиндрично тяло, конусовидно стеснено към горната част, която завършва със затворен петлик. Вероятно това е звънче с размери: дължина 3,9 см и външен диаметър 9 см.

Определянето на изделието като звънче предполага кухо тяло, което при отливането би могло да се постигне с влагане на втулка от негорим материал за оформяне на кухината. Леячният канал е свързан с горната конична част на предмета. Тези изображения са запазени изцяло. По канала за наливане на метал може да се предположи и още един предмет.

Обр. 1. Горна Секирна, Брезнишко. Фрагмент от каменен калъп за отливане на накити
Fig. 1. Gorna Sekirna, Breznik region. A fragment of a mould for casting adornments

Аналогии на изделията. Обеца - Охрид (Ibler. 1991, 48-49, 5, 9), както и разрушени гробни комплекси от северночерноморските области (Damm 1988, 125, Abb. 72). Висулка за огърлица - огърлица с медальони от Мехаелсфелд до Анапа, Кримски полуостров (Засецкая, Щукин 1989, 21-22, 35-36). Предмет с цилиндричноконична форма (звънче?) - гроб № А-91 на некропола Kölked-Feketekapu (Kiss 1996, 268, Typ 187, Abb. 45/187).

2. Част от калъп (лицева половина) за отливане на метални гарнитури за колан[2] (обр. 3). Размерите на изображението са увеличени приблизително два пъти. Находката е от района на Източните Родопи. Частна колекция. Калъпът е изработен от късно-

[1] *Благодаря на В. Паунов, а уредник в Исторически музей - Перник, за възможността да публикувам находката. Снимката е на Красимир Георгиев, рисунката - на Красимира Франгова, за което съм им дълбоко признателен.*

антична тухла с оранжево-червен цвят. Върху работната повърхност няма следи от експлоатация. Върху запазената част от калъпа са врязани места за отливане на два предмета. Ако се съди по частично запазените изображения по ръба на счупването, вероятно става дума за още два. Личат отворите за щифтове, чрез които е ставало напасването на двете половини една към друга.

Изображенията с Т-образна форма[3] типологично могат да се отнесат към симетричнощитовидна[4] апликация. Т-образната апликация е с триъгълна форма на плочката, чийто връх преминава в леячен канал. Върху лицевата ѝ страна са врязани два концентрични триъгълника, които повтарят контура на плочката. Съединителната ивица е вертикално набраздена. Това набраздяване преминава и върху центъра на напречната част, вероятно като имитация на навивки. Краищата ѝ са полусферично оформени.

Изображението на другия предмет е врязано под ъгъл от 90° спрямо Т-образната апликация. Двете му симетрично разположени части са заоблени в краищата. Съединяващата ги пластина е с изрязана средна част. Цялата повърхност на предмета е запълнена с небрежно набраздяване. Леячният канал е оформен на върха на една от дъгите.

Аналогии на изделията. Т-образна апликация (Bálint 1992, Taf. 47-48; Гавритухин, Обломский 1996, рис. 37-38); симетричнощитовидна (Bálint 1992, Taf. 42, 8-11; Гавритухин, Обломский 1996, рис. 40).

Единият от разглежданите калъпи е служел за отливане на накити, характерни за женската носия (облекло), другият - за украси на колан, типична принадлежност към мъжкия костюм на определена социална група през периода VI-VII в.

Подобна на отливаната в разглеждания калъп обеца е известна от Охрид (Ibler 1991, 48-49, 5, 9), както и от разрушени гробни комплекси от северночерноморските области (Damm 1988, 125, Abb. 72). В първия случай няма точни данни за датиране и като цяло находката е отнесена към периода V-VI в., а във втория - към V в. И при двете находки става дума за обеци, към чието кръжило са

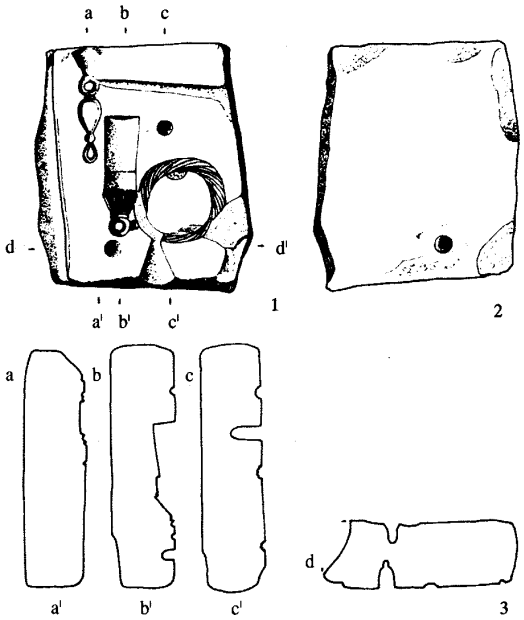

Обр. 2. Горна Секирна, Брезнишко. Фрагмент от каменен калъп за отливане на накити: 1 - лице; 2 - опако; 3 - разрези
Fig. 2. Gorna Sekirna, Breznik region. A fragment of a mould for casting adornments: 1 - avers; 2 - revers; 3 - cross-sections

закрепени (нанизани) допълнителни елементи на украса. Отделно отливане на кръжило, наподобяващо пресукани телове, може да се допусне от технологична гледна точка, както и оформяне на обеца, която се състои само от кръжило. Висулката е известна като част от огърлица, както и като допълнителен елемент (висулка) към обеца. Оформянето наподобява кабошон с инкрустиран камък.

Предметите, изрязани върху калъпа от Източните Родопи (обр. 3), имат своите типологични аналогии, както в днешните български земи, така и в обширни области от Източна и Средна Европа. Двата предмета са формално близки и имат еднакво предназначение. Те се отличават с ред особености. При Т-образната апликация като специфични могат да се изтъкнат формата и орнаментацията на плочката - подчертано триъгълна (за разлика от познатите - щитовидни със заострен горен край или правоъгълни). Цялата ѝ повърхност е запълнена с концентрични врязвания, които повтарят формата на плочката (Bálint, 1992, Taf. 47-48; Гавритухин, Обломский 1996, рис. 37-38).

Апликациите със симетрично повтарящи се елементи са известни в няколко варианта: скачени кръгчета (doppelkreisformige), симетричнощитовидни, двойноезиковидни, осморковидни (Bálint 1992, Taf. 42). Изрязаната в

---

[2] *Благодаря на ст. н.с. А. Божкова (АИМ-БАН) за възможността да публикувам находката.*

[3] *Използвам общоприетия термин за обозначаване на подобни апликации.*

[4] *Буквален превод от немски на термина на С. Bálint: „symetrisch schildformige Beschlag" (Bálint 1992, 8-11, Taf. 42). В последно време други изследователи използват термина „горизонтально-симметричные накладки с окончаниями щитовидной формы" (Гавритухин, Обломский 1996, 218, рис. 40). Намирам, че в това определение е предпоставен начинът на поставяне на въпросните апликации, който до голяма степен е спорен.*

Обр. 3. Източни Родопи. Фрагмент от каменен калъп за отливане на метални гарнитури за колан (лице)
Fig. 3. The Eastern Rhodope. A fragment of a mould for casting metal belt appliques (avers)

калъпа апликация е най-близка до екземпляри от Крим и Унгария: Суук Су, Крим и Сентеш, Унгария (Bálint 1992, Taf. 42, 9-11, 15). Нищо не може да се каже за начина на закачане.

Третият предмет, който е отливан, е запазен частично. По съхранената част на контура може да се предположи, че това също е апликация, която най-общо може да се отнесе към т.нар. понтийска група (Bálint 1992, Taf. 52, 7-11), или е коланен накрайник с паралелни страни и неправилен кръгъл завършек (Гавритухин, Обломский 1996, рис. 32, 32-37).

Както личи от обособяването на отделна група от унгарския изследовател, става дума за изделия, характерни предимно за земите около Черно море. Публикуваната находка (с известна условност, поради фрагментарния ѝ характер) разширява областта на разпространението им. Опирайки се на формално-типологични аналогии в изцяло (или почти!) запазени гарнитури от българските земи (плочата от Кайлъка, Плевенско, и най-вече тази от Садовец), с пълна сигурност може да се приеме, че горната хронологична граница (за балканските провинции) е унищожаването на ранновизантийските крепости през последната четвърт на VI в. (или по-точно - последното десетилетие на века) (Ваклинова 1989, обр. 2; Uenze 1992, Taf. 11, 2, 8, 10).

Появата на колани със свободно висящи ремъци и метални апликации се отнася вероятно към десетилетията около или непосредствено след средата на VI в. След анализ на разнообразен археологически и изобразителен материал до такъв извод достига и М. Шмаудер (Schmauder 2000, 34-36). Общи наблюдения по въпроса за колана във византийските провинции вече са изложени (Даскалов, Трендафилова, под печат).

От технологична гледна точка и в двата случая става дума за отливане на изделия от цветни метали (мед и медни сплави, сребро) в обемен двустранен калъп. Материалите, от които са изработени калъпите, показват, че са били предназначени за многократна употреба. Това може да се смята за сигурно и при находката от Горна Секирна. От броя на предметите, изобразени на калъпа, и следите от експлоатация може да се заключи, че става дума за специализирано и серийно производство, ориентирано към населението от по-близка или по-далечна околност. Следи от обработване на цветни метали са регистрирани в м. Извор, разположена на югоизточния склон на Болчар (Даскалов, Трендафилова, под печат).

За съжаление и двете находки са без данни за археологически контекст. Известни сведения има само за калъпа от района на Горна Секирна (Митова-Джонова 1982, 52-53, 69-70; Даскалов, Трендафилова, 2003). Указания за датирането, *terminus ante quem*, дават намерените най-късни ранновизантийски монети на регистрирани археологически обекти по Болчар (Paunov 2000, 90). В случая може да се предположи, че въпросният калъп е използван до към средата на VI в.

При анализа на втората публикувана находка могат да се привлекат данни от археологическата среда в района. Украсените с апликации колани са характерен белег на военния костюм или са носени от групи военизирано (военнозадължено) население (федерати?). Присъствието на гарнизони и подобни групи хора в крепостите и градовете по Дунавския лимес и северно от Балкана не буди съмнение. Там са съсредоточени и по-

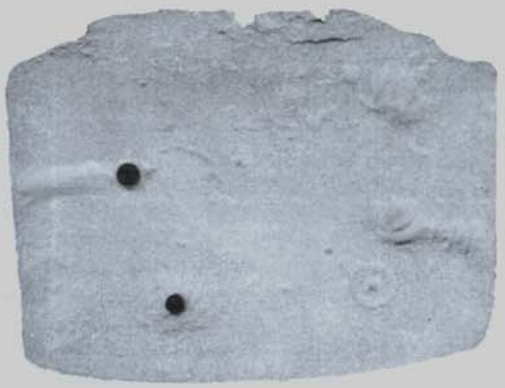

Обр. 4. Източни Родопи. Фрагмент от каменен калъп за отливане на метални гарнитури за колан (опако)
Fig. 4. The Eastern Rhodope. A fragment of a mould for casting metal belt appliques (revers)

вечето от посочените аналогии.

Намирането на производствени приспособления и увеличаващият се брой находки[5] южно от Марица поставят въпроса за носителите им и за техните функции във вътрешните провинции на Империята. Очевидно без археологически проучвания не може да се докаже характерът на крепостите по десния бряг на Марица и съответните й притоци. Преминаването през тази област на един от основните пътища през древността (от Сердика през Филипопол и Адрианопол към столицата) и близостта на значителния градски център (Адрианопол) до голяма степен обаче предполага засилена охрана и наблюдение. От тази гледна точка съсредоточаването на гарнизони и военизирано население там е логично.

Хронологията на находките безспорно се определя от времето, до което съществуват съответните крепости. От публикуваните досега данни може да се направи изводът, че малко от тях преживяват последното десетилетие на VI в.[6] Засега за района на средното течение на Марица и Източните Родопи през т.нар. ранновизантийски период може да се приеме, че *terminus ante quem* на тези накити е времето на загиване (съответно на изоставяне) на крепостите. Вероятно това са преломните десетилетия на границата на седмото столетие, свързани със славянските и славяно-аварските походи в средата на 80-те - 90-те години на VI в. и големите аварски походи към Константинопол в средата на второто десетилетие на VII в.

[6] Според досега публикувани нумизматични данни от проучвани обекти съществува крепостта в м. Асара до Симеоновград (ант. Константция) най-късно до първите 1-2 десетилетия на VII в. (според намерени най-късни монети на император Фока); най-късната монета на император Тиберий II Константин е от крепостта в м. Калето до Любеново. Случайни находки: от крепостта до Нова Надежда - император Юстин II, както и колективна находка с последни монети на същия владетел, крепостта в м. Калето до Лясковец - най-късна монета на император Юстин II, Калето до Ябълково - също Юстин II (Герасимов 1937, 322; Аладжов, Балабанян 1972, 105; Аладжов и др. 1981, 280; Аладжов 1997, 140-141, 192-195, 305).

[5] Във фонда на Исторически музей - Хасково се съхраняват колански накити от района. Те са несъмнено свидетелство за присъствието на гарнизони (военизирано население) в крепостите по десния бряг на Марица. Публикуването им предстои. Благодаря на Ирко Петров за възможността да работя с тези материали. Колански украси от същото време са постъпили и се съхраняват в Регионален музей - Кърджали. Благодаря на Даниела Коджаманова за информацията.

Цитирана литература:

Аладжов 1997: Д. Аладжов. Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково, 1997.

Аладжов, Балабанян 1972: Д. Аладжов, Д. Балабанян. Разкопки в с. Любеново през 1960 г. - Родопски сборник, 1972, 3, 105-138.

Аладжов и др. 1981: Д. Аладжов, П. Георгиев, Д. Балабанян, С. Васева, И. Петров, К. Кепелкова. Константция'77 (предварителен отчет). - Известия на Националния исторически музей, 3, 1981, 265-333.

Ангелова, Пенчев 1989: С. Ангелова, В. Пенчев. Сребърно съкровище от Силистра. - Археология, 1989, 2, 38-43.

Ваклинова 1989: М. Ваклинова. Погребение от епохата на великото преселение на народите. - Проблеми на прабългарската история и култура. Втора международна среща по прабългарска археология. София, 1989, 129-142.

Витлянов 1993: С. Витлянов. Бронзови модели-матрици за колански украси от Преслав. - В: И. Божилов (ред). Преслав, 4. София-Шумен, 1993, 166-172.

Гавритухин, Обломский 1996: И. Гавритухин, А. Обломский. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. - Раннеславянский мир, 1996, 3, Москва, 296.

Герасимов 1937: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1934, 1935, и 1936 г. - ИБАИ, 11, 315-324.

Даскалов, Димитров 2001: М. Даскалов, Д. Димитров. За производството на накити през VI - VII в. в българските земи. - Археология, 2001, 3-4, 69-74.

Даскалов, Трендафилова, под печат: М. Даскалов, К. Трендафилова. Археологически проучвания в землището на с. Кошарево, Брезнишко. - Приноси към българската археология, 3-4 (под печат).

Даскалов, Трендафилова, под печат: М. Даскалов, К. Трендафилова. Колантът в южнодунавските провинции на Византия през VI-VII в. - В: Сборник в чест на 70 г. на А. Кузев. Варна, (под печат).

Засецкая, Щукин 1989: И. Засецкая, М. Щукин. Култура на номадите от V до VII в. (№ 1-36). - В: Съкровище на хан Кубрат. Култура на българи, хазари и славяни. Каталог на изложба. София, 1989, 96.

Йотов 1998: В. Йотов. Бронзова матрица за апликации от късноантичната крепост до с. Оногур, Добричко. - Археология, 1998, 1-2, 72-74.

Митова-Джонова 1983: Д. Митова-Джонова. Археологически паметници в Пернишки окръг. София, 1983.
Bálint 1992: C. Bálint. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Uc-tepe (Sowj. Azerbajdzan) und der beschlagverzierte Gurtel im 6. und 7. Jahrhundert. - In: F. Daim (Hrsg.) Awarenforschungen, 1. Wien, 1992, 309-436.
Damm 1988: I. G. Damm. Goldschmidearbeiten der Völkerwanderungszeit aus dem Nordlichen Schwarzmeergebiet. Katalog der Sammlung Diergardt, 2. - Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, 21, 1988.
Ibler 1991: U. Ibler. Studien zum Kontinuitätsproblem am Übergang von der Antike zum Mittelalter in Nord- und Westjugoslawien. Inaugural-Dissertation zur Erlangung Doktorwurde. Bonn - Bad Godesberg, 1991.
Haralambieva 2002: A. Haralambieva. Production of dress ornaments in the fortresses and small settlements in North Bulgaria during the period from the 5-th till the 7-th century AD. - In: The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002, 393-397.
Kiss 1996: A. Kiss. Das awarenzeitliche gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A. (Studien zur Archäologie der Awaren, 5). Innsbruck, 1996.
Paunov 2000: E. Paunov. A Hoard of Early Byzantine copper coins from Zelenigrad, Trun area, Western Bulgaria. - Macedonian Numismatic Jurnal. 2000, 4, 77-93.
Schmauder 2000: M. Schmauder. Vielteilige Gürtelgarnituren des 6-7. Jahrhunderts: Herkunf, Aufkomen, Trägkreis. - In: F. Daim (Hrsg.). Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Innsbruck, 2000, 15-44.
Uenze 1992: S. Uenze. Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). (Münchener Beiträge zur Vor - und Frühgeschichte, 43, 1-2). München, 1992.

Moulds for metal ornaments and belt decorations (6-7th century AD) from south Bulgaria

Metodi Daskalov

The paper discusses two moulds for casting ornaments. The first is from the Bolchar area, Gorna Sekirna lands near Breznik. It is stored at the Museum of History - Pernik (Inv. No. 1/1960). It is made of soft rock. By the incised images it can be concluded that another symmetrical part existed. It was used to cast jewelry and decorations worn by women: an earring whose frame resembles twisted wires, a necklace pendant and a cylindrical-conical object, probably a bell body. For the fourth object judgments can be made based on a partially preserved casting channel. There are traces of scale along these channels and incised images, which testify to the mould utilization. The mould was not found during archaeological excavations and its dating is based on parallels from the 5-6th and 6th centuries. These parallels are from sites both in the provinces and outside the Empire. In this particular case some hints at the date (terminus ante quem) are presented by the latest coins from Late Antiquity sites in the Bolchar area: the middle of the 6th century

The second find comes from the Eastern Rhodope area and is a private possession. It is the face of a two-sided mould for casting belt decorations and trimmings. It is made of a Late Antiquity brick fragment. There are no traces of its use. The images of three types of appliques are incised: a T-shaped one, a symmetrically shield-shaped one and a partially preserved lower part (?) of an applique with parallel sides and an irregular oval end. Parallels to these appliques are known as belt trimmings from north Bulgaria and Dobruja: Plochata (Kaylaka) near Pleven, Sadovsko Kale, Piatra Frecatei, Tulcea District, etc. All parallels date back to the 6th – the beginning of the 7th century. As a whole, they are rarely found south of Stara Planina. Recently, more similar finds in the area south of the Maritsa River and along its right-hand tributaries have been discovered. In most cases they originate from sites (primarily fortresses) intensively inhabited during the 4-6th century (7th century, respectively). The date of their last deposits can well serve as a terminus ante quem. Since the belt decorated with metal appliques in the study period was common for professional soldiers or militarized population, the question should be raised as to the reasons for the presence of such population groups in those fortresses. One possible answer could be related to the protection and defense of Adrianopolis hinterland and the main road crossing diagonally present Bulgarian territories to the capital of the Empire. These small fortresses were probably demolished or abandoned in the 580-590s AD as a result of the Avaro-Slavic campaigns in Thrace and towards Greece or in the middle of the second decade of the 7th century at the latest during the Great Avar campaign towards Constantinople.

Археологически проучвания на периода XV-XVII в. в българските земи

Бони Петрунова

Късно средновековие в българската историографска литература често се използува за обозначение на хронологическата рамка от XV до XVII в. Тук няма да влизам в полемика с привържениците на другата използвана периодизация, тъй като целта на статията е само да се проследят и оценят постиженията на археологията за този период.

Първият опит за обобщение на темата е на Магдалина Станчева (Станчева 1974), която прави рекапитулация на все още скромните като обем проучвания на епохата и набелязва приоритетните за усилията на изследователите теми. Изрично отбелязва, че една от първите институции, отделила подобаващо място на находките от XV-XVIII в., е „Народният археологически музей в София" (Станчева 1974, 78). След три години тя продължава темата, главно с внимание към ролята на археологията за изучаването на късното средновековие в България (Станчева 1977). Вярно е, че тези статии, както и предшестващите ги изследвания и публикации върху късното средновековие са до голяма степен рефлексия на политическата конюнктура. Не може обаче да се отрече фактът, че те набелязват една реална тенденция - появата на късносредновековната археология. Независимо дали е призната, или не, дали е популярна, или не, тя не може да бъде отречена като необходимост, защото много археолози на терена често попадат на материалните следи от XV-XVII в. Оказва се, че колкото изчерпателно са разработени и анализирани политическите и военни събития след унищожаването на средновековната българска държава, толкова малко се знае за демографските, културните и конфесионални процеси, които протичат през трите столетия. И които, в крайна сметка, остават в основата на това, което днес наричаме българско Възраждане и българска нация. Без емпириката, която дава археологическото изследване, не могат да се намерят крайните отговори на въпросите за континюитета и изграждането на културния модел. Например, как османската култура постига своята хомогенност и защо след това се „раздробява" в множество балкански национални култури, всяка от които има претенции към еднотипните елементи и същевременно успява да „капсулира" онази специфика, която ѝ придава уникалност.

Очевидно е, че археологическите проучвания на късното българско средновековие далеч надхвърлят регионалната си значимост. Процесите, които ръководят развитието и упадъка на Османската империя, са характерни за всички мегадържавни образувания от древността до наши дни. Световната културна антропология активно се интересува от екстремните периоди в съществуването на различни етноси и народи. При анализа на културния колапс се търсят „рецепти" за оцеляване. Търси се отговор на въпроса, защо един културен модел устоява на всички исторически превратности и е в постоянна готовност да се реактивира, докато друг, независимо от активната подкрепа на държавата, изчезва в мига, когато престане да е задължителен. Преди обаче да навлезе в дълбочината на проблемите, българската късносредновековна археология трябваше да извърви дълъг път. За провеждането на ползотворни археологически проучвания беше необходимо проблематиката да се постави в контекста на политическата и икономическата обстановка на европейския югоизток през XV-XVII в.

Османската империя завладява и организира под своя власт огромна територия, от бреговете на Каспийско море до Будапеща и от Кримския полуостров до африканското крайбрежие на Червено море. Населението, обитаващо тези земи, е различно по етническа и конфесионална принадлежност. То носи в себе си отпечатъка на различни културни модели. Това води до своеобразно противопоставяне, преплитане и взаимовръзка на традициите, което оформя един специфичен свят с център Източното Средиземноморие. Изключително важно е да се осъзнае и усети разликата в развитието на Западна и Централна Европа и нейната югоизточна част, в която са българските земи. В края на XIV - началото на XV в. останалите европейски държави преминават към т.нар. от тях ново време. Днес там се изучава индустриална археология, чийто хронологически обхват съвпада с времето на българското късно средновековие.

След Втората световна война в късносредновековната историография се открояват имената на Бистра Цветкова, Вера Мутафчиева, Страшимир Димитров, Николай Генчев[1]. В техните изследвания предимство

Гоце Делчев. Северозападна фасада на джамията
Gotse Delchev. Northwestern facade of the mosque

имат проблемите за формите на земевладеене, градското стопанство, демографската структура, състоянието и развитието на Църквата, антиосманската съпротива. Обобщение на периода е том 4 от История на България, където за съжаление изцяло е елиминиран въпросът за изключителната роля на Българската църква през късното средновековие.

За изучаването на историята на българските земи през XV-XVII в. съществува и сравнително богата документална база. Като се започне от „Анонимна българска хроника от XV в.", „Писание за верските битки на султан Мурад, син на Мехмед хан" (Писание 1992), различните османо-турски документи, публикувани в регионални сборници (Петров 1965; Стойков 1960) и се стигне до томовете турски документи за българската история. Много популярни и често цитирани са пътеписите на Хаджи Калфа и Евлия Челеби (Шопов 1901), както и поредицата от писма, дневници и описания на европейски пътешественици и политици, преминали през днешните български земи в османския период.

Тази на пръв поглед богата документална база обаче е доста едностранчива като тематика. Не са много данните, които могат да се открият за обредите и обичаите на различните етноси в империята. Съвсем откъслечно и субективно се споменават облеклото и накитите на българите. Обикновената къща въобще не е предмет на обсъждане, а християнската и ислямска култови архитектури, с някои изключения, се възприемат като естествена част от пейзажа и не са описани в подробности. За занаятчийското производство, златарството, миниатюрната дърворезба, грънчарството и много други страни от бита, сведенията са повече от оскъдни. Казаното дотук още веднъж изисква използването на археологическата наука, чийто методи предлагат възможности за въвеждане на нови данни и проверка на съществуващи тези, за изясняване на цели тематични кръгове от проблеми.

За начало на системните и целенасочени археологически проучвания в областта на късното средновековие може да се приеме 1925 г. Тогава Васил Миков разкопава некропол до Калугерица (сега квартал на Каспичан) (Миков 1934). По това време находките от XV-XVII в. са инцидентни и често остават в контекста на проучването на обекти от по-ранни епохи. За съжаление се забелязва известна небрежност към късносредновековните материали, което е довело до загуба на ценна информация за епохата.

Изследванията върху XV-XVII в. в България се активизират през 70-те години на XX в. Магдалина Станчева отбелязва: „До преди няколко години археологията навлизаше в тази територия спорадично и неорганизирано. Етнографията, по обясними причини, остава откъсната от нея." (Станчева 1977, 247). В края на 80-те години започва нов етап в анализа на натрупания емпиричен материал, отбелязан от Маргарита Ваклинова (Ваклинова, 1988). Тя набляга върху необходимостта от изследване на всички аспекти на бита и религиозно-обредната система. За първи път се споменава методът за ретроспективен анализ, при който се взимат предвид приемствеността, традиционализмът и регионалните варианти на българската култура. Обръща се внимание и на необходимостта да бъдат разширени изследванията върху металопластиката, керамичното производство, каменната пластика, некрополите и култовите съоръжения от османския период. За съжаление с тази статия се изчерпват обобщаващите коментари, които третират конкретно темата за археологията на късното средновековие.

Независимо от казаното по-горе, археологическите проучвания на късносредновековни обекти води до натрупване на информация, която дава възможност да бъде направен преглед на изследванията върху групите паметници, достигнатите резултати и неизбежните пропуски.

Гражданска архитектура

Според Магдалина Станчева началото на системни археологически проучвания на обществени сгради е поставено през 1952-53 г., когато в центъра на София се строят нови здания. Тогава са изследвани останките на Чохаджийския хан, Буюк хан, Безистена и цял жилищен квартал източно от ротондата

[1] *За трудовете на посочените автори вж. История на България, 4, 1983, София, 382-390.*

Гоце Делчев. Михраб
Gotse Delchev. Mihrab

„Св. Георги“ (Михайлов 1964). През 1978 г. при разкопките на обект „Западна порта на Средец“ са открити три жилища, характерни за османския период, и един кладенец.

Дълги години продължават проучванията на „Болярската къща“ в Мелник. Тя е двуетажна, с вътрешен вход към югоизточното крило смятана е за седалище на градската управа през османския период (Цветков, под печат). Хронологията на строежа е много спорна и само разкопките през 1978 г. откриват материали, които дават основание на изследвачите да датират пристройката към нея в XVI в.

Най-голям брой обществени постройки са проучени във Велико Търново. Начинът, по който се документират изследванията на Царевец, от различни колективи и в сектори, всеки от които получава самостоятелно означение (например „Обект X“, „Обект XXIV“), сериозно затруднява обобщаването на резултатите.

Обобщаващи изследвания върху жилищното строителство от късното средновековие няма. Археологическите данни дават основание да се отчете промяна в градоустройството, която личи в уличната система и в типа жилищни постройки. През разглеждания период са строени както малки, така и големи представителни сгради. Откритите в тях материали не предполагат да са принадлежали на представители на турската аристокрация.

Укрепителни съоръжения

Паметниците на фортификационното строителство от късното средновековие са изследвани в известен смисъл повече от останалите. До средата на 70-те години на XX в. е проучена и публикувана веригата от крепости по течението на Дунав (Кузев 1966; Кузев 1967; Кузев 1968; Кузев 1969; Кузев 1971). В тази поредица са разгледани крепостите при Гиген, Оряхово, Лом, Видин, Флорентин, Пиргос, Нов град, Свищов, Никопол, Тутракан, Русе, Исакча и Тулча.

Пример за подробно археологическо проучване е работата върху късносредновековния период от съществуването на крепостта Калиакра. Установено е, че след 1444 г. укрепителната система на Калиакра се запазва. В цитаделата е построена нова сграда, където бил настанен турският гарнизон. Там се издигали още джамия, баня, затвор. Територията на външния град е изоставена през XV в. (Джингов 1979).

В процеса на проучване на средновековните крепости, дори и в такива, които са били унищожени при османското нашествие, често се откриват материали от късното средновековие. Няма общи сведения за това кои крепости продължили своето съществуване и каква била тяхната съдба, съответно каква е фортификационната система в българските земи през XV-XVI в. Османската

Карнобат. Еврейско гробище
Karnobat. Jewish cemetery

власт заварва една изключително добре изградена и съобразена с ландшафта крепостна система, която използва съобразно конкретната ситуация и своята военна стратегия. Охраната на вътрешните територии, проходи и ключови стратегически пътища се поема от войнуганите. Когато към края на XVI в. активните военни действия на Империята приключват, а българските земи са вече вътрешна част от нейната голяма територия, необходимостта от поддържане на класическия средновековен вид крепост, която при това не съответства на военния модел на османската армия, напълно изчезва. Тези констатации се потвърждават и от новите археологически проучвания на средновековната крепост Лютица, където са открити църква и материали от XV-XVII в.[2]

Във връзка с горните две теми трябва да се спомене и проучването на пътищата и пътните съоръжения от късното средновековие (Тулешков 1988). Етапите на формиране на главните пътни артерии определят и периодизацията на крайпътните сгради и съоръжения.

Културно строителство

Църкви и манастири. Това е една от най-популярните теми в късносредновековната археология. По данни от археологически открития и разкопки, само за периода 1973-1978 г. са проучени 12 църкви и манастири. За щастие и публикациите не са малко (Василева 1972; Михайлов 1973; Нешева 1988, Вачев 1998). Повечето разглеждат само един паметник, обикновено във връзка с приключило проучване или като част от по-голяма селищна структура. Това налага необходимостта от разработки, в които християнските храмове не само да бъдат описани, а да се направи цялостен хронологически анализ на строителната им история. Много проблеми, свързани с църковното строителство, стоят нерешени: навсякъде ли се строят само ниски еднокорабни постройки с двускатен покрив? Кога се променя вътрешният интериор на храма? До каква степен промените са свързани със социалното положение на християните и как се отразява литургиката върху основните елементи на църквата? Има ли регионални различия в културното строителство?

Безспорен принос в изследването на късносредновековните църкви е докторатът на Хитко Вачев „Архитектура и социални функции на енорийския храм в българските земи" (Вачев 1998). Един от основните приноси на Хитко Вачев е не само по отношение на групата паметници, разгледани в доктората му, а авторският модел за изследване на църковното строителство и архитектура

[2] *Проучвания на автора през 2002 г.*

от първите векове на османското владичество. Изследването предлага диференциран подход към църковните постройки с оглед тяхната принадлежност към различен тип структури.

Значима за настоящата тема е проблемната статия на Златка Генова, която разглежда съдбата на църквата „Св. 40 мъченици" през османския период. Нейното становище, според което текето „Кавак баба" не е било при църквата, а се е намирало южно от Царевец, изглежда най-приемливо (Генова 2001).

Един от по-мащабно проучените паметници от късното средновековие е „Бельова черква" до Самоков (Петрунова, Хаджиангелов 1995; Петрунова, Хаджиангелов 1996). Освен обширния некропол около храма, от който бяха разкрити 59 гроба, чрез сондажи на основите се установи, че сега съществуващата сграда е строена в XIV-XV в. Нейните основи са стъпили върху останките на базилика от IV-VI в., която е била действаща и през XI-XII в. Направените констатации се базират на откритата колекция от сребърни пръстени от XIV-XV в., и сребърен тас от средата на XVI в.[3]

Все още не може да се направи обща характеристика на църковното строителство за XV-XVII в. Малък брой църкви, строени в първите години на османското владичество, са оцелели до наши дни, при това неравномерно разпределени на територията на днешните български земи. Част от тях са ремонтирани или преизграждани в периода на Възраждането. Издигане на нови сгради върху стари църквища се практикува и днес. Когато това става без предварителни археологически проучвания, губим изключителна информация за историята на паметника.

Строежът на църкви е тясно свързан с манастирите, които са и основните духовни средища в периода на късното средновековие. Малка част от тях обаче са проучвани с методите на археологията. Този пропуск предопределя и един от нейните приоритети за хронолгическата рамка XV-XVII в.

Джамии. В България са правени археологически проучвания на шест джамии. Публикувана е джамията на Фируз бей на Царевец (Георгиева 1967; Нешева 1995; Генова 2000). Цялостно е проучена Старата джамия в Гоце Делчев (Petrunova, Vaklinov 2000; Петрунова, Комитова, под печат) и джамията на Ибрахим паша в Разград (Петрунова, под печат), а в последните две години се правят разкопки и на старозагорската Ески джамия, където според Димитър Янков е открита ранна еднокорабна църква[4].

Карнобат. Еврейско гробище
Karnobat. Jewish cemetery

Частични археологически проучвания са правени и на Бююк джамия, във връзка със строежа на кафе-клуба към АИМ.

Тук няма да се спирам подробно на цялостните резултати от археологическото изследване на джамиите[5]. По-важно е да се отбележи, че архитектурните и изкуствоведчески анализи не успяват да представят този вид паметници в цялата им пълнота. Прибързаните обобщителни работи на базата на съществуващите архитектурни обеми, които са претърпели по няколко преустройства, не дават ясна представа за етапите на ислямското културно строителство за периода XIV - XVI в. В тази връзка трябва да се отбележат публикациите на Махиел Кил за някои български паметници (Кил 1974; Кил 2002), в които той прави подробно описание на джамиите в Стара Загора, Ямбол и Нова Загора. Според автора по време на управлението на Орхан и Мурад I „българските земи

[3] *Резултатите от проучванията на Бельова черква са представени в отделна статия.*

[4] *Данните не са публикувани. Авторът е участвал в комисия за приемане на резултатите от проучванията на Ески джамия в Стара Загора.*

[5] *Авторът подготвя издаването на книга „Ранни паметници на османската културна архитектура в българските земи".*

Гоце Делчев. Ритуална чешма
Gotse Delchev. Ritual fountain

са в плачевно състояние", а Източна България „е обезлюдена пустиня". От тези констатации логично следва, че мюсюлманите създават своя собствена архитектурна традиция, която е повлияна от Анадола, Сирия и къде ли не, но не и от строителството във Византия и Второто българско царство. Същият автор на друго място отбелязва, че „България и Македония са били витална част от Империята по време на нейното формиране. Там са били провеждани нови експерименти, които до голяма степен допринасят за развитието на това, което се превръща в специфично османско" (Кил 1974, 641). Ако заменим термина „експерименти" с „традиция", то твърдението на Кил, че на Балканите се създава специфична османска култова архитектура, силно повлияна от местното строителство, е вярно.

Пример за успешен обобщителен анализ е статията на Димитър Овчаров, в която се застъпва тезата, че едни от най-ранните джамии в българските земи са тези с Т-образен план (Овчаров 1995).

Въпреки известните примери на църкви, преустроени в джамии („Св. София" в Цариград, „Св. София" в София, „Св. София" в Охрид, „Св. Георги" в София, „Св. Георги" в Солун и др.) до момента няма археологически доказателства за цялостно разрушаване на храм от XIII-XIV в., върху основите на който да е издигната ислямска култова сграда.

Към ислямските култови сгради трябва да бъдат споменати, макар и слабо проучените с методите на археологията, текета и тюрбета. Пример за такова изследване е гробницата на юрушкия проповедник шейх Бали ефенди в Княжево, София. Доказано е, че на това място са съществували последователно тюрбе, теке и джамия, а в края на XIX в. е издигната сегашната църква „Св. Илия". Това е и едно от местата, където на 2 август (Илинден по стар стил) се събират представители и на двете религии.

До този момент ислямските културни паметници са били обект на изследване предимно от историци, архитекти, етнолози, езиковеди и епиграфи. Ако към тях се прибавят и археологическите анализи, ще бъде възможно да се направи оценка на един специфичен балкански стил в османската архитектура, който преплита в себе си най-доброто от Мала Азия, Византия и средновековна България.

Некрополи. Редовни археологически проучвания в България са правени на над 20 християнски некропола датирани в периода XV-XVIII в. В тях не включвам проучените около 200 паметника в Родопите, които и досега не са публикувани. Освен тях, изследвани са още няколко мюсюлмански и един еврейски некропола (Петрунова, Аладжов 1993).

Резултатите от разкопките на християнските късносредновековни некрополи са обобщени в дисертационен труд (Петрунова 1996). Във връзка с работата по дисертацията е разработена и единна система за обработка на късносредновековни некрополи.

Изключително интересни се оказват и резултатите от археологическите проучвания на некрополите на другите етноси в Империята. Например, върху изображенията на еврейските мраморни саркофази в некропола до Карнобат се констатира синкретизъм между традиционните похвати на българските майстори, характерната за исляма орнаментика и поетичните надписи на иврит и ладино (Петрунова 2002). Преплитането на обреди е констатирано и при проучването на самите гробове. В мюсюлмански и еврейски гробове, които, според техните канони, би трябвало да изключват всякакви вещи, се откриват монети, съдове, гвоздеи, кремъци и други предмети, които в българската митология имат стойност на апотропеи.

Керамика. Керамиката от XV-XVII в. е предмет на все по-сериозни изследвания. Във фондовете на всички музеи в страната има достатъчно керамични съдове, за да бъде

направен цялостен научен преглед на толкова важния за всяка епоха материал. Ранната смърт на Златка Генова попречи да бъде издаден нейният дисертационен труд „Късносредновековната битова керамика - XV-XVIII век (по археологически материали от В. Търново)". Както отбелязва и авторката, „историята на проучване на българската средновековна керамика е много кратка. Тя датира от 60-те години, когато в научно обръщение са въведени първите находки и е направен опит за изясняване на техните особености, хронология и значение". С нейната дисертация обаче е поставено началото на класификацията и типологията на керамичните изделия от периода. Основният принос на З. Генова е, че тя разпределя съдовете в групи според функционалното им предназначение, като оставя на заден план несигурната и често субективна класификация според украсата, формата и цвета.

През 2000 г. беше защитена дисертацията на В. Плетньов „Керамиката във Варна (XIV - края на XVIII в.)" - следващият успешен опит за цялостно проучване на късносредновековния керамичен материал от един район. В научно обръщение са въведени 992 неизвестни за науката до момента керамични съда, изключително разнообразни като форма и украса.

Отделни публикации коментират и откритите в българските земи източен фаянс, флорентинска майолика, испанско-мавритански блюда и т.нар. „късно сграфито" (Станчева 1960; Станчева 1962; Станчева 1965; Плетньов 2002). Великолепни колекции от споменатите съдове има в музеите във Варна, Добрич, София, Благоевград. Най-богатата сбирка от фаянсови съдове, произведени в Изник и Кютахия, се намира в Археологическия музей - Варна (Плетньов 2002).

За съжаление, неуспешен се оказа опитът да се бъде написана дисертация върху елитарната керамика в Османската империя с акцент върху т.нар. турски фаянс. Това е отделен бранш от керамичното изкуство, появил се в Централна Азия и пренесен от селджукските турци в Анадола. Все още стои открит въпросът дали всички образци са внос от други части на Империята, или в България има местни центрове. Този и много други въпроси, които повдигат изследванията на керамичното производство през късното средновековие в България, трябва да бъдат решени в бъдещи обобщителни трудове. Надявам се, че поне на част от тях ще отговори дисертацията на Гергана Гьонова, докторант към Секцията за средновековна археология в АИМ - БАН и лабораторията за средновековни изследвания на Екс ан Прованс, Франция.

Накити. По тази сложна и огромна тема до момента е направено твърде малко. Това се отнася както за развитието на ювелирството, така и за другите занаяти в периода XV-XVII в. Някои ранни публикации разглеждат отделни групи паметници (Миятев 1943; Станчева 1970; Фехер 1970). Статията на Геза Фехер Младши е посветена на изработваните през късното средновековие сребърни тасчета, които той датира почти без изключения в XVI - началото на XVII в. Дори и в този подробен труд може да се включи нова информация, предвид археологическите открития от последните години[6].

Освен книгата на Иван Сотиров, която коментира Чипровската златарска школа, и неговите статии, разглеждащи възрожденски образци (Сотиров 1984; Сотиров 1986), други обобщаващи изследвания за накитите няма. Интерпретацията на материалите от късното средновековие се затруднява твърде много поради две важни причини: няма обособено изследване на проблема за Второто българско царство и не са изяснени единични находки, отнесени без достатъчни акценти към Възраждането.

Частично е изяснен въпросът с късносредновековните пръстени (Станчева, Писарова 1989), както и с някои специфични украси за глава (Овчаров 1971; Петрунова 1992). Интересните елементи от колани от края на XIV - началото на XV в., публикувани в статията на Маргарита Ваклинова (Ваклинова 1992), подсказват, че проследяването на стиловите и техническите характеристики на накитите за колан от XIII до XV в. е също благодатна тема. Направен е и опит за характеристика на накитите, открити в късносредновековните гробове на некропола при Неделково, Трънско, които за щастие са много сигурно датирани с монети.

Вероятно е крайно време да бъде направен и пълен обзор на откритите в България съкровища от късното средновековие. Още през 1912 г. пробити монети са открити и в Калтинец, Горнооряховско. В 1924 г. при Гащановци, Видинско, е открит меден тас с 352 монети от 1603 до 1703 г., включително две руски сребърни монети на княз Василий Иванович (XV в.). Голяма част от монетите са продупчени, което показва, че са били използвани в накити. Широко известна е и находката от Белене, Свищовско, която включва един чифт много хубави обеци, датирани на границата между XIV-XV в. През 1935 г. в Бохот, Плевенско, са намерени 26

[6] *В некропола на Бельова черква, Самоков, е открито сребърно тасче с монети. Датира се в XV в.*

сребърни гроша на полските крале Сигизмунд III и Стефан Батори, както и два талера на испанския крал Филип II, един на австрийския император Максимиан и един на залцбургския архиепископ Волф Теодор. Всички монети са на границата между XV-XVI в. и са били скрити заедно с две големи сребърни гривни, две сребърни обеци и два сребърни пръстена. През 1935 г. под каменна плоча в Лютиброд, Врачанско, е открит комплект женски накити. Освен пробитите монети, сечени между 1590 и 1689 г., там имало две сребърни обеци и част от прочелник. Изключително богата находка от сребърни накити е открита в Трайково, Ломско, през 1988 г. Тя включва чифт наушници, две гривни, пръстен и 42 монети, от които само една не е продупчена. Монетите са били поставени в медна кутийка и заедно с другите накити са скрити в керамично гърне. Особено интересна е долната част на наушниците, която подобно на тези от Неделково, Трънско, е украсена с множество листовидни и кръгли пластинки (трепки), покрити с гранули. Пръстенът от съкровището е с плоска заоблена халка, а плочката е оформена като шестлистна розета (Филов 1913; Мушмов 1925; Герасимов 1937; Йосифова 1992). Към изброените дотук случайни находки трябва да се прибави великолепната колекция от сребърни пръстени, добити при редовни археологически разкопки в двора на Бельова черква край Самоков[7]. Те са сигурно датирани и дават възможност за разпределянето им в характерни групи, които представят развитието на златарството в българските земи през XV-XVI в. С най-висока художествена изработка се отличават сребърните пръстени. Не малко старание е полагано и за тези, изработени от бронз и мед, които също са сложно и богато украсени. Това е и една от отличителните черти на българските накити през късното средновековие.

Обработка на металите и металопластика. Добивът и обработката на цветни и черни метали са традиционни за всички култури, оставили следи в днешните български земи. Занаятът е сравнително добре представен и в проучванията на Второто българско царство. Повратен момент в обработката на метала е преселването на така наречените „саксонски рудари“ при Михаил Шишман и Иван Александър, които подобряват технологията и въвеждат „самокова“, който се използува за горещото изковаване на желязото. При султан Сюлейман I (1521-1568) привилегиите на рударите са затвърдени със специално ираде, наречено „Саксонски закони“. Център на рударството става Чипровци, където се добива сребърна, желязна руда и в по-малки количества злато, мед и олово. Желязо се добива и в Белоградчишко, Царибродско и Кутловишко (Монтанско). През 1508 г. Самоков и районът около него стават мюлк на великия везир Гаази Кара Мустафа. През XVII в. Евлия Челеби съобщава за 40 рудника, в манастирски документ от 1841 г. се споменават 11 мадана и 22 самокова.

Писмените сведения и археологически доказателства за развитието на железодобива в българските земи през късното средновековие са изчерпателно коментирани в дисертационния труд на Н. Марков, посветен на тази тема (Марков 1990).

Освен споменатите вече тасчета от благороден метал, особено широко през епохата са разпространени изделията от калай и калаено-оловни сплави. Популярността на калая се дължи на ниската му точка на топене (85°), голямата му ливкост, пластичност, лесното му валцуване и възможността да се кове в студено състояние. Освен това, той се окислява бавно и създава благородна патина. Това са причините, които правят калаените съдове през османския период по-скъпи от керамиката, фаянса и бакъра. Най-популярни от тази група са ибриците, павурите и бъклиците. Украсата им е силно повлияна от персийското и византийското изкуства. Освен растителния орнамент, често се срещат образът на Св. Георги и на двуглавия орел като символ на ортодоксалната църква.

Железарството е отделна, обширна подтема от металопроизводството. В градовете на Империята работят балтаджии (брадвари), маказчии (ножари), килитчии (ключари), махджии (производители на пирони и клинци) и др. Класификацията, типологията и анализът на тяхната продукция, откривана при разкопките на паметници от XV-XVII в., представляват една от темите, които късносредновековната археология трябва да развие.

Извън направения дотук преглед остават не по-малко значими области като каменопластиката, дърворезбата, стенописите. Най-често те се коментират в контекста на проучване на църкви, некрополи, манастирски комплекси. Всяка от темите обаче може и трябва да бъде обект на обособено изследване.

Накрая трябва да се споменат безспорните постижения на епиграфиката и нумизматиката за епохата на късното средновековие. Само в публикацията на Лазар Лазаров е даден списък на 25 находки, съдържащи монети от XV в. (Лазаров 1992). Изключително полезна е и енциклопедията на европейските монети, открити в България, където има

[7] *Проучвания на автора през 1994-1995 г.*

и подробна литература по въпроса (Харитонов 1998).

В толкова кратък преглед на един от най-дългите периоди в историята на българските земи е неизбежно да бъдат пропуснати някои аспекти на научното дирене. По-важно беше да се набележат основните теми и проблеми и да се направи опит за рекапитулация. Със сигурност поне е отговорено на един въпрос - какво е късносредновековна археология и има ли тя бъдеще в България.

Цитирана литература:

Ваклинова 1988: М. Ваклинова. Археологията и някои проблеми на етногенезата на българите. - В: Проблеми на развитието на българската народност и нация, 1988, 94-108.

Василева 1972: Д. Василева. Шест средновековни църкви в района на София. - Музеи и паметници на културата, 12, 4, 1972, 17-25.

Вачев 1998: Х. Вачев. Енорийският храм в Търновската митрополия през XV - началото на XVIII в. (строителство, архитектура, социална функция). - Автореферат. София, 1998.

Генова 2000: З. Генова. Джамията на Фирузбег.- В: Богоспасният Цариград Търнов. София, 2000, 203-224

Генова 2001: З. Генова. Още веднъж за църквата „Св. 40 мъченици" и нейната съдба през столетията на османското владичество. - В: История на мюсюлманската култура в българските зими. София, 2001, 451-458.

Герасимов 1937: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1934, 1935 и 1936 г. - В: Известия на Българския археологически институт, 11, 1937, 315-324.

Джингов 1979: Г. Джингов. Калиакра. София, 1979, 39-41.

Йосифова 1992: М. Йосифова. Късносредновековни накити от с. Трайково, Ломско. - В: Известия на Националния исторически музей, 9, 1992, 124-132.

Кил 2002: М. Кил. Изкуство и общество в България през турския период. София, 2002.

Кузев 1966: А. Кузев. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. - Известия на Народния музей във Варна, 17, 1966, 23-47.

Кузев 1967: А. Кузев. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. - Известия на Народния музей във Варна, 18, 1967, 41-68.

Кузев 1968: А. Кузев. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. - Известия на Народния музей във Варна, 19, 1968, 27-52.

Кузев 1969: А. Кузев. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. - Известия на Народния музей във Варна, 20, 1969, 137-157.

Кузев 1971: А. Кузев. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. - Известия на Народния музей във Варна, 22, 1971, 77-91.

Лазаров 1992: Л. Лазаров. Поглед върху монетната циркулация в днешните български земи през XV в. - Нумизматика и сфрагистика, 1992, 1-2, 33-52.

Марков 1990: Н. Марков. Рудодобив и металургия на желязото по българските земи (XIII - XIX в.). Дисертация. София, 1990.

Миков 1934: В. Миков. Гробни находки. - Мадара, 1. 1934, 147-158.

Миков 2001: Л. Миков. Текето на Акязълъ баба в с. Оброчище, Балчишко - култова архитектура. - Проблеми на изкуството, 2001, 1, 43-50.

Михайлов 1961: С. Михайлов. Археологически проучвания на крепостта „Баба Вида" във Видин. - Археология, 1961, 3, 1-8.

Михайлов 1964: С. Михайлов. Останки от турска София, открити при постройките на ЦУМ. - Сердика, 1964, 1, 19 -210.

Михайлов 1973: С. Михайлов. Късносредновековна църква при с. Пчелинци. - В: Археология, 1973, 2, 59-64.

Миятев 1943: К. Миятев. Царска корона в селска хижа. Принос към историята на народното облекло. - Известия на Народния етнографски музей, 14, 1943, 15-48.

Мушмов 1925: Н. Мушмов. Колективни находки на монети през 1924 г. - Известия на Българския археологически институт, 3, 1925, 254-255.

Нешева 1988: В. Нешева. За някои особености на мелнишките еднокорабни църкви. - Векове, 1988, 1, 44-52.

Ников 1928: П. Ников. Завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. - Известия на историческото дружество, 7-8, 1928, 41-112.

Овчаров 1971: Д. Овчаров. За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII-XIV в.). - Музеи и паметници на културата, 1971, 3, 16-20.

Овчаров 1995: Д. Овчаров. Генезис на османската култова архитектура XIV-XV в. - Кул-

турни, исторически и етнополитически отношения между християнството и исляма на Балканите XIV-XV в. София, 1995, 206-234.
Петров 1965: П. Петров. Българските летописни сведения за помохамеданчването в Чепино - Родопски сборник, 1, 1965, 11-40.
Петрунова 1992: Б. Петрунова. Късносредновековен невестински накит за глава от ЮЗ България. - Годишник на Народния археологически музей, 8, 1992, 319-324.
Петрунова, Аладжов 1993: Б. Петрунова, Ж. Аладжов. Към въпроса за еврейската диаспора в българските земи през XV-XVIII в. - Приноси към българската археология, 2, 1993, 198-206.
Петрунова 1996: Б. Петрунова. Погребални обичаи и обреди в българските земи през XV - XVII в. (по данни от некрополите). Дисертация, София, 1996.
Петрунова, Комитова, под печат: Б. Петрунова, Ц. Комитова. Джамията на Караджа паша в гр. Гоце Делчев. - Известия на Исторически музей - Благоевград (под печат).
Петрунова, Хаджиангелов 1995: Б. Петрунова, В. Хаджиангелов. Късносредновековен некропол в двора на Бельова черква, Самоков - Археологически открития и разкопки през 1994. Смолян, 1995, 154.
Петрунова, Хаджиангелов 1996: Б. Петрунова, В. Хаджиангелов. Проучвания на Бельова черква, Самоков. - Археологически открития и разкопки през 1995. София, 1996, 106.
Петрунова 2002: Б. Петрунова. Битови изображения върху паметници от еврейския некропол в гр. Карнобат. - История и култура на Карнобатския край, 2002, 4, 259-269.
Петрунова, под печат: Б. Петрунова. Принос към проучването на ранните джамии в българските земи. - Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Историко-археологически проучвания (под печат).
Писание за верските битки на султан Мурад, син на Мехмед хан. София, 1992, 136.
Плетньов 2002: В. Плетньов. Турски фаянс от Варна. Варна, 2002.
Поборникова, под печат: Р. Поборникова. Гробницата на Бали ефенди в кв. Княжево, София - минало, настояще, бъдеще. - Приноси към българската археология, 3-4 (под печат).
Протич 1923: А. Протич. Буюк-джамия в София и нейното място всред източната християнска и мусюлманска архитектура. - В: Водач за Народния музей в София. София, 1923, 21-49.
Сиркаров 1965: А. Сиркаров. Бани от епохата на турското владичество в Бургаския край. - Известия на Народния музей в Бургас, 2, 1965, 127-148.
Сиракова 1987: И. Сиракова. Глинени лули за чибуци от фонда на Окръжен исторически музей Русе. - Годишник на музеите от Северна България, 13, 1987, 237-245.
Сиракова 1989: И. Сиракова. Глинени лули за чибуци от Шуменската крепост. - Годишник на музеите от Северна България, 15, 1989, 91-95.
Сотиров 1984: И. Сотиров. Чипровската златарска школа. Автореферат, 1984.
Сотиров 1986: И. Сотиров. Художествени накити от XVII в. - Музеи и паметници на културата, 1986, 4, 38-43.
Станчева 1960: М. Станчева. Турски фаянс от София. - Известия на Археологическия институт, 1960, 23, 111-144.
Станчева 1962: М. Станчева. Флорентинска майолика от XV в., намерена в София. - Известия на Археологическия институт, 5, 1962, 161-166.
Станчева 1965: М. Станчева. Средновековна сграфито керамика от София. - Сердика, 1, 1965, 169-193.
Станчева 1970: М. Станчева. Нови данни за средновековното златарство в София. - Известия на Археологическия институт, 32, 1970, 310-314.
Станчева 1974: М. Станчева. Постижения и проблеми на археологическото проучване на късното средновековие (XV - XVII в.). - Археология, 1974, 3, 73-81.
Станчева 1977: М. Станчева. Проблеми и задачи на археологията у нас за епохата XV-XVII в. - Известия на Българското историческо дружество, 31, 1977, 247-252.
Станчева 1978: М. Станчева. Колекцията лули във Варненския музей. - Известия на Народния музей във Варна, 8, 1978, 81-98.
Станчева, Медарова 1968: М. Станчева, С. Медарова. Производство на глинени лули у нас. - Музеи и паметници на културата, 1968, 4, 4-13.
Станчева, Писарова 1989: М. Станчева, В. Писарова. Колекция от пръстени в Музея за история на София. - Сердика, 2, 1989, 98-124.
Стойков 1960: Р. Стойков. Селищни имена в западната половина на България през XVI в. - В: Езиково-етнографски изследвания в памет на акад. С. Романски. София, 1960, 429-456.
Теофилов, Лефтеров 1972: Т. Теофилов, И. Лефтеров. Жилищната кула в с. Леденик, Великотърновско от XVII в. - Музеи и паметници на културата, 1972, 1, 23-26.
Тотев, Чокоев, под печат: Т. Тотев и И. Чокоев. Некрополът на търновската църква „Св. 40 мъченици" - история на проучването. - Приноси към българската археология, 3-4 (под печат).
Тулешков 1988: Н. Тулешков. Пътища и пътни съоръжения в централните части на Балканския полуостров през късното средновековие. - Векове, 1988, 6, 23-34.
Фехер 1970: Г. Фехер. Принос към изучаване-

то на златарството на Балканите XVI-XVII в.- Известия на Археологическия институт, 32, 1970, 5-53.
Филов 1913: Б. Филов. Новооткрити старини. - Известия на Българското археологическо дружество, 3, 1913, 328-345.
Хараламбиева 1986: А. Хараламбиева. Лули за чибуци от градския музей в Провадия.- Известия на Народния музей във Варна, 22, 1986, 141-147.
Харитонов 1998: Х. Харитонов. Енциклопедия нумизматика. В. Търново, 1998.
Цветков, под печат: Б. Цветков. Къщата с часовника в историята на Мелнишката архитектура.- Приноси към българската археология. 3-4 (под печат).
Шопов 1901: А.Шопов. Евлия Челеби. - Периодично списание на Българското книжовно дружество, 1901, 62.
Kiel 1974: M. Kiel. Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace, Stara Zagora, Jambol and Nova Zagora. - In: Belleten TTK, 38, sayi 152,

Archaeological investigations of the 15th-17th century period in Bulgaria

Bonny Petrunova

The archaeological study of the 15th-17th century monuments in Bulgaria already has a history, with certain achievements as well as problems. The time has come to present an interim report in chronological and subject-matter order on the excavations of late medieval sites and the interpretation of their results. This paper does not pretend at thoroughness, as far as the trends in development of late medieval archaeology in Bulgaria are concerned. The list of discussed themes includes only those, which are already liable to generalization in the form of monographs or dissertations in view of the available empirical material. The 15th-17th century fortification, late medieval pottery, cemeteries and church and mosque construction are among the best-studied matters. However, there are still no serious generalizations on the production of juwellery, residential building and daily-life objects, which are the most common finds in all the late medieval sites.

Archaeological excavations of 15th-17th century monuments are carried out side by side with historical, ethnographic and ethnological investigations. The complex nature of these studies gives positive results, which are highly appreciated not only in Bulgaria, but also abroad.

Ямфорина или Форунна? Опит за проблематизация и локализация

Методи Манов

Интересен проблем, занимавал въображението на редица учени от няколко поколения, е възникнал от факта, че в съчиненията на двама антични автори, творили през различно време - Полибий (II в. пр. Хр.) и Тит Ливий (I в. пр. Хр.), и писали на два различни езика, съответно на старогръцки и латински, се появяват два варианта на изписване на един тракийски топоним. В Полибий (IX, 45, 3) той е предаден като *Φόρουννα*, според препратката на Стефан Византийски (670, 9), а в Тит Ливий (XXVI, 25, 8-15) е *Iamphorynna*.

При това положение възникват няколко закономерни въпроса. Можем ли да смятаме, че двете имена се отнасят към едно и също тракийско селище? Ако това е така, защо има разлика в тяхното изписване?

Известно е, че в съчинението на Полибий точно на това място, където е трябвало да стои името *Φόρουννα*, ръкописът е с голяма коруптела, при което името е възстановено въз основа на цитираното от Стефан Византийски. Затова можем ли да сме сигурни, че в Полибий реалната форма е била точно *Φόρουννα* и Стефан Византийски я е предал правилно, като е ползвал изобщо ненакърнен текст? И най-важният въпрос - къде е била „столицата на Медика", т.е. къде може да се локализира древното тракийско селище?

Все пак можем да бъдем сигурни, че на първия въпрос е даден еднозначен отговор. Установено е вече, че двете различно предадени имена в Полибий и в Тит Ливий се отнасят за едно и също древно тракийско селище. По неизвестни причини обаче повечето изследователи по традиция са разглеждали останалите въпроси твърде едностранчиво и еднопосочно.

За Лийк (Leake 1841, 471) и Райнах (Reinach 1910, 296, rem. 2) предпочитана форма на топонима е тази в Ливий - Ямфорина, а другата, спомената от Стефан Византийски - Форунна, сякаш направо се игнорира.

Всички автори, занимавали се с проблематиката, са правили опити да локализират Ямфорина на различни места, търсейки езиково сходство с по-късни топоними в най-различни райони на Югозападна Тракия. Така Лийк и Райнах я поставят при Иворина (дн. Враня) в долината на Горна Морава (дн. в Сърбия). Но Б. Ленк не е съгласна (Lenk 1928, 541) несъгласието ѝ е свързано с това, че подобна локализация не държи сметка за действителните земи, обитавани от племето меди. Немският историк Б. Нийзе също споменава за Ямфорина, но не прави опит да я локализира (Niese 1899, 478). На картата на Х. Киперт Ямфорина е поставена в Разложкото поле (Kiepert 1905, XVI, XVII). В приложената карта към изследването на Г. Кацаров за Пеония Ямфорина е поставена също по горното течение на Места - в Разложкото поле (Кацаров 1921). Археологически доказателства за локализацията на античната Ямфорина са търсени при Драговищица, Кюстендилско (образувано от сливането на бившите села Ямборано и Перивол). Сондажните разкопки на височината Деяновец (Георгиева и др.1978, 53-54; Георгиева и др. 1987, 7-51) обаче не са дали материали от времето, към което се отнася съобщението за Ямфорина (Владова, Манолова 1982, 95).

Доколкото ми е известно, не Б. Геров, а пръв Йордан Иванов още през 1906 г. в книгата си „Северна Македония" (Иванов 1906, 25) споменава за „голямото пазарско село Ямборано (тържище, пазарище). Той уточнява, че името Ямборано произхожда от гр. *ἐμπόριον* със значение „тържище", „пазар" (Иванов 1906, 25; Геров 1961, 299, бел. 7). А в именния показалец на спомената книга на Й. Иванов при името Ямборано е поставен знак за анотация, като под черта е дадено сведението на Тит Ливий за Ямфорина на латински (Иванов 1906, 419), без коментар, което вероятно е намек, че Ямборано трябва да се свърже с Ямфорина в Ливий, но не е споменато изрично. Това обаче е направено от В. Миков през 1943 г. (Миков 1943, 60 и 148). В своя обобщителен труд върху селищните имена в България той дори поставя име на латински *Iamphorano* (sic!), каквато форма не е засвидетелствана никъде в античните извори и може би по-скоро с нея той е искал да отрази промяната на *Iamphorynna* в Ямборано!

Един от най-новите опити за локализация

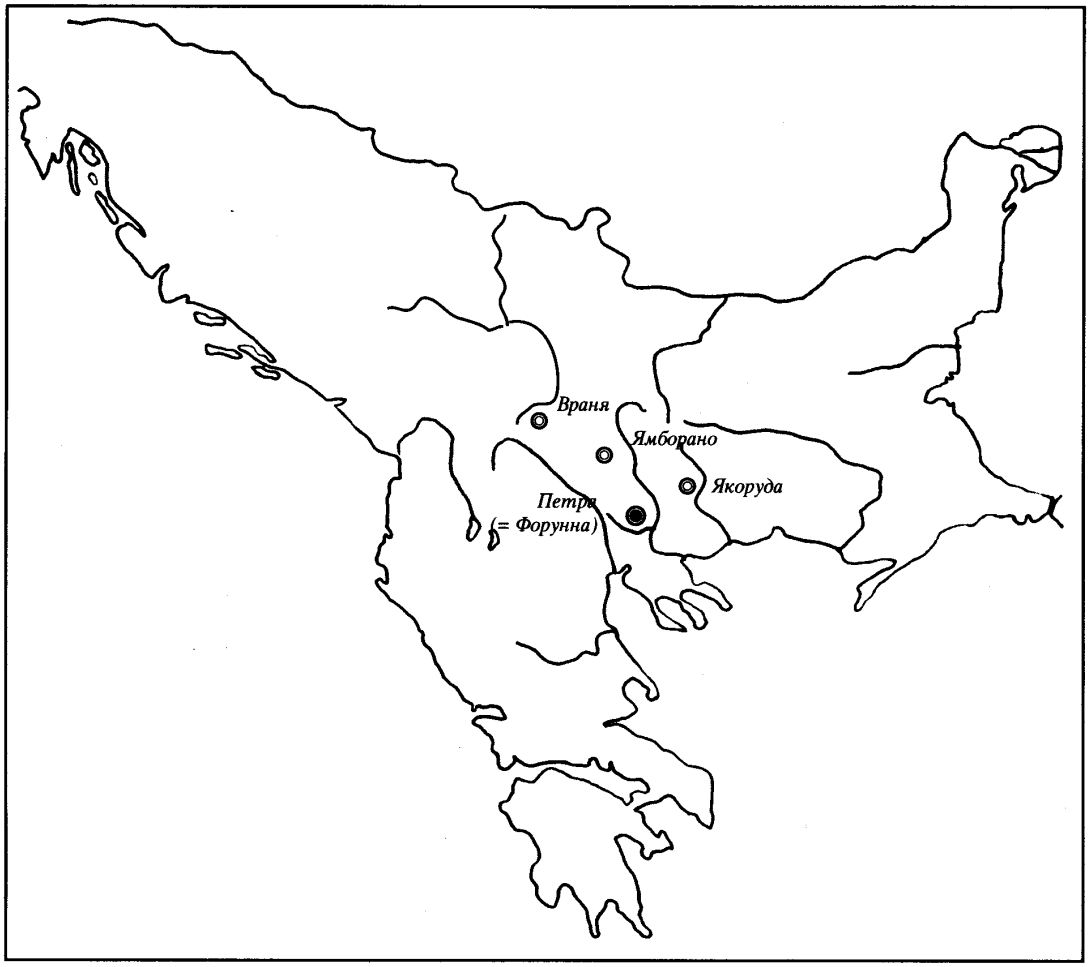

Обр. 1. Хипотетични локализации на "столицата на Медика" Форунна
Fig. 1. Hypothetical localization of "the capital of Maedica" Phorounna

на „столицата" на медите е направен от К. Попов през 1968 г. (Попов 1968, 59-61). Той е решил, че в името Якоруда се открива променена форма от Ямфорина, а другото название - Форунна, той търси в местното име Феруница - местност, разположена на около 5 км северно от Якоруда. При всичките данни, приложени от К. Попов, самият той стига до извода, че е твърде странно столицата на едно тракийско племе да се намира в периферията на неговата територия (Попов 1968, 61). Вече е отбелязано, че ако източната граница на територията на медите се разполага по основните била на Рило-Пиринския масив (в посока север-юг), не е логично да се търси град на медите извън тяхната територия (Владова, Манолова 1982, 94). Изобщо, характерно е за всички досегашни локализации, че търсят главния град на медите извън реалните територии на племето - т.е. търси се локализация там, където никога не е имало меди.

С тези факти най-общо се изчерпват опитите, правени досега, за локализация на „столицата на Медика". В Ливий е казано точно така, т.е. споменато е името на стратегията (областта) Медика, а не племенното име на медите. Това е дало една по-особена насока на мислите на някои автори, довела до различни хипотези за възможността все пак в античните сведения да се е имало предвид антично селище, разположено при днешното Ямборано, Кюстендилско. Така обаче то попада в племенната територия на дентелетите (Манов 1989, 121-137), които са споменати още в началото на втората половина на IV в. пр. Хр. - около 340 г. пр. Хр., според сведението на Стефан Византийски (217, 21), препращащо към Теопомп. В тази ситуация е сметнато, че ако все пак Ямфорина се локализира при Ямборано, то „такава локализация дава възможност да се види процесът на политическа активност на медите в северозападна посока и попадането на

дентелетите в зависимост от медите от края на IV в. пр.н.е. вероятно до 211 г. пр. Хр., за която година се отнасят сведенията за обсадата на Ямфорина" (Спиридонов 1983, 119). Друг автор добавя, че е възможна някаква грешка в античните автори по отношение на племенната идентификация на този античен град, дължаща се на факта, че много често сборният характер на най-важните етноними покрива с анонимност значителни племенни състави (Фол 1983, 128).

Напоследък обаче направих по-детайлни наблюдения върху цялата налична литература по проблема, които ми дадоха нов подтик за по-подходящо локализиране на „столицата на Медика".

Неизвестно защо едно от най-старите мнения по разглежданата проблематика е останало незабелязано или неразбрано правилно от повечето изследователи. Още през 1894 г. във том втори на своето основно съчинение за траките Вилхелм Томашек пише следното: „*Φόρουννα* в Стефан Византийски, в Ливий *(iam) Phorynna* ... по произход напълно произнасяно като *Βόρουννα*" (= *Φόρουννα* - бел. моя)" (Tomaschek 1894, 2, 65). От цитирания пасаж е видно, че Томашек смята *iam* за отделна дума и тя е латинското наречие с основни значения „вече", „още", което грешно е било прилепено, вероятно от преписвачите на текста в по-късни времена, както и поради *scriptio continua*, към името *Phorynna*. И наистина, от езикова гледна точка двете изписвания - съответно на старогръцки и латински - не показват никакви различия, освен замяната на -ou- с -y, което обаче е напълно закономерно при преминаването от гръцка в латинска транскрипция и при условие, че в по-ранни времена гр. υ се е произнасяло като u, т.е. българско „у" (Гиндин 1981, 88; Mihailov 1943, 23). Д. Дечев обаче не е съгласен с мнението на Томашек и в най-известния си труд (Detschew 1976, 213) пише: „В. Томашек твърде произволно разделя *Iamphorynna* на *iam* и *Phorynna*. Сигурно е, че Форунна е съкратена форма от Ямфорина". Според мен обаче този извод не е много логичен, тъй като порано споменатото име е Форунна.

Пръв Л. Гиндин подкрепи и счете за правилен прочита, направен от В. Томашек като *iam Phorynna* (Гиндин 1978, 139). Мисля, че правилното разчитане на топонима от Томашек и подкрепата за това на Гиндин са симптоматични за отпадането на локализацията и идентификацията Ямборано - Ямфорина. Въпреки че някои автори изказаха донякъде съгласие с мненията на Томашек и Гиндин, все пак съмненията, че „името Ямборано вероятно е произлязло от корумпираното Ямфорино на Тит Ливий" си останаха (Фол 1986, 16).

Най-вероятно името Ямборано да е произлязло именно от гръцкото *емпорион*. В това отношение особено сполучлив изглежда паралелът на В. Миков с Емборе, Костурско, по-късно наричано с българското име Търговище (Миков, 1943, 72 и 148).

Сега вече може да се търси друга локализация на „столицата и крепостта на Медика" или „укрепения главен град на Медика". Напълно подкрепям четенето на В. Томашек и мисля, че то е единствено правилното. Искам да обърна внимание на още един съществен факт. Това е обстоятелствеността на Стефан Византийски. В случая той изглежда безупречен, като е записал следното (670, 9):

Φόρουννα πόλις Θρᾴκης. Πολύβιος ἐνάτῳ. τὸ ἐθνικὸν Φορουνναῖος.

Добросъвестният лексикограф ни е съобщил и етникона - такъв, какъвто е. Това означава, че името на столицата на Медика е било Форунна и по този въпрос повече не може да има колебания.

Тук ще се опитам да направя опит за нова и надявам се, окончателна локализация на Форунна - главния град на медите. За целта ще използвам всички насочващи податки.

Смятам, че след връзката, направена от В. Георгиев (Георгиев 1967, 15), между името на селището Форунна и името на планината Пирин, и след коментара на този факт в Гиндин (Гиндин 1978, 140), е по-удачно предполагаемото място на Форунна да се търси в близост до Рило-Пиринския масив, където е племенната територия на медите - в долината на Средна Струма между Кресненския и Рупелския пролом - и където семантично името би звучало по-убедително с едно от възможните си значения на „(висока) планина" (Гиндин 1978, 140-141).

Друго от значенията обаче гласи „скала", близко по корен с хетското *peruna* (Мифы народов мира, 1988, 2, 303, s.v.Перкунас).

Тук вече паралелът се налага от само себе си. За похода на Филип V през 211 г. пр. Хр. е казано, че той обсадил главния град на медите „Форунна". След като го превзема, след 30 години (през 181 г. пр. Хр.) изведнъж на същия македонски владетел при друг поход срещу медите вече му се налага да обсажда град с гръцкото име „Петра" (Liv. XL, 22, 12). Всеки добър военен стратег в античността би се насочил първо към завладяването на главния град на едно племе или народ. На старогръцки *πέτρα* означава „скала". Изглежда такова трябва да е било тракийското име на града, вероятно в

по-широк смисъл - *Скалният град* или *Градът при скалата*. След превземането му в 211 г. пр. Хр., а може би дори чак след повторното му превземане от Филип V през 181 г. пр. Хр., градът вече е получил гръцкия превод на тракийското си име. Това би трябвало да е градът (все още неизследван добре археологически) при Рупите (Мулетарово), в подножието на Джонков връх при хълма Кожух, където А. Милчев вече е локализирал Петра (Милчев 1960, 362; Фол 1975, 70). Той е открил и останки от значителна цитадела с крепостни стени, днес почти напълно разрушени. Сравнявайки описанието на Тит Ливий за обсадата на Петра от войските на Филип V (221 - 179 г. пр. Хр.) и на неговия син Персей, където е казано, че македонският владетел атакувал откъм равнината и изпратил своя син Персей с един военен отряд да нападне града с обход откъм близките хълмове, А. Милчев подкрепя хипотезата, че в подножието на хълма Кожух трябва да се локализира именно античния град Петра, защото сведението на Тит Ливий съответства напълно на разположението на античното селище (Милчев 1960, 362). Ето и превода на самото сведение на Тит Ливий (ИТМ 1949, 157):

„... Като събрал оттам (от дентелетите - бел. моя - М. Манов) жито, Филип се върнал в Медика и се заел да обсажда града, който се наричал Петра. Сам царят разположил стана си пред града откъм равнината, а сина си Персей изпратил с малка войска в обход, за да го нападне откъм височините. Гражданите, като били заплашени отвсякъде, дали заложници и в момента се предали. Но те, след като войската се оттеглила, забравили заложниците, изоставили града и побегнали в укрепените места и планините. Тъй като войниците били уморени в безрезултатни усилия и при това подозренията на Филип към сина му (Деметрий - бел. моя) се увеличили поради коварството на претора Дида, той поел пътя към Македония“ (Liv. XL, 22).

В началото на 80-те години участниците в българо-полската експедиция „Струма“ извършват сондажни проучвания на въпросния археологически комплекс, откривайки материали от елинистическата, римската и късноантичната епоха. Събраните материали дават основание на екипа на археологическата експедиция да направи хипотезата, че античният град на това място е заемал най-голяма площ през елинистическата епоха (Домарадски 2001, 17; 74-75). Неколкогодишните разкопки на некропола на селището също показват наличие на немалък брой материали, датиращи със сигурност от периода III-II в. пр. Хр. (АОР 1986, 113-114; 1987, 166-167; 1988, 127-129; 1989, 90-91).

Сред доказателствата, че обсажданият два пъти и превземан от Филип V главен град на медите - Форунна или Петра - може да се локализира в подножието на хълма Кожух, трябва да се изтъкнат и следните факти: и при обсадата на града през 211 г. пр. Хр. и при новата обсада през 181 г. пр. Хр., Филип V е бил принуден от политическите събития в Гърция и в собствената си държава много бързо да се върне в земите на древна Македония, като първия път изрично е указано, че в бързия си марш той стигнал до античния град Дион, югозападно от Тесалоника, а оттам се отправил към Пела (Liv. XXVI, 25). Тези негови сравнително бързи преходи към Македония не биха били възможни от друга изходна географска точка, освен от днешното Петричко поле. За да се добие яснота за самото сведение на Тит Ливий за обсадата на Форунна (в него погрешно - Ямфорина) през 211 г. пр. Хр., тук ще приложа превода на пасажа (по ИТМ 1949, 148): „... И тъй, като оставил на проходите откъм Тесалия сина си Персей с четири хиляди войника, за да попречи на етолийците да проникнат там, сам (Филип V), преди да се заеме с по-големи задачи, отвел войската си в Македония, оттам в Тракия, и то у медите. Този народ имал обичай да нахлува в Македония, щом усещал, че царят е зает с външна война и царството е оставено без защита. И тъй Филип, за да сломи силите им, опустошил полетата им и обсадил града Ямфорина (т.е. Форунна), укрепена столица на медите....“ (Liv. XXVI, 25). От приложения пасаж на Тит Ливий се вижда, че столицата на медите е била разположена сред плодородни полета. Отново имаме съвпадение на описанието със състоянието на съвременния географски терен, Петричкото поле и мястото, където е била разположена Форунна - в подножието на хълма Кожух.

Твърде вероятно е закратко градът в подножието на Кожух да е бил преименуван от Филип II по време на походите му в Тракия на Ортополис, както предполага Б. Геров (Геров 1961, 206). Други автори смятат, че на това място е бил разположен античният Тристолос в земите на синтите (Papazoglou 1988, 371-376) - една хипотеза, в която прозира желанието на Ф. Папазоглу непременно да локализира в днешното Петричко поле синтите, а не медите.

Не е изключено след потушаването на въстанието на медите в 340 г. пр. Хр., в чест на победата си над това тракийско племе, младият Александър да е преименувал града в Александрополис! А вероятно след

323 г. пр. Хр. - след смъртта на Александър Македонски селището е възвърнало отново тракийското си име Форунна.

Според мен Форунна и Петра са имена на едно и също антично селище - главния град с крепост на медите, но предадени на два различни езика - Форунна, на тракийски, и Петра - на старогръцки.

Може би отглас от бурните събития на епохата, за която се отнасят сведенията на Полибий и Тит Ливий - и по-специално за бягството на траките от този град към околните планини - може да се види в името на дн. Враня, Благоевградско, което би могло да е далечен отзвук от тракийското име Форунна, а днешният Петрич е повече от красноречив за гръцкото име Петра - по-късно част от избягалите жители от античния град Петра основали ново селище, което почти изцяло запазило предишното си гръцкото име.

Животът в разглежданото тук древно селище (Форунна=Петра) продължил и през късната античност, когато вероятно в началото на IV в. било преименувано в Хераклея. Името Хераклея е засвидетелствано (като *civitas Heracleotarum*) по категоричен начин в един новонамерен надпис в м. Червените скали при Рупите (Мулетарово), Петричко, който представлява препис от императорско писмо, конкретно свързано с римските императори от тетрархията в началото на IV в. сл. Хр. - август Галерий и цезар Максимин Даза (Митрев, Тараков 2002, 25-32). Този епиграфски паметник обаче ще бъде обект на нови интерпретации в друга моя публикация.

Цитирана литература:

АОР: Археологически открития и разкопки, 1986, 113-114; 1987, 166-167; 1988.

Владова, Манолова 1982: К. Владова, Н. Манолова. Походите на Филип V в земите на медите и дентелетите. - Expeditio Thracica, 2, 1982, 90-101.

Георгиев 1967: В. Георгиев. Значението на съвременната топонимия за обяснението на древните географски названия. - ИИБЕ, 14, 1967, 5-32.

Георгиева и др. 1978: Р. Георгиева, Т. Спиридонов, П. Алякова. Проучвания в долината на р. Драговищица. - Археологически открития и разкопки през 1977, 1978, 53-54.

Георгиева и др. 1987: Р. Георгиева, Т. Спиридонов, П. Алякова. Проучвания по долината на Драговищица. - Expeditio Thracica, 2, 1987, 7-51.

Геров 1961: Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. - Годишник на Софийския университет - Факултет за западни филологии, 54, 3, 1961.

Гиндин 1978: Л. Гиндин. К возможности реконструкции фракийского языка на материале греко-римских надписей. Вестник древней истории, 1978, 3, 134-142.

Гиндин 1981: Л. Гиндин. Древнейшая ономастика Восточных Балкан. София, 1981.

Домарадски 2001: М. Домарадски и колектив. Материали за археологията на Средна Струма (Разкопки и проучвания, 27), София, 2001.

Иванов 1906: Й. Иванов. Северна Македония. София, 1906.

ИТМ 1949: Извори за историята и географията на древна Тракия и Македония, (под редакцията на Г. Кацаров и Д. Дечев). София, 1949.

Кацаров 1921: Г. Кацаров. Пеония. София, 1921.

Манов 1989: М. Манов. Тракийското племе дентелети през IV-II в. пр. Хр. Наблюдения, проблеми, становища. - Известия на исторически музей - Кюстендил, 1, 1989, 121-137.

Миков 1943: В. Миков. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. София, 1943.

Милчев 1960: А. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. - Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет, 53, (1959) 1960, 1, 358-463.

Митрев, Тараков 2002: Г. Митрев, Т. Тараков. Civitas Heracleotarum. Новооткрит епиграфски паметник с името на античния град при Рупите, Петричко. - Археология, 2002, 4, 25-32.

Мифы народов мира 1988: Мифы народов мира, 2, Москва, 1988.

Попов 1968: К. Попов. Едно антично име в нашата топонимия - Ямфорина-Форуна. - Език и литература, 1968, 6, 59-61.

Спиридонов 1983: Т. Спиридонов. Тракийските племена от края на VI до средата на III в. пр. н. е. - В: А. Фол, Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. София, 1983, 107-120.

Фол 1975: А. Фол. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. София, 1975.

Фол 1983: А. Фол. Етнонимическа и етническа действителност в Тракия. - В: А. Фол, Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. София, 1983, 121-129.

Фол 1986: А. Фол. Тракийският орфизъм.

София, 1986.
Detschew 1976: D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976.
Kiepert 1905: H. Kiepert. Formae Orbis Antiqui. Berlin, 1905.
Leake 1835: W. Leake. Travels in Northern Greece, 3, London, 1841.
Lenk 1928: B. Lenk. Maidoi. - Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, 14, 541.
Mihailov 1943: G. Mihailov. La langue des inscriptions grecques en Bulgarie. Phonetique et morphologie. Sofia, 1943.
Niese 1899: B. Niese. Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Cheronaea, 2, Berlin, 1899.
Papazoglou 1988: F. Papazoglou. Les villes de Macedoine a l'epoque romaine. - BCH, Suppl. 16, 1988.
Reinach 1910: A.-J. Reinach. Delphes et les Bastarnes. - Buletin de corréspondence hellenique, 34, 1910, 249-330.
Tomaschek 1894: W. Tomaschek. Die alten Thraker, 2. Wien, 1894.

Iamphorynna or Phorounna? An Attempt for Problematization and Localization

Metodi Manov

Two different written forms of one and the same Thracian toponym are attested in the works of two ancient authors, Polybius and Titus Livius, who lived in different time (the 2nd and the 1st century BC) and wrote in different languages (Old Greek and Latin, respectively). That has given rise to a very interesting problem, at which a number of scholars belonging to several generations have largely debated. Polybius (IX, 45, 3), according to a note by Stephanus Byzantinus (670, 9), gave the name as *Φόρουννα*, while Titus Livius (XXVI, 25, 8-15) used the form *Iamphorynna*.

Based on a detailed analysis of the complete available literature, the author of this paper makes an attempt at a more appropriate, compared with the suggested so far, localization of „the capital of Maedica". Linguistic observations and certain linguistic parallels give the author a reason to argue that the ancient town Phorounna (until recent times incorrectly named Iamphorynna, after the evidence of Titus Livius), which had been besieged by Philip V in 211 BC, should be identical with the town called Petra, besieged by the same ruler thirty years later (181 BC), while again campaigning against the Maedi. Phorounna and Petra are names of one and the same Thracian settlement; in fact the central fortified town of the Maedi, but given in the original Thracian form and its translation in Old Greek by the various ancient authors.

From semantic point of view, the names Phorounna and Petra are identical, both meaning „rock". Most suitable is the parallel with the Hettic *peruna*, which also means „rock".

The localization of Petra has been placed since long at the foot of the Kozhuh hill near the village of Rupkite (former Muletarovo), Petrich region, southwest Bulgaria. The newly suggested identity of Phorounna (wrongly named Iamphorynna) with Petra mentioned by Titus Livius successfully solves the problem about the location of the mysterious „capital of Maedica".

Виктор Лилчиќ. Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот по животот. Античка каменна архитектонска пластика во Република Македонија. Рана и зрела антика, 1. Доцна антика, 2. Скопје 2001-2002.

Монографията на В. Лилчич върху антични и късноантични архитектурни елементи, открити на територията на Република Македония, е публикация на докторската му дисертация, защитена през 2000 г. в Университета на Белград, Република Сърбия и Черна гора. Целта на автора е да покаже връзката с корените на ранната европейска цивилизация. Събраните архитектурни елементи произхождат от античните и късноантичните строежи, като някои от тях са били преупотребени в по-късни градежи. Двутомникът може да се разглежда като корпус на архитектурните елементи от предримската, римската и рановизантийската архитектура, открити на територията на Република Македония. Той включва 1126 страници текст, няколко хиляди илюстрации (за съжаление без поредна номерация), планове и схеми на антични селища, 3 карти и 5 табла.

В предговора на том I, „Ранна и зряла античност", е обяснена необходимостта от цялостното обнародване на каменните архитектурни елементи.

В Глава I, *Въведение* (с. 13-34), е направен преглед на основната литература, методологията на изследването и документирането на паметниците. Представени са архитектурни детайли от предримската епоха, преупотребени в архитектоничната декорация на по-късни паметници. Акцентира се върху слабото документиране и на липсата на интерес от страна на изследователите към фрагментите от архитектурна декорация. Обръща се внимание на отсъствието на пълно описание и данни *in situ* при регистриране на откритите архитектурни елементи в рамките на строежа и на стратиграфията на културните слоеве.

В Глава II, *Архитектурната каменна пластика при римляните* (с. 35-100), на повече от 60 страници, с множество илюстрации, е направен типологически и хронологически преглед на основните елементи от архитектурната пластика „от Македония" - капители (йонийски, коринтски, композитен, фигурални и др. типове) и надгробни паметници от ранноимператорския период. Отбелязани са приносите от делото на Марк Витрувий Полион, както и организацията по добива, транспорта и обработката на камъка (каменоломните и оръдията за обработка на камъка и неговия монтаж).

Проблемът за типологическото и хронологическото развитие на основните архитектурни елементи е проследен в детайли. Разгледано е мястото на употребата им - според вида на строежа: „през първите три века - в езическите обекти, където архитектурните елементи са вграждани във външните фасади (храмове и надгробни паметници); през следващите три века повечето такива елементи са вграждани преди всичко вътре в раннохристиянските църкви-базилики" (с. 35). Проследени са основните елементи на архитектурния ред - крепидата, подиумът, стълбището, колонадата, елементите на колонадата (база, колона и капител). Представянето на йонийските капители в теоретичната част на главата основно е изложено според типологията на О. Бингьол. В раздела „Други типове капители" е включен и дорийският тип, въпреки че той образува самостоятелен архитектурен ред като йонийските, коринтските и композитните капители (с. 55). В раздела, който проучва късноантичните капители, авторът проследява основните типове капители по типологията на Р. Кауч, като към капителите от Египет, Константинопол и Мала Азия са коментирани капители от Балканите и в частност от Македония (с. 57-59). Авторът смята, че за архитектурата на Македония е най-подходяща класификацията на В. Веми, която представя накратко основните 7 типа от късната античност в Македония - от 400 г. до втората четвърт на VI в. (с. 61).

Направен е преглед на видовете и степента на твърдост на каменния материал. Приложен е списък на най-употребяваните видове камък в римската архитектура според Ж. Адам (с. 79). Авторът представя и свои лични изследвания върху каменоломните от Кавадарци и проследява в три степени последователността на изваждане на каменния материал. Показани са множество рисунки за начините на добиване, средствата за добив на камък, разнообразни каменоделски сечива, изобразени върху надгробни паметници от различни части на Римската държава.

Глава III, *Архитектурната каменна пластика в Македония* (с. 101-124) има два подраздела.

Подраздел А съдържа кратък преглед на урбанизацията в Македония (с. 101-104). Според автора заселването на римляните в Стоби дава тласък за неговото развитие: „където за първи път се родил един истински урбанистичен център в региона на Средния Вардар".

Подраздел Б е озаглавен „Материал: каменоломни находища, добив, транспорт, обработка" (с. 105-124). Тук авторът спира вниманието си върху добива на качествени каменни породи - мрамор, травертин, различни видове местни андезитни туфове и др.

Приложението на мрамор е обусловено от близостта или отдечеността на кариерите и възможностите за транспорт. В Скупи употребата на мрамор със сив цвят, докарван отдалеч, е засвидетелствана в пластиката на театъра през първата половина на II в., в Базилика № 1 (първата четвърт на IV в.). Плочниците и тротоарите на улиците, както и други значителни обекти са градени с травертин от околностите на града (с. 105). При прегледа на видовете и местата в Република Македония, където се откриват мраморни жили, туф, гнайс, андезит, травертин, гранит и др. каменни породи, авторът идентифицира антични селища в непосредствена близост до каменоломните (lapicidinae) (с. 106-124).

Глава IV, *Каменна пластика в Република Македония от I в. до тетрархията* (с. 125-454) е посветена на архитектурната каменна пластика през първите три ве-

ка сл. Хр. По обем това е най-голямата глава в т. I. Разделена е на две подглави, които включват провинция Горна Мизия (регионите на Куманово и Скопие) (с. 125-178) и римските провинции Македония и Тракия (с. 179-454).

Провинция Македония обхваща днешните общини Битоля, Брод, Валандово, Велес, Гевгелия, Гостивар, Дебър, Демир Хисар, Кавадарци, Кичево, Крушево, Неготино, Охрид, Прилеп, Радовиш, Ресен, Струга, Свети Николе, Щип (западната част), Струмица, Тетово.

Провинция Тракия обхваща днешните общини Берово, Виница, Делчево, Кочани, Кратово, Крива Паланка, Пробищип, Щип (източната част със селата Трогерци, Балван, Крупище, Аргулица, Цървулево, Козяк, Калаузлия и още няколко села по източната граница на Щипската област).

Детайлно са описани, начертани, изрисувани и снимани хиляди архитектурни детайли, части от саркофази, надгробни плочи с архитектурно оформление и др., добити при археологически разкопки или открити случайно на повърхността. Населените места, от които произхождат тези паметници, са подредени в текста по азбучен ред. При описанието на някои архитектурни елементи авторът се стреми да установи типа сграда, на която са принадлежали те. Освен текстовата, фото- и графична документация, е дадена и установената от предишни изследователи датировка. Липсва датировката на автора за повечето паметници, няма анализ и паралели, които да докажат или предложат хронологическа рамка за всеки архитектурен елемент.

В Глава V, *Архитектурна каменна пластика в Република Македония от ранната античност до тетрархията, край на разглеждането* (с. 455-492), В. Лилчич обобщава описаните архитектурни каменни пластики. В раздела, посветен на ранната античност, той отново разглежда архитектурни елементи - капители от предримско време от Щип и Св. Николе, вече описани в Глава IV, и търси техните хронологически граници (с. 456). Изследванията на автора се простират и към „... присъствието на дорийския стил в архитектурата в Република Македония... [където] това не е оригиналният гръцко-дорийски ред, без база и с други характеристики, а по-скоро римско-дорийски, според Витрувий IV, 7; „етруски" според Б. Несторович и Реджич, тоскански, римско-дорийски". Без да датира в хронологически граници детайлите от дорийски ред, накрая авторът обобщава „Засега откриваме концентрацията от дорийско-римски архитектурни елементи в Пелагония. Канелираният стълб от античния град край Щип има монументални размери, но не са познати останалите елементи" (с. 457).

В подраздела на Глава V, *Ранно-римски период от II в. до тетрархията* авторът със съжаление съобщава, че от I в. не се регистрират прецизно датирани архитектурни елементи на територията на Република Македония. Причината е следната: „... През целия II-I в. пр. Хр. територията на Македония се разтърсвала от войни и набези на варварски орди... земите били силно обезлюдени... Ниският жизнен стандарт на местното население, което все още не можело да се възстанови от миналите войни... [Това] предизвикало дълъг застой в развитието на цивилизацията в македонските територии" (с. 459).

Обработката на камъка има голямо значение в класическия период и замира през елинизма и целия I в. Издигането на Стоби в ранг на муниципия през 69 г. и на Скупи в ранг на колония през 84-85 г. са първите признаци за подобряване на състоянието и отношението към новото строителство от средата на II в. и след посещението в Македония на император Хадриан през 124-125 г. Проследена е концентрацията на откриване на архитектурни елементи „главно в трите пътни магистрали на Македония - по Вардар и Вия Егнация, както и по Диагоналния път от Хераклея за Пауталия и по-точно Охридско, Пелагония, течението на Вардар и средното течение на Брегалница"(с. 461).

Разглежданата надгробна архитектурна каменна пластика е поставена най-общо в I-III в. Представени са пет типа, някои разделени на категории или варианти.

Типологическата листа (с. 473) на основните дялове и зони на регистрираните каменни елементи от архитектурната пластика от ранно-римски период в Република Македония е съставена главно от следните форми: римска йонийска база, полубаза и двойна база, постамент с бази, подиуми (с. 473-477), колони (с. 477-479), коринтски капители (с. 479-481), йонийски капители (с. 481-483), архитрави (с. 483-485), фриз (с. 485-487), плафонни плочи (с. 487-489), венец (с. 489-492). Тук авторът не се е спрял детайлно върху типологическата и хронологическата характеристика на архитектурните елементи, а най-общо ги е представил като групи от отделен архитектурен ред с общата датировка I-III в.

Накрая в анекс е добавен материал, открит непосредствено преди издаването на т. I - архитектурна пластика от хероон, отнесен към ранноимператорското време, от градчето Чашка, м. Сулинар (с. 493).

Том I завършва с „финално разглеждане" на английски език, озаглавено „Ранна античност" (с. 495-496) и „Раннoримският период от II в. до тетрархията" (с. 497-507).

Търсени са по-прецизни материали от IV в. пр. Хр., „когато пеонските градове достигат върха на развитието си; връзките им с Атина били интензивни и приятелски" (с. 495). Пеония приема гръцката архитектура и започва да строи подобни структури - Кнежие, край Св. Николе и Астибо (Исар, край Щип). Други иновации авторът вижда в римско-дорийските капители и колоната от Щип и софа-капитела от Велес, както и регистрираната йонийска база малоазийски тип от Стоби, които според него нямат аналогии в Македония.

Разглеждайки ранния римски период от II в. до тетрархията, авторът съжалява, че на територията на Република Македония все още не са регистрирани архитектурни каменни елементи от I в. пр. Хр. Той приема мнението на Ранович, че доминацията на Рим отбелязва периода на упадък на Гърция (и Македония) и главна причина за това е отношението на Рим към завладените територии. I в. е период на консолидация между местното население и съседните му римски легиони, които ситуират главните пътища и кръстопътища. Според него всички населени места са били главни за римляните, които през I в. вече организират създава-

нето на римския алианс. Конституирани са административните органи на управление в градовете и техните територии през II-III в. Организиран е контролът върху живота в тези територии - административното деление, експлоатацията на пътищата и транспорта, както и възможността за корабоплаване. Лилчич се спира на трите важни пътни артерии: Вия Егнация, Диагоналния път от Хераклея през Стоби до Сердика и Вардарския път до Дунава - северната граница на Империята.

Авторът не коментира производството и приложението на архитектоничната каменна пластика през I в., което е твърде оскъдно, докато на производството ѝ през II в. е отделено повече място. Заключението, че характерният западен тип акантов лист е срещан рядко в Македония (с. 497), се потвърждава и от моите наблюдения за другите балкански провинции, и от обнародваните материали.

За локализация на евентуалните каменоделски работилници се цитира В. Соколовска, която идентифицира две по-големи. Едната в Стоби е подготвяла каменни елементи, а втората в Стибера е изработвала портретни бюстове. След внимателно наблюдение на картата на Македония и на местата, където са открити архитектурни каменни елементи от ранния римски период, авторът установява, че те се срещат по трите главни пътя, които пресичат Македония: на първо място Вардарския път и Вия Егнация и след това Диагоналния път от Хераклея за Пауталия.

При изследването на гробничното строителство Лилчич използва богатата типология на А. Махачек за тези паметници в Мала Азия от I до III в.

Накрая са представени и петте типа надгробна пластика, както и тяхната типологическата листа: римска, йонийска база, полубаза и двойна база, постамент с бази, подиуми, колони, коринтски капители, йонийски капители, архитрави, фриз, таванни касети, корниз, тимпан.

Том II, *Късна античност*, включва предговор и три глави. Глава VIII представлява заключение на тома.

В Предговора се разглежда архитектурата в Македония през IV-VI в. - края на античната епоха. От този период „са съществували най-малко 500 крепости, 300 раннохристиянски църкви, тридесетина градове и градчета и в тях - много представителни дворци, улици, градски чешми, фонтани, терми, съдилища и други градски обекти“ (с. 515). Паметниците в този том са представителни репери при изучаване на късноантичните обекти и културната комуникация между тях. Изложена е изчерпателна информация за каменните архитектурни елементи от езичеството и християнството. Въз основа на тези материали предварително може да се определи степента на архитектурните и културните достижения на територията на Република Македония през онова време. Каменната архитектурна пластика, съпоставена с другите занаятчийски производства през римско време, винаги е заемала видно място поради факта, че камъкът е вечен и „е свързан с най-възвишената сфера от духовния живот, вярата в Бог и Исус Христос, и с началната идея - дар на християнството, вечния небесен живот, като завършек на временния земен живот“. Според автора зенитът на архитектурната каменна пластика от ранновизантийския период е във времето на император Юстиниан I, след което тя се обезличава паралелно със зачестилите варварски набези. Досега са разкрити само петдесетина от триста базилики на територията на Република Македония. Това е предпоставка за по-обстойно проучване с цел „да се добие по-пълна картина за четвъртото от най-големите светски и християнски огнища след Близкия Изток, Мала Азия, Гърция и централната част на Балканския полуостров - територията на Република Македония“ (с. 516-517).

Глава VI, *Въведение* (с. 527-550), разглежда административното деление, организацията на живот, поважните пътища, развитието на църковния живот, проблема за Юстиниана Прима и късноантичните градове в Македония - първи носители на християнството. След кратък преглед на историческото развитие на градовете, когато тяхната площ значително намалява поради варварските нападения през V-VI в., авторът прави извода, че „най-голямата част от строителната и архитектурната дейност, а с нея и употребата на каменната архитектурна пластика в периода на късната античност, са свързани със сакралните християнски обекти, с изключение на няколкото дворци в Стоби и двете епископски резиденции в Стоби и Хераклея“ (с. 549).

Глава VII, *Архитектурна каменна пластика в Македония от тетрархията до края на античността* (с. 551-1020), е основната и най-голяма по обем в том II. На повече от 500 страници са коментирани късноантичното строителство и архитектурната декорация на градовете и селищата в римските провинции Средиземноморска Дакия, Дардания, Нов Епир, Македония Първа и Македония Втора в пределите на Република Македония. Във всеки от петте подраздела на главата в азбучен ред са разгледани регионите и съответните архитектурни детайли, открити в тях.

Югозападната част на Средиземноморска Дакия (с. 551-602) включва Брегово, Виница, Делчево, Кочани, Кратово и Пробищип. Архитектурните детайли от руините на раннохристиянски базилики носят всички белези и символи на ранното християнство. Където е било възможно, е показана графичната реконструкция (Луково, Брегов Даб) (с. 560). Обнародвайки архитектурните детайли от Мородвис-Църквище, авторът показва йонийски капители, където върху окото на волутата се наблюдават пет вдлъбнати точки, които според Ж.-П. Содини спомагат за по-лесното изчертаване и оформяне на волутата. Те са характерен технологичен маниер за изработените в тасоските ателиета архитектурни детайли. Авторът не коментира и не обяснява петте точки и не ги свързва с по-ранната архитектурно-декоративна пластика. На с. 602 в допълнителните табла с илюстрации са показани архитектурно-декоративни детайли, вероятно също от Мородвис-Църквище, които не са датирани, но хронологически принадлежат на периода до тетрархията.

От провинция Дардания е обнародвана архитектурна пластика от региона на Скопие и Куманово (с. 605-668). Показани са плановете и са ситуирани на топографски карти селищата, от които произхождат архитектурните детайли. Това са предимно импост-капители, малки бифорни, прозоречни колони, фрагменти от ажурни транзени, които ярко илюстрират цър-

ковното строителство в провинцията през V-VI в. Разглеждайки база от травертин от Опае (VI в.), донесена в Куманово и определена с „характерна късноантична профилация", авторът ни представя и два коринтски колонни капителa с по-ранни форми, но датирани от него в „първата половина на V в." (с. 609), без аргументация и обяснение в текста.

От днешните региони на Дебър, Струга и Охрид като част от късноантичната провинция Нов Епир (с. 669-708) произхождат множество архитектурно-декоративни елементи. Най-многобройни са детайлите от Охрид (Лихнидус). Наред с ранновизантийските архитектурни елементи, пряко свързани с християнския култ, могат да се видят преупотребени бази (с. 675) и колони (с. 687). Раннохристиянски архитектурни детайли като прозоречни стълбове, импост-капители и др. са били преупотребени и в средновековното църковно строителство в Охрид - манастира „Св. Наум" на Охридското езеро (с. 699-701).

Северните части на късноантичната провинция Македония Първа (с. 709-809) днес включват регионите на Битоля, Валандово, Гевгелия, Ресен, Струмица. В този подраздел с най-голям брой паметници са представени античните градове Хераклея Линкестис (до Битоля) (с. 713-748) и Доберус (Струмица) (с. 801-808).

Паметниците от Хераклея Линкестис са Голямата и Малката базилика, Епископската резиденция, Градската чешма, *Villa suburbana* и базилика с некропол *extra muros*. Събраните и обнародвани от автора архитектурни детайли представляват цели и фрагментирани парапетни плочи, олтарни прегради, колони, импост-капители, двойни прозоречни колони, двузонни фигурални капители, кемпферови капители. Всички са изработени и вложени в строителството през V-VI в. Част от датираната в късната античност пластика е вторично използвана в прегражданията в края на VI в. (Градешница - Мариово, църква „Св. Андоний") (с. 753-755).

Каменната пластика от Струмица е от манастира „Св. Петнадесет тивериополски мъченици", датиран в първата половина на VI в. Авторът публикува един „късноантичен опростен коринтски капител" (с. 803) с паралели не само от римските провинции в Република Македония, но и в българските земи. Позовавайки се на С. Бобчев, в допълнителните табла авторът показва два фрагментирани коринтски капителa от Дойран (V в.) и от Смоквица-Брест (VI в.) (с. 806).

В подраздела „Втора Македония" са обнародвани материали от Тетово, Гостивар, Кичево, Дебър, Македонски Брод, Велес, Демир Хисар, Кавадарци, Крушево, Неготино, Прилеп, Радовиш, Свети Николе и Щип (с. 811-1020). Както във всички подраздели, и тук в азбучен ред са разгледани селищата от съответните региони.

Това е най-големият по обем подраздел в Глава VII. Провинция Втора Македония обхваща най-голямата по площ територия от Република Македония. Архитектурните елементи, документирани в тези селища, са от сгради на култа и имат богата украса.

Най-голямата част в този раздел е посветена на архитектурните елементи от Стоби, разрушен през втората половина на III в. и отново издигнат от руините през IV в. Това са Старата епископска базилика, Голямата (Филиповата) епископска базилика, Северната базилика, Централната базилика, две базилики *extra muros*, Паликурската базилика (също извън стените на античния град), Теодосиевият дворец, (тетрархийския период) (с. 815-888). Потвърдена е типологическата характеристика на елементите, открити в Старата епископска базилика, обновена от епископ Евстатий през втората половина на IV в. (с. 819).

За Голямата епископска, т.нар. Филипова базилика също са отбелязани няколко фази на строителство и преустройство (с. 819-851), които илюстрират промените в архитектурно-декоративната схема. Опростяването на капителите от времето на Теодосий до импости, украсени с акантови листа, и на парапетите с почти ажурен релеф до украсени само с кръстове прегради плочи, богатата скулптурно-декоративна и ажурна ограда на презвитерия, олтарната маса и амвона показват хронологическите промени в развитието на архитектурната каменна пластика. Заключителните страници са посветени на анализа на строителството и архитектурната украса. При повторното изграждане на базиликата в третата четвърт на V в. и след това в кр. на V - началото на VI в., след нейното разрушаване в третата четвърт на V в., е включена нова серия йонийски импост-капители с опростен профил на базите. С цел по-детайлно проучване на цялата пластика от Епископската базилика авторът предлага ново комплексно документиране на терена и в музеите, за да се получи по-пълна и по-ясна представа за живота и края на най-голямата раннохристиянска църква в Македония (с. 851).

Каменната пластика от Северната и Централната базилики и базиликите *extra muros* е представена с анализ на детайлите и приложението им в декоративната схема. Авторът изследва градежа и промените в архитектурния план на сградите, както и употребата на по-ранни архитектурни детайли - ранноримски йонийски бази (в трибелона на Централната базилика). Според Лилчич двойноканелираната превръзка върху възглавниците не е част от архитектоничното членение на капителa, а символизира изкачването на християнската душа към небесното райско царство. Той определя петте точки върху окото на волутата, смятани в научната литература за технологически похват (вж. по-горе в текста) при оформяне завивката на волутата, като символ на райските цветя (с. 863).

Тези точки са ригистрирани от изследователите само върху окото на волутите на капителите от йонийския ред, изработени в ателиета в дн. Северна Гърция, които принадлежат към тасоската каменоделска школа, и ателиетата по долното и средното течение на Струма. Хронологически те се отнасят към римската императорска и късноантична епохи, поради което не мога да се съглася с твърдението на автора, че има скрита християнска символика.

Авторът представя архитектурните елементи от „двореца на Теодосий" наред със спорния въпрос дали това е дворецът на Теодосий, посетил Стоби през 379 и 388 г., или е домът на Партений, ако се съди по открития в женското отделение на сградата пръстен с надпис (с. 883-888), и изразява несъгласието си с интерпретацията на сградата като „Дворец на Партений" (с. 835).

Късноантичните архитектурни елементи от околностите на Стоби, Демир Хисар (3 обекта), Кавадарци (5), Кичево (4), Неготино (3), и Прилеп (32) (с. 899-962) представляват импост-капители в йонийски стил, украсени с християнския кръстен знак, бифорни прозоречни колони, бази, арки, парапетни колонки от олтарни прегради, фрагменти от прегради плочи, капители. Всички те са украсявали раннохристиянски базилики. Изключение е каменната пластика от т.нар. дворец на Теодосий. Авторът предлага тезата, че всички останали детайли принадлежат на сгради с култов характер. Същото се отнася за Баргала, на която авторът посвещава близо 40 страници (с. 965-1000). Много снимки и чертежи представят детайли, свързани с късноантичната украса на базиликата. От Голямата базилика произхождат предимно детайли от трибелона, амвона, колонадите на приземието, парапетите и парапетните стълбове, колоните, презвитериума, двузонни капители, повечето отнесени към Юстиниановото време. Установена е повторната употреба на някои елементи, чието изработване се датира в IV в. Личи отношението на автора към по-прецизната хронология на паметника и съответно на архитектурните детайли, вложени в него.

Глава VIII, „Заключително разглеждане", е посветена на анализа на типовете късноантични архитектурни елементи и на Небесната порта за живота след живота (с. 1021-1086).

В синтезиран вид е представена типологията на късноантичните каменни архитектурни форми според тяхната функция, преди всичко в раннохристиянските базилики. I. Наос, колонада, прозорци, трибелон и врата. Разгледани са стилобатът, базите, колоните, капителите и преградните междуколонни плочи. Показани са различни типове и редове капители, цитирано е тяхното местонамиране, но не и тяхното място в хронологическото развитие на типа и реда (с. 1024-1026). II. Презвитерии и баптистерии. Канцел на презвитерия - преградни колонки, олтарни, колонадни и други преградни плочи, олтари и олтарни маси. III. Елементи на амвона.

Представени са различни типове късноантични бази (с. 1029-1030), бифорни прозоречни колонки (с. 1031-1032), олтарни стълбове и колонки (с. 1033-1037), типове преградни плочи (с. 1038-1043), части от архитрав, амвони (с. 1044-1045), капители - късноантични коринтски, композитни, двузонни, импости (с. 1045-1072), в повечето случаи според датировката на техните първооткриватели.

Небесната порта за живота след живота проследява идеята за връщането към Бог, към Исус Христос. Изследвайки античните каменни архитектурни елементи от територията на Република Македония, авторът забелязва, че античните ѝ жители са имали главно четири символични представи. Те се основават на земното битие и надземното продължение на живота. Квадратът е символ на земята и променящото се време, ромбът - на женския принцип на раждането, портата, която води към вечността, кръгът - на небето и вечността, мястото, където се намират райската градина и Господ Бог, четирите цветчета - на райската градина.

Разнообразната типология на каменните елементи от външната и вътрешната архитектура на раннохристиянските църкви е определена в три хронологически периода: IV в., първата половина на V в. и от края на V до края на VI в.

Авторът констатира, че през IV в. доминират езическите строежи - т.н. Базилика I от Скупи (коринтски капители, архитрави), Старата епископска базилика в Стоби, Кнежино, Колибари, Челопек. Проследява се ранното строителство на християнски базилики, обяснява се преупотребата на архитектурни елементи от римския период. Първата половина на V в. се характеризира с победа и подем на християнската архитектура. Символът на небесната порта, ромбоидната форма, често е изобразявана върху плочите през VI в. Заключението, че архитектурата от първата половина на V в. все още е непозната за изследователите и редките примери от това време са регистрирани като сполии в обекти от VI или XII-XIV в. (с. 1079), се обяснява с трудния път на налагане на християнството в борбата му с политеизма.

Лилчич обръща внимание на опростяването на схемата на античните каменни архитектурни елементи през късната античност - ранното християнство. Авторът свързва големите застои и промени в каменната пластика с варварските нападения. Комбинирането на архитектурни детайли и появата на импост-капителите се отнасят към времето след нападението на хуните начело с Атила през 479 г. (с. 1081).

„Животът след живота" е проследен върху изображенията на надгробните паметници. Кръгът като символ на небето в ранноимператорско време се наблюдава върху погребалните релефи, саркофазите, стелите от типа *imago clipeata*, но най-често се среща в късната античност. В ранното християнство кръстът, вписан в кръг, олицетворява господството на кръста над небето или от небето. Представянето на кръст в арка символизира единението на земята и небесния свод (с. 1085).

Според автора в средата на VI в. се наблюдава още един опит да се обнови християнската архитектура в земите на днешна Македония. Това е регистрирано в паметниците от Хераклея, край Битоля и Криви дол, край Щип, базиликите от Давина кула, Орман, Скопско, осмата базилика *extra muros* и Паликурската базилика край Стоби и още много други (с. 1086).

След този преглед авторът представя хронологическа листа на по-важните исторически събития (с. 1087-1088), библиография (с. 1089-1100), съкращения (с. 1101), легенда на таблиците на английски език (с. 102). На с. 1103-1122 на английски език накратко се проследяват описаните в заключителната Глава VIII типове архитектурни каменни елементи в късната античност. На с. 1123-1124 се представят по-важните термини. Магията на небето е описана с текст и фотоси на с. 1125.

Двутомникът представлява интерес за специалистите с огромния си по обем материал. Събрано е цялото архитектурно-декоративно наследство от предримската и основно от римската и рановизантийската епохи от територията на Република Македония. С чертежи, схеми и фотоси авторът подробно представя близо 300 обекта (по публикации или лични посещения). Това е възможно най-пълният сбор на архитектурната пластика от територията на Република Маке-

дония, обособена в корпус. Работата би спечелила повече, ако отделните елементи следваха архитектурните редове, свързани в хронологически граници и с подходящи паралели.

Според мен по-точно е заглавието „Архитектурна каменна пластика от Република Македония..." Камъкът е македонски само по произход, т.е. от кариерите в Република Македония. Въпреки желанието си да покаже тясната връзка на римската и раннохристиянската архитектура с духовния живот през тези епохи на територията на дн. Македония, В. Лилчич няма достатъчно основания да представя пластиката като „македонска". Огромната събирателска работа, извършена от автора, дава възможност на изследователите да получат обширния и обобщен образ на развитието и производството на каменни архитектурно-декоративни елементи от провинциите на територията на Република Македония. За съжаление авторът не е събрал достатъчно кураж да предложи хронологическа рамка на изследваните архитектурно-декоративни елементи или да представи аналогични, сравнително добре датирани примери като паралели на изследваната от него каменна пластика. Независимо от това, читателят разполага с прекрасен корпус на архитектурната каменна пластика от земите на дн. Македония от предримската, римската и раннохристиянската епохи.

Светла Петрова

Казимир Попконстантинов на 60 години

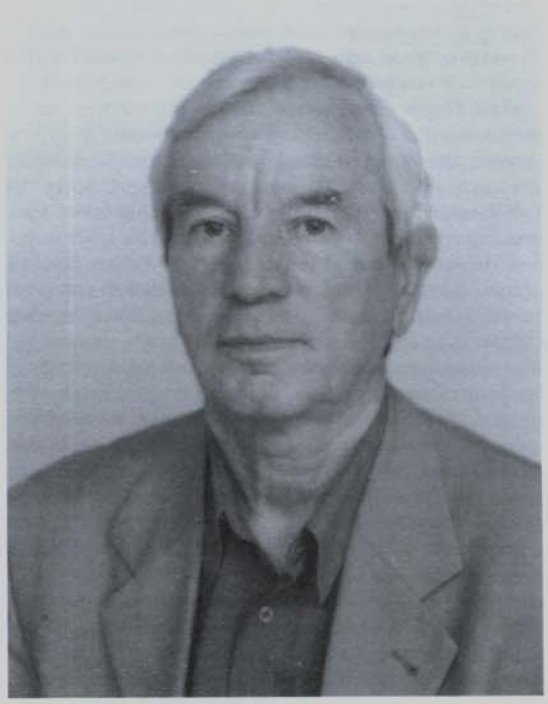

В края на октомври 2003 г. във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий" се проведе международна научна конференция на тема „Културните текстове на миналото: носители, символи, идеи". Тя беше организирана във връзка с 60-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. В работата на петте работни секции бяха изнесени повече от 100 научни доклада на теми, близки до научноизследователските интереси на юбиляра - средновековна българска епиграфика, гражданска, църковна и манастирска археология, тракийска и антична археология и история.

Казимир Попконстантинов е роден на 17 септември 1942 г. в Гарван, Силистренско, в семейството на свещеник. През 1956 г. постъпва в Духовната семинария и това му дава възможност да получи нетрадиционно за 60-те години образование. Всъщност обаче, по онова време само учениците в Духовната семинария могат системно да изучават латински и старогръцки език, етика и естетика, което им позволява по-късно с лекота да се развиват в хуманитарните профили на висшето образование.

През 1964 г. Казимир Попконстантинов е приет във Висш педагогически институт „Братя Кирил и Методий" и завършва специалност „История" през 1968 г. По това време във Великотърновския университет преподават млади и амбициозни преподаватели - проф. Александър Бурмов, проф. Христо Данов, проф. Станчо Ваклинов, доц. Велизар Велков, проф. Иван Гълъбов и много други, по-късно известни историци, археолози и филолози. Те създават онази научна и творческа атмосфера, която привлича студентите не само към преподаваните дисциплини, но и към научните изследвания. Казимир Попконстантинов принадлежи към онова първо поколение студенти, постъпили през 1964 г. във ВПИ „Братя Кирил и Методий", които по-късно се реализират като учители, археолози, историци, музейни работници, университетски преподаватели. Самият той далеч преди навършването на кръглите 60 години защити своята докторска дисертация *Епиграфски паметници и писмената традиция в България (IX-XI в.)* (1995 г.) и беше избран за професор през 1996 г. - връх в научната и преподавателската кариера на всеки университетски преподавател.

През 1966 г. проф. Иван Гълъбов организира експедиция „Шкорпил '66" за проучване на скалните манастири в България. Студентското ръководство е поверено на Казимир Попконстантинов и това доверие на научния ръководител определя неговото по-нататъшно развитие, свързано с изследвания на скалните манастири и манастирската култура. Обаянието пък на големия български археолог и талантлив университетски преподавател проф. Станчо Ваклинов ще го насочи към археологическите проучвания на гражданската и дворцова архитектура от Първата българска държава.

След дипломирането си през 1968 г. Казимир Попконстантинов започва работа като археолог-проучвател в Окръжния музей - Търговище. През първите години от своята професионална кариера всеки млад специалист се стреми да приложи наученото, да затвърди своите умения със самостоятелна теренна работа. Несъмнено този порив може да се свърже с археологическите проучвания на ранновизантийската крепост „Крумово кале" край Търговище и тракийското светилище при Драгановец, Търговищко *(Тракийското светилище при с. Драгановец, Търговищко. - Тракийски паметници, 2, 1980, 142-172)*. Едновременно с това Казимир Попконстантинов продължава своята школовка с участие в археологическите кампании на големите обекти в Преслав и Плиска. Участва в археологическото проучване на дворцовия комплекс и феодалното имение край „Южната порта" в Преслав (1968-1979 г.), а също на „Крумовия дворец" в Плиска (1970-1979 г.) *(Граждански комплекси в Плиска и Преслав. - В: Средновековният български град. София, 1980, 117-127)*. Конкретен резултат от продължителната археологическа работа през тези години е успешно защитеният през 1978 г. дисертационен труд *Гражданската архитектура в Първото българско царство (IX-XI в.)* и присъдената му научна степен „кандидат на историческите науки" („доктор по история").

Проучването на класическите археологически обекти, свързани с историята на Първата българска държава и античността, не пречат на Казимир Попконстантинов да продължи теренните проучвания и в средищата на духовния и религиозен живот - скалните манастири и манастирските комплекси. Своеобразно начало на самостоятелната му работа в тази област се открива в работата на скалния манастир и некропола при Крепча, Търговищко (1972 г.). Устойчивостта на интереса в тази област се демонстрира с проучването на скалните манастири от Североизточна България и Добруджа, осъществено през 1979-1983 г. Включването на системно проучваните архе-

ологически манастирски комплекси (на Мостич в Преслав (1983-1987), манастира при Равна, Провадийско (1980-1990), Преображенския манастир край Велико Търново (1990-1993) и продължаващите и сега разкопки на манастира в м. Караачтеке край Варна утвърждават проф. Попконстантинов като несъмнен професионалист в областта на манастирската археология.

Тази констатация навярно изглежда твърде претенциозна, като се има предвид екипният характер на теренната изследователска работа. Нужно е обаче да се отбележи, че още при проучванията на надписите от Кръглата църква в Преслав (1979-1980) той работи с изявения епиграф проф. Албина Мединцева. В археологическите проучвания на манастира при Равна, Провадийско, Казимир Попконстантинов работи заедно със ст. н.с. Павел Георгиев. Освен пряката археологическа работа, свързана със скалните манастири и манастирските комплекси от Първата българска държава, пред проф. Попконстантинов се изправя предизвикателството на писаното слово - не така многобройните глаголически текстове, руническите и кирилски надписи. Новата проблемна ситуация неизбежно свързва К. Попконстантинов с водещите изследователи на българската средновековна история и култура като проф. Васил Гюзелев, проф. Петер Шрайнер и Ото Кронщайнер, проф. Аксиния Джурова.

Далеч съм от мисълта да се спирам на пълния списък от публикации, свързани с епиграфските изследвания на Казимир Попконстантинов. Несправедливо би било обаче да не отбележа монографията, издадена в съавторство с проф. Албина Мединцева *(Надписы из Круглой церкви в Преславе. София, 1984)*, проучванията му върху епиграфските текстове от скалния манастир при Мурфатлар (дн. Басараби, Румъния) и на още около 50 скални манастира, главно от територията на днешна Североизточна България. В публикуваните резултати не мога да отмина високопрофесионалната обработка на текстовете, съпроводени с пълно описание на епиграфския паметник, палеографски анализ, лингвистичен коментар и превод на съвременен български език.

Публикуваният за пръв път корпус на старобългарските надписи през 1994 *(Старобългарски надписи, 1. Altbulgarische Inschriften, 1. Salzburg-Wien, 1994)* и 1996 година *(Старобългарски надписи, 2. Altbulgarische Inschriften, 2. Salzburg-Wien, 1996)* би могъл да се възприеме като своеобразен завършек в упоритата близо 30-годишна събирателска и проучвателска дейност върху епиграфските материали от IX-XI и XII-XIV в. Трудът обаче е предшестван от реферативен преглед на развитието на старобългарската епиграфика през последните години на страниците на списание „Археология" *(Старобългарската епиграфика през последните 10 години. - Археология, 1984, 4, 33-45)*. В синтезиран вид се предлага виждането за видовете епиграфски текстове, съдържащи руническо, кирилски, глаголически, гръцки или двуезични писмена.

Това виждане намира потвърждение във вече проучените обекти, но най-убедително е демонстрирано с публикуваните резултати от археологическите и епиграфски проучвания на манастирския комплекс при Равна, Провадийско *(Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при Равна, Варненски окръг. - Известия на Народния музей - Варна, 20 (35), 1984, 65-80; Глаголическата писмена традиция в средновековна България. - В: Кирило-Методиевски студии, 4, 1987, 283-291; Рунически надписи от Средновековна България. - В: Studia protobulgarica et medievalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. В. Търново, 1993, 14-162)*. Откритите повече от 300 надписа, многобройните рисунки-графити, археологическите материали с архитектурна стойност и предметите от ежедневието на неговите обитатели позволяват да се отстоява мнението, че този извънстоличен манастир е бил образователен и книжовен център на Първата българска държава.

Казимир Попконстантинов докладва резултатите от своята теренна изследователска работа на провежданите научни форуми - национални, международни и такива със строго тематичен характер. Списъкът на участията му в конференции, симпозиуми и конгреси надхвърля 100. По-значимите международни изяви се свързват с работата в симпозиума по балканистика (Белград, 1985); „Die Slawischen Sprachen" (Залцбург, Хайделберг, Велико Търново, 1985-1998); Международен конгрес по българистика (1981); Международните конгреси по славянска археология в София, Киев, Варшава; XI Congresso Internaztionale di epigrafia Greca e Latina (Рим, 1997); VI-th International Symposium of Byzantine Sigillography (Преслав, 1998). Така проф. Попконстантинов заявява своето научно присъствие в областта на славянската археология и славистиката, епиграфиката, българистиката и балканистиката.

Университетската кариера на Казимир Попконстантинов започва през 1987 г., когато е избран за доцент по археология във Великотърновския университет. Първоначално неговата преподавателска работа се свързва с основния курс по обща археология пред студентите от исторически факултет, а след инициираното от него създаване на специалността „Археология" лекционните му курсове тематично се разнообразяват („Въведение в археологията"; „Средновековна българска археология VII-XI в."; „Средновековна българска археология XII-XIV в."; „Средновековна българска епиграфика"; „Манастирска археология"; „Монументална архитектура в средновековна България"; „Средновековният човек и неговия светоглед в епиграфските паметници XII-XIV в."). Увеличава се и аудиторията на студентите, с които той споделя своите знания и опит. Освен със студентите от специалностите „История", „Археология" и „Балканистика", неговата преподавателска дейност се свързва с новосъздадения Православен богословски факултет. Той е гост-професор в университетите в Залцбург (Австрия), Кьолн и Фрайбург (Германия), Института по археология при Академията на науките в Москва (Русия).

Университетската кариера на проф. Попконстантинов включва заемането и на редица административни длъжности. Бил е заместник-ректор по учебната работа (1991), декан на Историческия факултет (1991-1995), декан на Православния богословски факултет (от 1999). Трудно е да се обхване многостранната университетска ангажираност на проф. Попконстантинов. Не бива обаче да се пропуска създаването на двете нови специалности в Историческия факултет, съвпадащи с неговия мандат на декан - „Балканистика" (1992) и „Археология" (1993), привлекли много нови студенти във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий". Тяхното обучение не винаги се изчерпва с изискванията на учебния план - ограниченията му се преодоляват с извънаудиторната и те-

ренната археологическа практика.

От 1997 г. проф. Попконстантинов става ръководител на катедра „Археология“ в Историческия факултет. Създаването на новото структурно звено е съпроводено с разширяване на преподавателския състав и неговото кадрово развитие. Повишават се и изискванията към студентите в специалност „Археология“. Освен с традиционните форми на лекционните курсове, обучението се разнообразява с гостуването на редица български и чуждестранни лектори, обогатяващи учебната проблематика с най-новите резултати в своята изследователска област. Избраната форма за подготовка на студентите несъмнено е високоефективна и се свързва с по-нататъшното успешно развитие на завършилите.

Признанието за постигнатите успехи се изразява и в присъдените му награди. Проф. Казимир Попконстантинов е носител на Кирилометодиевската награда на БАН (1985), както и на Годишната академична награда на БАН в областта на хуманитарните науки (2000). През 2003 г. той печели изследователска стипендия от фондация „Александър С. Онасис“, благодарение на която работи в Института по византинистика, Френския археологически институт и Германския археологически институт в Атина и университета „Аристотел“ в Солун (Гърция).

Последното значимо международно признание за научната, творческа и преподавателска дейност на проф. Попконстанитинов е престижната Хердерова награда за 2004 г., присъдена от Виенския университет (Австрия) и фондация „Алфред Тьопфер“ (Германия). Носителите на това отличие винаги са били най-изявените български хуманитаристи, изтъкнати културни дейци в областта на словото, музиката, изобразителното изкуство.

Несъмнено след всичко казано дотук трудно може да се определи в коя област се изявява проф. Попконстантинов - полевата археология, изследването на епиграфските паметници или университетското преподаване. Може би отговорът на този въпрос се съдържа в перспективата при изследването на „текстовете на Историята и историята на текстовете“, „текстовете на Култа и Религията“, загадката на „знаците, текстовете и техните носители“, семантиката на „текстове в архитектурата и образа“ или пък на посланието, което се съдържа в „думите, текста и т.н.“...

Всъщност изброените перспективни направления се съдържаха в програмата на петте основни секции на юбилейната международна конференция „Културни текстове на миналото: носители, символи, идеи“, проведена в края на октомври 2003 г. във Великотърновския университет. Участниците в конференцията, колеги и ученици на проф. Попконстантинов, негови приятели, в продължение на два дни предлагаха своите виждания в така дефинираните проблемни области.

Иван Тодоров

Юбилейна научна конференция с международно участие, посветена на 100 години музейно дело в Карловско и 20 години археологически разкопки на средновековната крепост „Аневско кале“

През 2003 г. се навършиха 20 години от началото на археологическите разкопки на Аневско кале и 100 години музейно дело в Карловско. По този повод на 6-7 юни 2003 г. в Карлово се проведе юбилейна научна конференция с международно участие, организирана от Община Карлово, „ВМЗ“ ЕАД - Сопот, Археологически институт с музей при БАН, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ и Исторически музей - Карлово.

Конференцията премина под почетното председателство на проф. Стефан Данаилов - председател на комисията по култура на Народното събрание, генерал-майор Нонка Матова - народен представител, проф. Божидар Абрашев - министър на културата, проф. Огнян Сапарев - ректор на ПУ „Паисий Хилендарски“, проф. Йорданка Юрукова, д-р Евгений Сачев - директор на Национален център за музеи, галерии и изящни изкуства, ст.н.с. д-р Божидар Димитров - директор на Национален исторически музей - София.

В конференцията взеха участие повече от 20 изявени специалисти в областта на средновековната археология и история и музейни работници от страната.

Във връзка с установеното сътрудничество между Община Карлово и Община Гьокчеада (Турция) в конференцията участваше д-р Халиме Хюруилмаз - доцент в Анкарския университет.

Това забележително за града културно събитие беше открито от кмета на Община Карлово инж. Желязко Домусчиев. От името на Комисията по култура при НС приветствие поднесе проф. Стефан Данаилов и от Комисията за младежта и спорта - ген. м-р инж. Нонка Матова. С приветствие към участниците в конференцията се обърна и Димитър Пиронков - главен експерт в НЦМГИИ при Министерство на културата. Почетни грамоти и плакет с образа на Васил Левски бяха връчени на музеите в общината от д-р Стоян Джавезов, главен секретар на Общобългарския комитет „Васил Левски“ и председател на фондация „Васил Левски“. С приветствени слова по случай юбилея се обърнаха ст. н.с. д-р Маргарита Ваклинова, зам.-директор на Археологическия институт с музей-БАН, ст.н.с. д-р Агоп Гарабедян, директор на Института по балканистика, проф. д.и.н. Петър Ангелов, ръководител на Катедрата по българска история в СУ „Св. Климент Охридски“.

Деловата част от сутрешното заседание беше председателствана от Маргарита Ваклинова и Пламен Славов, зам.-кмет на Община Карлово.

В своя доклад дългогодишният ръководител на археологическите разкопки Иван Джамбов отбеляза, че това е вторият научен форум, посветен на проучванията. Първата национална научна конференция на тема „Средновековният замък в българските земи XII-XIV в.“ е била проведена на 4-5 юни 1985 г. в Сопот.

Един от най-важните изводи, направени при проучванията, е идентифицирането на внушителните архитек-

турни останки край Сопот с известния в изворите средновековен град Копсис - център на Подбалканската феодална област през XIII-XIV в. В резултат на откритите находки и надписи е доказан българският етнически състав на обитателите на средновековната крепост.

И тогава, както и днес, забележителните открития биха били немислими без всестранната подкрепа на ВМЗ-ЕАД (тогава МК „ВМЗ" и ДСО „Металхим").

Етапите, през които преминава развитието на музейната дейност в Карловско от възникването ѝ до днес, бяха представени в доклада на Пенка Тодорова и Мария Деянова, както и в доклада на Тодор Тодоров.

В докладите бяха посочени и проблеми, с които трябва да се справят музейните работници днес, нуждата от промяна в експозиционната дейност и в работата с музейната публика. Отбелязани бяха продължаващите археологически проучвания в Карловската долина, участието на музейни специалисти в научни конференции, симпозиуми по проблемите на Българското възраждане и националноосвободителните борби, организирането на национални и международни изложби, издаването на дипляни, сборници, пътеводители и др.

Халиме Хюруилмаз изнесе доклад на тема „Културните отношения на селището Енибадемли през III хил. пр. Хр. Въз основа на откритите многобройни оръдия за производство, керамични съдове, накити и идоли, също на етапите в жилищното строителство се проследяват културните отношения на проучваното ранно-бронзово селище с Троя 1, Западна Анатолия, микенската култура, както и връзката им със селища от същата епоха в древна Елада, Езерово, и др.

Другите доклади, включени в програмата, бяха посветени на исторически и археологически проучвания на средновековния български град, развитието на музейното дело в Карлово и други градове, както и на археологическите проучвания в Карловската долина.

Петър Петров представи доклада си „Османските извори за средновековния български град". Той посочи колко е важно и наложително в научно обръщение да бъдат привлечени и ранните османски извори, даващи достоверни и ценни сведения за местното самоуправление, стопанския живот, занаятите и търговията в средновековните български градове.

В доклада си „Средновековният град в представите на кръстоносците", Петър Ангелов разгледа пътеписи и др. съчинения на участници, отразили преминаването на първите три кръстоносни похода през Балканския полуостров през XI-XII в. Авторът изтъкна сведенията, които ни дават те за възникването на българската държава, стопанския живот, етническия състав, архитектурния облик на градовете.

В доклада си „Средновековният български град - люлка на европейската цивилизация" Йордан Николов ни припомни епохалното дело на братята Кирил и Методий, положили основите на славянобългарската цивилизация, възникнала в средновековна България.

С. Станилов и Б. Петрунова представиха резултатите от първата година на археологическите проучвания на „Средновековната крепост край Ивайловград".

В доклада си „Средновековният Никополис ад Нестум" М. Ваклинова изнесе данни за непознатия средновековен период на този град.

След края на предиобедното заседание беше прожектиран първият филм за Аневско кале, заснет през 1985 г.

Следобедното заседание беше председателствано от Иван Джамбов и започна с доклада на Симеон Недков „Идеята за български музей след Освобождението".

П. Тодорова представи „Материали от фонда на Исторически музей - Карлово, свързани с розопроизводството".

В доклада си „Трупане на благодат" и сакрална защита на столичния Търнов" Й. Алексиев се спря на значението на „светите мощи" в християнската идеология и строежа на храмове в столицата на Втората българска държава.

В доклада си „Никола Славчев - първи уредник на къща-музей В. Левски" Д. Чаушева разгледа живота и делото на този виден карловски общественик.

Б. Борисов и Г. Шейлева представиха резултатите от археологическите проучвания на „Средновековната крепост край Искрица в района на комплекса Марица - Изток, Гълъбово, Старозагорско".

В доклада си „Средновековният град в България и Киевска Рус - типология и характеристика" Р. Комсалова направи аналогии между развитието на средновековните градове в българската и средновековната руска държава.

В доклада си „Национален музей Хр. Ботев - огнище на родолюбие" А. Николова проследи развитието на музейната институтиция от нейното създаване до днес.

Свещеник д-р Петър Гарена разгледа взаимоотношенията между традиционните религии в доклада си „Връзки между християни и мюсюлмани на ниво поверия и суеверия от практиката на енорийския свещеник".

В доклада си „Неизвестна редакция на Вазовото стихотворение и неизвестни спомени за народния поет" Ц. Неделчева ни запозна с последните си проучвания върху Вазовото творчество.

К. Стефанова-Георгиева представи доклад на тема „Мястото на крепостта Калето" и средновековното селище при Крън, Казанлъшко в укрепителната система на Стара планина, XII-XIV в." за археологическите проучвания на средновековния Крън.

Д. Тодоров разгледа развитието на музейното дело в Клисура в доклада си „Музейното дело в Клисура".

К. Стоянова посвети доклада си на развитието на музейното дело в Перущица: „Перущица и стремежът за опазване на историческата памет".

В докладите, изнесени от ас. П. Калоферова „Крепостта „Хисарлъка" край Сопот" - с авторски колектив доц. д-р И. Джамбов, М. Деянова, П. Калоферова и „Нови археологически проучвания в с. Искра, Първомайско". Гл.ас. д-р Г. Митрев и П. Калоферова представиха резултатите от новите проучвания на двата обекта.

Л. Николова представи археологическите проучвания на праисторически обекти в Стрямската долина в доклада „Праисторическото развитие в Карловската долина".

Изнесените доклади и научни съобщения ще бъдат отпечатани в сборник, посветен на юбилеите.

След приключване на заседанието бе прожектиран вторият филм за Аневско кале с участие на студенти от ПУ „Паисий Хилендарски".

От организираната в Историческия музей в Карлово експозиция участниците и гостите в научния форум имаха възможност да се запознаят с част от археологическите материали, открити при разкопките.

За участниците в конференцията беше организира-

на научна екскурзия до средновековния манастир в долното подградие на Аневско кале, където на място бяха представени археологическите открития и историята на средновековния град Копсис.

Участниците посетиха и „Радиното училище" в Сопот, където беше организирана фотоизложба, посветена на Аневското кале.

Конференцията „100 години музейно дело в Карловско и 20 години археологически разкопки на Аневско кале" не само отбеляза по достоен начин тези два юбилея, но показа и значението на културно-историческото наследство в Стремската долина и мястото на Аневско кале в историята и материалната култура на юг от Балкана.

Иван Джамбов, Мария Деянова

Пета международна конференция по българска археология и история

От 22 до 24 април 2004 г. във Варна се проведе международна конференция на тема „Прабългарите и техните съседи, V-X в.". Тя беше посветена на Димитър Илиев Димитров (1927-1988), един от най-видните изследователи на ранната българска култура в Североизточна България. Той посвети таланта и усилията си на откриването, проучването и публикуването на некрополи и селища, оставени от българите веднага след основаването на Дунавска България. Незаменима е книгата му „Прабългарите по Северното и Западното Черноморие" (1987 г.), която представя концепция за ранната българска история, основана върху лични открития, размисли и паралели с паметници от територията на Русия.

Конференцията беше открита в зала „Одесос" на Варненския археологически музей, един от най-старите и активни музеи в България, който заслужено се слави с богата и добре подредена археологическа колекция.

Присъстваха учени от България, Русия и Румъния, както и представители на институциите в града. Гостите бяха приветствани от името на кмета на Варна, г-н Кирил Йорданов и на директора на Археологическия институт с музей на Българската академия на науките проф. Васил Николов. Приветствие отправи и лично г-н Яни Янев, областен управител на Варна, сам силно изкушен от ранната българска история. Той е автор на кинопроект, посветен на прабългарите от Авитохол до Ирник, излязъл наскоро в книга.

Конференцията беше открита от директора на филиала на АИМ в Шумен д-р Павел Георгиев. Основната част от научната работа се проведе в хотел „Еверест Парк", в Златни пясъци. Бяха прочетени и обсъдени 67 доклада, обединени около няколко основни теми: писмени извори, ранна политическа история, българите по Волга, съседи, архитектура, некрополи, керамика, оръжия, металопластика, монетни съкровища и печати.

Общото настроение на участниците, изразено в докладите и дискусиите, беше насочено към преоценка на досегашните изводи и дати. На базата на вече значително обогатените познания по археология и история на ранните българи и взаимоотношенията им със съседите, такава преоценка е наистина необходима. Нещо повече, тя е наложителна.

Павел Георгиев предизвика дискусия още в началото с доклада „Прабългарска Варна - опит за археологическа характеристика". Според него тъкмо Варна е първият държавен център на българите, преди Плиска. Този факт се обосновава с новоосмислен прочит и анализ на писмените извори и топоними. Името Варна не е славянско по произход. То има индоевропейски корен и много широко разпространение, което не е свързано непременно със славяните. Означава „голяма река", „голям водоем", „голяма вода". Така се оспорва досега наложеното мнение за славянския произход на името Варна, използвано много често като основен аргумент за славянско присъствие в Североизточна България през VII в. при почти пълна липса, поне досега, на съответни археологически данни.

Група колеги от Самара, Русия, представиха доклади, посветени на българите по Волга: „За времето на придвижване на българите към Средна Волга", Алексей Богачов; „Християнството, ислямът и ранните българи", Риза Багаутдинов; „Прабългарски масови погребения на Средна Волга", Сергей Зубов. Анна Кочкина се спря на традициите в украсата на керамиката на волжските българи. В доклада си „За хронологическата корелация на две групи паметници от раннобългарско време в района на Средна Волга", Дмитрий Сташенков представи резултатите от проучването на Кайбелския могилен некропол и заключи, че българите се появяват там още в края на VII в. Поради липса на преки археологически наблюдения проблемът за българите на Волга е слабо разработен в българската археологическа книжнина.

С взаимоотношенията между българи и хазари се занимаха Рашо Рашев „Българи и хазари през VII в."; В. Петрухин „Хазарският и варяжкият данък. Към историята на Източна Европа през IX в.". Станислав Иванов (Шумен) сравни строителните материали и техники в крепостното строителство на Дунавска България и Хазарския хаганат. Тодор Марваков (СУ „Св Климент Охридски") се спря върху селищните структури на Кримска Хазария и Първото българско царство и проблема за аулите. Боян Тотев и Олга Пелевина (Добрич) представиха археологически данни за контакти между Хазарския хаганат и Дунавските българи, а Евгений Круглов (Волгоград) разгледа сложносъставните лъкове на номадите в Източна Европа през VII-VIII в. В доклада си „Градовете в Хазарския каганат. Какво е това?" Валерий Фльоров (Москва) съобщи, че преходът от номадство към градове не се е състоял при хазарите. Много вероятно не се е състоял и при ранните българи. Фльоров се позова на Чаталарския надпис, както и на византийски писма от IX в., в които Плиска в края на VIII и началото на IX в. е наричана *Plisk oba* или *campus* - военен лагер. Името наистина е Плиска, но тя още не е град. Докладчикът подчерта необходимостта от преосмисляне на вече утвърдени тези и посочи силни паралели между Хазарския хаганат и българите до IX в. Той допълни, че Светлана Плетньова, автор на знаменитата в миналото книга От кочевий к городам (1967), напоследък също се отказва от идеята си за град при ранните номади. Макар и противоречива, тезата на В. Фльоров заслужено предизвика дис-

кусия. Със задоволство следва да се отбележи навлизането на български учени в хазарската тема.

Аланите бяха представени с обобщителния и богат доклад „Градовете и крепостите на Алания“ на Ирина Аржанцева (Москва). Тя запозна аудиторията с алански паметници от VII-VIII в. в Северен Кавказ. Заслужи интерес пасажът за Св. Евстатий и елените. Темата не е работена в България, макар да съществува обилен материал, предимно топоними. Присъствието на българи в Северен Кавказ беше тема и на много интересния доклад „Древното Българско (Берсилско) царство в Северен Кавказ“ на Мурад Магомедов (Махачкала).

Единственият представител на Румъния Александър Маджару (Букурещ) представи „Аварите и Добруджа“, като показа неизвестни материали от V-VI в.

Голяма група доклади бяха посветени на проблеми, свързани със строителство на крепости и архитектура. Те разглеждаха паметници както в България, така и на територията на салтово-маяцката култура. В доклада си „Иван и Бейт в ранносредновековната българска архитектура“ Маргарита Ваклинова (София) се спря на почти непознатия и рядко обсъждан у нас архитектурен тип Иван или Айвън, възникнал на Изток, използван от сирийските строители и развит от Сасанидите. Той представлява дълбоко преддверие, което продължава навътре в сградата. Вариантите му са познати в България и могат да се изследват между VII и IX в. Върху строителни и архитектурни проблеми говориха Стефан Бояджиев (София) - „Архитектурният образ на Тронната палата в Плиска“, и Тонка Михайлова (Шумен) - „Източната крепостна стена на Преславския аул“. Вторият доклад беше придружен от традиционната дискусия между проучвателите на Преслав. Георги Атанасов (Силистра) и Валери Йотов (Варна) говориха „За началната дата на ранносредновековните крепости в Североизточна България“. Като се основаха на изключително богатите си наблюдения, разкопки и проучвания, те заключиха, че крепостите в Североизточна България съдържат ясно изразен пласт, който може да се датира още в X в. Този извод ревизира досега приетото мнение за по-късна дата на възникване на българските средновековни крепости. За появата на каменни крепости в Североизточна България говори и Деян Рабовянов (Велико Търново).

Със селищна история се занимаха Едуард Кравченко (Донецк) - за градищата по средното течение на Северски Донец, Геннадий Свистун (Харков) - за строителните материали и типологията на градищата в Салтовската лесостеп, Вадим Майко (Симферопол) - за териториалните групи прабългарски паметници от VIII - първата половина на X в. в Таврика. Кирил Апостолов представи данни за старобългарски селища в района на Омуртаг, Владимир Найденов - за присъствието на прабългари на територията на Плевенски окръг, а Димо Момчилов (Карнобат) показа паметници от IX-X в. в Североизточна Тракия. Андрей Аладжов (София) говори за византийския град по Северното Черноморие и прабългарите, а Петя Калоферова разгледа мястото на площадите в ранносредновековния български град.

Темата за некрополите и погребалните практики също беше обстойно представена. Съобщиха се нови данни за проучвани или обобщени сведения от новооткрити некрополи: Р. Рашев (Шумен), К. Красилников (Луганск), - „Некрополът при Караманите“, Варненско, Тодор Балабанов (Шумен) - „Непубликувани средновековни некрополи в Шуменско“, Ваня Павлова (Варна) - „Бележки към ранната хронология на старобългарския некропол в Трошево“, Варна. Това е най-големият открит досега некропол с ранна дата около покръстването на българите, все непубликуван още. Христина Стоянова (Шумен) говори за обреда „обезвреждане на мъртвите“ в българските езическите некрополи, а Методи Даскалов и Катя Трендафилова (София) разгледаха някои етнографски черти на населението в Североизточна България и Добруджа според данни от некрополите. В доклада си „Нови данни за некропол № 3 в Балчик“ Людмила Дончева-Петкова (София) обобщи резултатите от проучванията си там и убедително ревизира досегашната датировка на некропола. Според анализа на материалите това е много ранен - може би един от най-ранните - български некрополи, съответстващ по дата на възникването на Дунавска България. А. Винников и В. Сарапулкин (Воронеж) представиха „Плоски български некрополи от Салтово-Маяцката култура в лесостепното поречие на река Оскол“.

Непознат досега елемент съдържа чудесно представеният от Александър Смоляк (Ростов на Дон) доклад „Матюхино-Бугорският ранносредновековен хоризонт в района на Долен Дон“. В гроб от XII в. поставена цяла лисица. Общо 3 скелета на лисици са открити в некропола. А. Смоляк ги определи като пазители и се позова на местните представи, че при известни обстоятелства женската душа се превръща в лисица. Засега не са известни паралели от други места, има само устни сведения за подобна вяра и практика в Сибир.

Силно впечатление направи докладът на Наташа Аксенова (Харков) „Към въпроса за произхода на трупоизгарянето в контекста на Салтовската култура“. Тя заключи, че практиката трупоизгаряне в биритуалните некрополи от обсъждания период следва да се интерпретира като социален белег, а не като етнически - силен и правомерен извод, който трябва да се направи най-после и за езическите некрополи от VII - средата на IX в. в Североизточна България.

Темата за съдържанието и връзките между социален и етнически белег в некрополите от обсъждания период беше разработена и от Йордан Йорданов (София) в доклада „Антропологични данни за изкуствена деформация на черепа от некрополи от VII-IX в.“. Тази практика, свързана безспорно с българите от това време, убедително показва обратната трансформация: как един социален белег в друга среда се превръща в етнически. В подобен дух, макар и с друг род материя и по-скоро теоретичен, беше докладът „Защо българите изискват „чуждото“ и не дават „своето“ или за дългия път от „степната империя“ към „християнското царство“ на Цветелин Степанов (София). Според него използваният досега термин етноним в много случаи е ограничителен и съвсем неточен, и следва да бъде заменен с политоним. Ранните българи са много добър пример за подобен случай.

Нов поглед върху историческите и археологическите извори представи и докладът „За хан Расате или в плен на традицията“ на Катя Меламед (София). Като анализира още веднъж Кръглия масов гроб в Девня - некропол 3, тя заключи, че масовото убийство там е извършено по заповед на княз Борис-Михаил и причините са политически, а не религиозни, каквато е досегашната традиционна интерпретация.

Ранносредновековната керамика беше предмет на ня-

колко доклада, които представиха непубликувани съдове: Радослав Василев (София) показа сива керамика от манастира при Равна, Димитър Янков - ранносредновековна керамика от Стара Загора, Янко Димитров (Шумен) - светлоглинена керамика от Плиска, а Георги Дзанев говори за кана от Разград.

Голяма група доклади представиха нови материали или поправиха дати и интерпретации на вече известни паметници. Станислав Станилов (София) направи принос към проучването на старобългарската конска сбруя от края на VII - началото на XI в., Стела Дончева (Шумен) говори за ремъчните накити тип Мартиновка, Ивайло Кънев показа нооткрита сабя от района на Червен бряг. Валентин Плетньов представи нови единични печати от Варненския музей, Живко Аладжов съобщи малко известни факти за надписа на зера-таркана Онегавон, Валери Йотов (Варна) приведе доказателства за присъствието на маджари вардариоти в Битолско. В доклада „Една бронзова фигура от ранновизантийската крепост до Дядово, Новозагорско" Борис Борисов (Велико Търново) показа портрети на номади, вероятно готи. Напомни се още веднъж, че темата за готите в българските земи през ранното средновековие тепърва ще бъде разработвна и обогатявна. Преоценка на своя минала интерпретация направи Константин Тотев, (Велико Търново), „Отново за сребърния ранносредновековен амулет от с. Върбовка, Великотърновско". Повторната работа с изображенията върху амулета го убедила, че сребърната плочка носи сцената Дунавски конници.

С анализ на писмените извори се занимаха Агоп Гарабедян (София) - „Някои хипотези относно произхода на българските етноними в Арменската география от VII в." и Румяна Комсалова (Пловдив) - „Прабългарите в арабските извори, IX-XI в." Тук следва да се спомене и Веселин Николов (Варна) - „За хан Котраг, котрагите и филиацията на българските племена". Димитър Овчаров (София) направи опит за систематизация на знаците от Брегалница; Светлана Венелинова (Шумен) направи сравнителен анализ на руническите паметници, оставени от Долнокубанските и Долнодунавските българи, а Цоня Дражева (Бургас) се спря върху две сюжетни рисунки - графити от крепостта Маркели.

Богато се представиха и нумизматите. Бяха показани новооткрити монети и печати: Иван Йорданов (Шумен) „Печат на Петър Велик Куратор на Архонта на България, X в."; Женя Жекова (Шумен) „Новооткрити византийски монети от VIII-IX в. от Северо-източна България". Към ревизия на възгледите призова и Дочка Аладжова, АИМ-БАН (София) „Прабългарите на юг от река Дунав по нумизматични данни". Тя заключи, че многобройните монетни находки, съсредоточени в Северо-източна България и датирани в V, VI и първите десетилетия на VII в. могат да се свържат убедително с нападенията на хуни и българи, добре описани и датирани в хрониките. Досега укритите съкровища традиционно са свързвани само със славянските нападения, макар и не винаги убедително подкрепени с друг род извори.

Освен нови и ценни материали, представени професионално, изненада поднесоха три доклада: Александър Пейков (Велико Търново) „Нови монети на Константин IV"; Николай Николов (Разград) „Новооткрит бронзов печат с надпис Тон Страторон"; и инж. Веселин Пантелеев (Варна) „Печат на Константин IV Погонат". Авторите са нумизмати - колекционери. В заключителното си слово за закриване на конференцията д-р Павел Георгиев поощри публичната им изява, като я нарече много ценна заради новите находки, които единствено така могат да влязат в научно обръщение.

Конференцията завърши с екскурзия за чуждестранните гости в Плиска, Мадара и Преслав.

Във връзка с научната работа на Петата международна среща по история и археология на прабългарите във Варненския музей беше открита изключително интересна изложба с материали от обсъждания период. Някои предмети бяха изложени за първи път и заслужено предизвикаха възхищение и благодарност. Работата на Конференцията беше съпътствана и от представянето на нови книги, издадени от Варненския археологически музей и АИМ-БАН, филиал Шумен.

Благодарност следва да се изкаже и на домакините, д-р Валентин Плетньов, д-р Валери Йотов и Христо Кузов, за безупречната организация, удобства и техника, осигурени за нормалното и приятно провеждане на сесиите.

Докладите от Конференцията ще бъдат издадени в пълния си текст в том 4 от поредицата Проблеми на прабългарската история и култура.

Катя Меламед

Веселка Кацарова-Попова. Пауталия и нейната територия през I-VI в. Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор". София, 2004.

Дисертацията се състои от увод, четири глави, заключение и илюстративен материал (карти, планове, снимки и схеми).

Дисертационният труд представлява комплексно изследване на историята и археологията на Пауталия и прилежащата ѝ градска територия в периода I-VI в.

Целта на проучването е да се проследи възникването, развитието и функционирането на системата град - градска територия, ключова за провинциалното управление и администрация в Римската империя.

В уводната част са определени хронологическите рамки на дисертационния труд - от I до VI в. Направена е физико-географска характеристика на изследваната област. При изясняване на общественото и икономическо развитие са анализирани орографски, хидрографски, климатични и др. фактори.

Първата глава обхваща историята на археологическите проучвания в Пауталия. Представянето на съвременното ниво на изследвания на обекта е съпроводено с паралелен коментар на разнородни наблюдения, свързани териториално и исторически с периода I-VI в. В хронологически ред са изведени основните

групи проблеми - топография и градоустройство на римския и късноантичен град, крепостно и обществено строителство, граници и градската територия, категории селищни единици, некрополи и пр.

Втората глава е структурирана в две части.

В първата част се проследяват градоустройствените промени, настъпили през I - VI в .

Във втората част на втора глава са анализирани и обобщени данни за топографията, градоустройството и архитектурните комплекси. Тези данни характеризират функциите на античния град и отношението към административно подчинената му територия.

Третата глава от дисертацията е посветена на градската територия на Пауталия. Емпиричната основа от археологическите проучвания е изложена в две части: в първата са представени селищните обекти, а втората има аналитичен характер.

В част I всеки обект е описан по местоположение, архитектурни останки, стратиграфия и хронология на строителните периоди. Обобщени са археологическите данни за селищната среда.

Втората част на глава III представя археологически, епиграфски и писмени данни за категориите селищни единици и пътищата в географските рамки на пауталийската градска територия през I-IV в.

За първи път се предлага систематизирана информация за античната селищна мрежа в градската територия на Пауталия. Представените категории населени места се съпоставят с данните за развитието им през римската и късноантичната епоха. Направена е типология на селищната система по археологически находки и писмени извори.

Най-широко разпространена категория селища през античната епоха на територията на Пауталия са селата.

От римската епоха в градската територия на Пауталия вилите са най-добре проучената селищна единица. Географското им положение е свързано с доминиращото земеделско производство. Голямата площ, която заемат тези имоти, ги определя като самостоятелна селищна единица до края на IV в., когато престават да съществуват в резултат от варварските нашествия.

При археологически проучвания в градската територия на Пауталия се откриват данни за съществуване на пазарни средища (емпориони), светилища, военни крепости (кастели) и укрепени цивилни селища.

Част от селищната мрежа са пътищата и пътните станции. Главните пътища, преминавали през градската територия на Пауталия, са Сердика-Пауталия-Стоби, пътят, водещ от Дунав през Сердика по течението на Струма към Амфиполис, пътят Пауталия-Скупи и пътят през Германия към Филипопол.

През римския период е развита и второстепенна пътна мрежа, която благоприятства бързите контакти между градския център и отдалечените селища.

Сред проучените досега археологически обекти няма сигурно разпознати останки от пътни станции.

В края на трета глава е направена реконструкция на обхвата на влияние на градските центрове върху определена територия чрез метода на „полигоналите на Тийсен". Територията на Пауталия намалява през IV-VI в. Значително по-малката ѝ площ, в сравнение с епохата на Принципата, редуцира стопанския ресурс и икономическото благосъстояние на града.

Глава четвърта на дисертационния труд е обобщение на системата град/територия „в действие".

В Заключението са представени изводите, направени в рузултат на проведеното изследване.

Приноси на дисертацията са комплексното проучване на проблемите, свързани със селищната история през античната епоха, реконструирането на градоустройствената планова система, анализът на жилищното строителство, топографията и архитектурния облик на късноантичния град и раннохристиянските му паметници, както и използването за първи път в българската археологическа наука на методи за пространствен анализ на селищните структури и локални мрежи.

На 02. 03. 2004 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор".

Мирена Славова

Научни публикации на специалистите от АИМ-БАН и катедрите по археология в СУ „Св. Климент Охридски“ и ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ през 2003 г.

Археологически институт с музей - БАН

Д. Агре. Бронзова матрица от с. Драгоево, Шуменско. - В: Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов. София, 2003, 23-26.

Д. Агре. Национална конференция „Земите на България - люлка на тракийската култура“. - Археология, 2003, 2, 65-67.

Ж. Аладжов. Амулетите-кончета от Нови пазар и лявото крило на прабългарската войска. - Плиска-Преслав, 9, 2003, 139-142.

Ж. Аладжов. Етнически промени в Тракия и Хемимонт през втората половина на I хил. сл. Хр. - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове (Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев). В. Търново, 2003, 40-42.

Ж. Аладжов. Керамична колонка с надпис от Плиска. - В: Studia Archaeologica, 1. (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, 2003, 259-263.

Ж. Аладжов. Цар Иван Александър. София, 2003.

Д. Аладжова. Монетосеченето на готите (общи бележки). - Р. Милев (ред.). Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. София, 2003, 69.

С. Александров. Post Cernavodă III - Boleráz phenomena south of the Danube. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 140-147.

С. Александров. Ранната бронзова епоха в Югозападна България (проблеми на проучването). - В: Studia Archaeologica, 1. (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, 2003, 50-61.

Й. Алексиев. Бележки за два епиграфски паметника. - В: Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia (В чест на проф. В. Бешевлиев). София, 2003, 331-337.

Й. Алексиев. Желязодобив и желязообработка през Второто българско царство (въз основа на материали от столичния Търнов). - В: Традиции и приемственост в България и Балканите през средните векове (Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев). В. Търново, 2003, 290-298.

Й. Алексиев. За светците-покровители на столичния Търнов. (опит за локализация на църквите, в които са пазели мощите им). - Търновската книжовна школа, 7, 2002, 411-426.

Т. Балабанов. Археологически свидетелства за поселищния живот в Новопазарска община (праистория и средновековие). - Плиска-Преслав, 9, 2003, 81-103.

А. Божкова, Д. Вълчева. Погребални практики през римската епоха в Кюстендилско. - Известия на Исторически музей - Кюстендил, 8, 1997, 153-169.

Б. Божкова. Съкровище от ранновизантийски монети от София. - Нумизматика и сфрагистика, 2000, 2, 18-37.

С. Бонев. За мястото и датата на т.нар. „Баня във Вътрешния град“ на Преслав. - Плиска-Преслав, 9, 2003, 167-174.

С. Бонев. Царският дворец във Велики Преслав от зората до залеза на средновековната българска държава. - Златоструй, 2003, 7, 3-8.

Я. Бояджиев. За някои проблеми на хронологията и периодизацията на бронзовата епоха в България. - В: Studia Archaeologica, 1 (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, 2003, 20-26.

К. Бъчваров. Неолитни погребални обреди: интрамурални гробове от българските земи в контекста на Югоизточна Европа и Анатолия. София, 2003.

К. Бъчваров. Раннонеолитно вторично погребение от Карановската селищна могила. - В: Studia Archaeologica, 1 (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, 2003, 15-19.

Л. Вагалински. За така наречените славянски лъчеви фибули в Карпато-Дунавския басейн (втора половина на VI-VII век). - В: Studia Archaeologica, 1 (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, 2003, 336-383.

Л. Вагалински. Стригилодържатели от римска Тракия. - В: Studia Archaeologica, 2 (Сборник изследвания в чест на проф. Атанас Милчев). София, 2002, 130-135.

М. Ваклинова. Зад стените на Дербент. - В: Българи и хазари през ранното средновековие (Българска вечност, 43). София, 2002, 73-91.

М. Ваклинова. Раннехристиянское и ранневизантийское исскуство на территории Болгарии. Исскуство Болгарии IX-XI вв. - Православная енциклопедия, 5, Москва, 2003, 594-600.

Р. Василев. Заселването в Плисковското поле през ранното средновековие по данни от археологическите проучвания. - Плиска-Преслав, 9, 2003, 104-108.

Д. Владимирова-Аладжова. Вера Антонова (1917-2002). - Археология, 2003, 1, 73-74.

Д. Владимирова-Аладжова. В памет на д-р Васил Хараланов. - Нумизматика и сфрагистика, 2001, 1-2, 96-97.

Д. Владимирова-Аладжова. За един вид монети в Античността и Средновековието. - В:

Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове (Юбилеен сборник посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев). В. Търново, 2003, 125-128.

Д. Владимирова-Аладжова. Изображението на лъв върху монети и други късноантични паметници. - В: Сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 311-313.

Д. Владимирова-Аладжова. Историческата съдба на крепостите при Стан и Войвода V-VII век (по нумизматични данни). - Плиска-Преслав, 9, 2003, 116-121.

Д. Владимирова-Аладжова. Новооткрита стъклена екзагия. - Нумизматика и сфрагистика, 2001, 1-2, 42-48.

Д. Владимирова-Аладжова. Рядък солид на император Лъв I. - Нумизматика и сфрагистика, 2000, 2, 16-18.

Д. Владимирова-Аладжова. Шуменската крепост. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски селища в България, 2. София, 2003, 149-159.

И. Гацов. Троя - митове и реалност. - В: Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов. София, 2003, 58-63.

Е. Генчева. Готското присъствие в Нове. Достижения и проблеми. - В: Р. Милев (ред.). Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. София, 2003, 63-67.

П. Георгиев. За произхода на името Търново и ранната история на града. - В: Сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 15-22.

П. Георгиев. За столицата на Аспарухова България. - Исторически преглед, 2002, 5-6, 208-227.

П. Георгиев. Изтокът на Абоба-Плиска. - Плиска-Преслав, 9, 2003, 168-180.

П. Георгиев. Началото на Абоба-Плиска. - В: Studia protobulgarica et medievalia europaensia (В чест на проф. В. Бешевлиев). София, 2003, 175-182.

П. Георгиев. Отново за археологията на дървения анабатрон в Плиска (стратиграфски и хронологически бележки). - Археология, 2002, 4, 49-56.

П. Георгиев. Периодизация на дървеното строителство в Плиска. - В: Традиции и приемственост на Балканския полуостров през средновековието (Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Андреев). В. Търново, 2003, 83-93.

П. Георгиев. Плиска. - В: Кирило-Методиева енциклопедия, 3. София, 2003, 148-157.

П. Георгиев. Преспа. - Кирило-Методиева енциклопедия, 3. София, 2003, 327-331.

В. Герасимова. Готите и Филипопол през втората половина на V в. - В: Р. Милев (ред.). Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. София, 2003, 73-76.

В. Герасимова. Две камбани от Мелник с надписи от XIII в. - Археология 2003, 3, 40-52.

В. Герасимова. Прокураторът Тиберий Клавдий Сацердос. - В: Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Г. Китов. София, 2003, 68-71.

С. Горянова. Средновековните бронзови стойки на осветителни тела с украса от конски фигури. - Археология, 2002, 4, 37-45.

В. Григоров. Принос към проучването на старобългарската диадема (VIII-XI в.). - Археология, 2003, 1, 29-38.

М. Гюрова. XLII Национална археологическа конференция, Каварна, 13-17 май 2003. - Археология, 2003, 2, 65-67.

М. Гюрова. Международен симпозиум „Праисторическа Тракия", Стара Загора, 30.09-4.10.2003. - Археология, 2003, 3, 70-73.

М. Гюрова. Работен семинар „Усвоеният свят на минералите: социална и символична оценка на праисторическите технологии в Югоизточна Европа",София, 3-6.09.2003. - Археология, 2003, 3, 69-70.

М. Даскалов. Елементи на волинцевската култура в ранносредновековната култура на Североизточна България. - В: Studia Archaeologica, 1 (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, 2003, 252-258.

М. Даскалов, К. Трендафилова. Могильник эпохи переселения народов у с. Кошарево (Область Перник), Западная Болгария (предварительное сообщение). - Российская археология, 2003, 1, 145-152.

М. Даскалов, К. Трендафилова. Некропол от времето на готското присъствие в м. Извор. - В: Р. Милев (ред.). Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи. София, 2003, 97-100.

Я. Димитров. Наблюдения върху битовата керамика от обект 31 в Плиска. - Плиска-Преслав, 9, 2003, 181 - 221.

В. Динчев. Късноримската резиденция SCRETISCA и ранновизантийското селище KRATIΣKARA (Археологическите проучвания в м. Градището през 1990-1994 г.) (Разкопки и проучвания, 30). София, 2003.

В. Динчев. По въпросите за религията и етническата принадлежност на селското население в днешната българска територия през IV в. сл. Хр. - В: Studia Archaeologica, 2 (Сборник изследвания в чест на проф. Атанас Милчев). София, 2002, 136-157.

В. Динчев. Ранновизантийският град върху хълма Царевец, Велико Търново. - В: Studia Archaeologica, 1 (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, 2003, 384-429.

М. Долмова. Проучвания на източната крепостна стена на Царевец (художествена керамика). - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 254-261.

Л. Дончева-Петкова. Кръстове-енколпиони от Исторческия музей гр. Плевен. - В: Studia Archaeologica, 2 (Сборник изследвания в чест на проф. Атанас Милчев). София, 2002, 250-256.

Л. Дончева-Петкова. Плиска и печенезите. - Плиска-Преслав, 9, 2003, 244-258.

Л. Дончева-Петкова. За кръста на Анна монахиня. - В: Studia Archaeologica, 1 (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, 2003, 282-288.

Л. Дончева-Петкова. Култови предмети от некропола при с. Одърци, Добричко. - В: Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia (В чест на проф. В. Бешевлиев). София, 2003, 214-222.

К. Дочев. Български средновековни монети XIII - XV в. В. Търново, 2003.

К. Дочев. Колективна находка на сребърни монети на Иван Александър с Михаил Асен от манастира „Св. Преображение" (В. Търново). - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 316-320.

Р. Иванов. Августе (Augustae). - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски селища в България, 2. София, 2003, 27-38.

Р. Иванов. Апиария (Appiaria). - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски селища в България, 2. София, 2003, 62-69.

Р. Иванов. Дортикум (Dorticum). - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски селища в България, 2. София, 2003, 10-16.

Р. Иванов. Дуросторум (Durostorum) през епохата на Принципата. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски селища в България, 2. София, 2003, 75-86.

Р. Иванов. Нигринианис - Кандидиана (Nigrinianis - Candidiana). - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски селища в България, 2. София, 2003, 70-74.

С. Иванов. Национална научна конференция „Културата на Велики Преслав IX - XIV в.". - Археология, 2003, 3, 75-76.

С. Иванов. Съпоставка на знаците от крепостните стени на Плиска - Плиска-Преслав, 9, 2003, 222-229.

П. Илиева. Нови реставрирани материали от некропола при Требенище. - В: Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Г. Китов. София, 2003, 94-99.

И. Йорданов. Мисия на византийския монах и презвитер Антоний в Средновековна България през IX в. - Античная древность и средние века, 33, 2002, 80-85.

И. Йорданов. Моливдовули на Писота вардарий (IX - X в.), намерени в България. - В: Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia (В чест на проф. В. Бешевлиев). София, 2003, 310-315.

И. Йорданов. Печати на византийски куропалати, намерени в България. - Античная древность и средние века, 34, 2003, 239-264.

И. Йорданов. Печати на императорската фамилия Комнини-Ангели (1081-1203) от територията на днешна България. - Плиска-Преслав, 9, 2003, 26-59.

И. Йорданов. Печати на Нестор - бунтовникът от Паристрион. - В: Сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 308-311.

Г. Кабакчиева. Сигилатна купа с подвизите на Херакъл/Херкулес от Улпия Ескус. - В: Studia Archaeologica, 1 (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, 2003, 170-180.

В. Кацарова. Раннохристиянски базилики от Пауталия. - Известия на Исторически музей - Кюстендил, 8, 2003, 221-226.

Г. Китов. Долината на тракийските владетели, I. - Археология, 2003, 1, 13-28.

Г. Китов. Долината на тракийските владетели, II. - Археология, 2003, 2, 28-42.

Г. Китов. За произхода на тракийските елементи в старобългарското изкуство. - В: Studia Archaeologica, 2 (Сборник изследвания в чест на проф. Атанас Милчев). София, 2002, 190-195.

Г. Китов. Научното наследство на д-р Иван Велков. - Анали, 2003, 2, 3-10.

Г. Китов. Некрополите на Состра. - В: Р. Иванов (ред.). Состра, 1. В. Търново, 2003, 72-145, 149-151.

К. Кънчев. За някои интерпретации на праисторическите проблеми. - В: Studia Archaeologica, 1 (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, 2003, 490-504.

М. Манов. Надгробен надпис от фонда на Исторически музей - Добрич. - Нумизматика и сфрагистика, 2000, 2, 76-77.

М. Манов. Оловен калъп за отливане на антични фалшификати на денарии. - Нумизматика и сфрагистика, 2001, 1-2, 39-41.

М. Манов. Сякъл ли е Адей монети от типа „Глава на Аполон, наляво/триножник" от малък номинал? - Numismatica Bulgarica, 2002, 2, 44-46.

К. Меламед. Характеристики раннесредневековых некрополей на болгарском побережье Черного моря. - В: Bulgaria Pontica Medii Aevi, IV-V, 1. София, 2003, 85-101.

Р. Милчева. Една портретна статуя на тогатус от ранноимператорската епоха. - В: Studia Archaeologica, 2 (Сборник изследвания в чест на проф. Атанас Милчев). София,

2002, 124-127.
Т. Михайлова. Къснономадски гробове в Дворцовия център на Плиска. - Плиска-Преслав, 9, 2003, 259 - 266.
В. Нешева. Деспот-Славовата кула-камбанария на църквата „Св. Никола" в Мелник. - Археология, 2003, 3, 33-41.
В. Нешева. Принос към проучването на мелнишкия манастир „Св. Харалампий" - „Св. Архангели". - Нумизматика и сфрагистика, 2000, 2, 78-90.
К. Ников. Изображения на птици върху керамиката от ранната желязна епоха в Югоизточна България. - В: Studia Archaeologica, 2 (Сборник изследвания в чест на проф. Атанас Милчев). София, 2002, 45-53.
В. Николов. За някои елементи на неолитната материална култура в Тракия. - Годишник на Археологическия музей - Пловдив, 9/1, 2002, 22-32.
В. Николов. Тракийски ямни светилища в района на Сунгурларе. - В: Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов. София, 2003, 145-155.
В. Николов, Д. Карастоянова. Рисуваната орнаментация като система за комуникация между поколенията (по материали от ранно- и среднонеолитния пласт на тел Казанлък). - Археология, 2003, 3, 5-14.
Л. Нинов. Икономиката на праисторическото население от Североизточна България според археозоологически данни. - В: Studia Archaeologica, 2 (Сборник изследвания в чест на проф. Атанас Милчев). София, 2002, 26-31.
Л. Нинов. Ритуално погребение на кон в некропола в местността Яйлата. - В: Studia Archaeologica, 1 (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, 2003, 109-114.
Н. Овчаров. За една инсигния на висшите аристократи от Първото българско царство. - В: Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia (В чест на проф. В. Бешевлиев). София, 2003, 244-247.
Н. Овчаров. Златотъкана дреха с монограм „Цар на българи и гърци" на българския владетел Иван Александър от църквата „Св. Никола" край с. Станичене, Пиротско. - Palaeobulgarica, 2003, 2, 76-83.
Н. Овчаров. Крепостното строителство в Източните Родопи през Средновековието. - В: Сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 279-282.
Н. Овчаров. Навигация на болгарском Черноморском побережье (14-19 в.) по данным рисунков-граффити церквей Несебра. - В: Bulgaria Pontica Medii Aevi, 4-5, 1. София, 2003, 423-429.
Н. Овчаров, Д. Коджаманова. Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостното строителство в Източните Родопи. София, 2003.
К. Панайотова. Каменни гробове в некропола на Аполония Понтика в м. Калфата. - В: Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Г. Китов. София, 2003, 156-165.
К. Панайотова. Обредни огнища в некрополите на Аполония Понтика. - В: Studia Archaeologica, 1 (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, 2003, 133-140.
К. Панайотова, Ц. Дражева. Аполония - Созополис. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски селища в България, 2. София, 2003, 215-234.
Л. Перничева. За прехода от ранния към късния неолит в Югозападна България.- Годишник на Археологически музей - Пловдив, 9/1, 2002, 36-52.
Л. Перничева. С. Чохаджиев. Ваксево. Праисторически селища. С приноси от: В. Генадиева, М. Гюрова, Ц. Попова, Л. Нинов. Велико Търново, 2001, 253 стр., 120 рис. 38 фиг. - Археология, 2003, 1, 58-60 (рецензия).
Б. Петрунова. Битови изображения върху паметници от еврейския некропол в гр. Карнобат - История и култура на Карнобатския край, 4, 2002, 259-270.
Б. Петрунова, С. Чохаджиев, С. Чолаков. Късносредновековен некропол до с. Ваксево, Кюстендилско. - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове (Юбилеен сборник посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев). В. Търново, 2003, 325-333.
Х. Прешленов. Божества покровители на стопанския живот върху монетите на западнопонтийските градове през римската епоха. - В: Studia Archaeologica, 1 (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, 2003, 205-211.
А. Радунчева. Късноенеолитното общество в българските земи. София, 2003.
Р. Рашев. Единство и различия в ямния (български) погребален обред на Салтово-маяцката култура. - В: Българи и хазари през ранното средновековие. София, 2003, 16-41.
Р. Рашев. За началото на българската средновековна култура. - Плиска-Преслав, 9, 2003, 145-167.
Р. Рашев. Към последиците от разпадането на Велика България. - В: Polyxponia. Сборник в чест на проф. Иван Божилов. София, 2002, 245-250.
Р. Рашев. Легендата за Булгар. - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове (Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан

Андреев). В. Търново, 2003, 373-383.
Р. Рашев. Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура. - В: Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia (В чест на проф. В. Бешевлиев). София, 2003, 158-174.
М. Рехо. Изложбата „Златните векове на майоликата" - София, АИМ-БАН, 2003 г. - Археология, 2003, 3, 74-75.
М. Робов. Комплекс за производство на сграфито керамика в източното подножие на Трапезица във Велико Търново. - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове (Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев). В. Търново, 2003, 281-289.
М. Робов. Средновековен некропол в Западното подножие на хълма „Момина крепост" във Велико Търново. - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове (Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев). В. Търново, 2003, 266-272.
М. Робов. Тракийско култово съоръжение в източното подножие на Трапезица във Велико Търново. - Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, 17-18, 2002-2003, 169-177.
Б. Русева. В Месамбрия ли са сечени тетрадрахмите от емисия Price 1322? - В: Национална конференция „Земите на България - люлка на тракийската култура". Резюмета и статии, 1. В. Търново, 2003, 123-128.
Б. Русева. Нова александровка от Кизик. - Нумизматика и сфрагистика, 2000, 2, 8-15.
Б. Русева. Петнадесет сребърни александровки, открити в района на град Дулово - фрагмент от съкровище (?). - Нумизматика и сфрагистика, 2001, 1-2, 3-24.
И. Сотиров. Калоян II Александър Асен I. Отново за атрибуцията на гроб № 39 в църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 327-346.
С. Станилов. Гарнитурата от Ветрен. - В: Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia (В чест на проф. В. Бешевлиев). София, 2003, 204-213.
С. Станилов. Две бронзови полусфери от фонда на Националния исторически музей. - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове (Юбилеен сборник посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев). В. Търново, 2003, 232-239.
С. Станилов. Хазарската теза. Принос към проучването на проблема. - В: Българи и хазари през ранното средновековие (Българска вечност, 43). София, 2002, 74-98.
Б. Томова. Глинен съд с изображения от XVIII в. в музея на гр. Шумен. - В: Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Г. Китов. София, 2003, 207-209.
Н. Тонков. Някои методически новости при електросъпротивителните изследвания на тракийски могили край Старосел. - В: Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Г. Китов. София, 2003, 210-215.
М. Тонкова. Произведения на тракийската ювелирна школа от втората половина на IV в. пр. Хр. - В: Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов. София, 2003, 216-225.
С. Торбатов. *Quaestura exercitus*: Втора Мизия и Скития при Юстиниан. - Seminarium Thracicum, 5 (Втори академични четения в памет на акад. Гаврил Кацаров). 2001, 217-230.
С. Торбатов. Залдапа (Zaldapa). - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски селища в България, 2. София, 2003, 87-106.
С. Торбатов. Ранновизантийска теглилка за ауреуси. - Нумизматика и Сфрагистика, 2001, 1-2, 46-48.
К. Тотев. Византийский крест из Национального Исторического музея в Софии. - Античная древность и средние века, 33, 2002, 85-88.
К. Тотев. Новооткрит анонимен печат на владетел от Първото българско царство. - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. В. Търново, 2003, 172-177.
К. Тотев. Новые памятники византийской костяной пластики в Болгарии. - In: Bulgaria Pontica Medii Aevi, 4-5, 1. Sofia, 2003, 305-314.
К. Тотев. Процесиен кръст с изображение на св. Козма. - В: Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia (В чест на проф. В. Бешевлиев). София, 2003, 231-236.
К. Тотев. Технология и украса на една група византийски литийни кръстове. - Плиска-Преслав, 9, 2003, 275-292.
К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева. Бележки към историята, архитектурата и стенописите на големия Нисовски манастир. - Търновска книжовна школа, 7, 2002, 813-824.
К. Хаджиев, В. Бараков. Надпис на цар Асен от Килифарево. - Известия на Националния исторически музей, 4, 2003, 91-94.
К. Хаджиев. Още веднъж за Шуменския надпис на Срацо от времето на цар Иван Шишман (1377-1378 или 1392-1393 г.). - Нумизматика и сфрагистика, 2000, 2, 91-96.
И. Христов, А. Гоцев. Проучване на тракийското светилище в м. Турлата край Троян. - Археология, 2003, 3, 21-30.
Й. Юрукова. За характера на тракийското

царско монетосечене от първата половина на IV в. пр. Хр. (според монетите на Котис I от Пистирос). - В: Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Г. Китов. София, 2003, 252-255.

D. Agre. A New Interpretation of Scenes Decorating the Ampora-Rhyton from the Panagyurishte Threasure. - Thracia, 15 (In honorem annorum LXX Alexandri Fol), 2003, 45-558.

K. Bačvarov. Balkanizing the Balkans: Exclusion, Incorporation and Identity in Balkan Prehistory. - Archaeologia Bulgarica, 2003, 1, 99-103 (Review).

K. Bačvarov. The Birth of a Ritual? The burial from Pomoštica, northeast Bulgaria. - Archaeologia Bulgarica, 2003, 3, 1-8.

J. Bouzek, L. Domaradzka. Foreword. Basic bibliography of the Emporion Pistiros site. - Studia Hercynia, 7. Addenda to Pistiros, 1, Praga, 2003, 3-41.

A. Bozkova. Timbres amphoriques de la place forte „Riahovets" près de Gorna Oriahovitsa. - Thracia Pontica, 6.2 (In honorem Mihaili Lazarov), 2003, 41-48.

A. Bozkova, G. Ajdanlijsky, P. Delev. Traces of a stream flood event at the archaeological site of Koprivlen in south-western Bulgaria. - In: B. E. Fouache (ed.). The Mediterranean World. Environment and History. Paris-Elsevier, 2003, 41-50.

A. Bozkova, G. Bakalova, G. Ajdanlijsky. Application of archaeological data for modelling of fluvial accumulation. - In: B. E. Fouache (ed.). The Mediterranean World. Environment and History. Paris-Elsevier, 2003, 41-50.

K. Dochev. Dubrovnik Imitative Coinage And Its Spreading Over the Bulgarian Empire During First Half of the 13-th Century. - In: Bulgaria Pontica Medii Aevi, 4-5, 1. Sofia, 2003, 163-170.

I. Gatsov. Main technological and typological features of chipped stone assemblages from NW Turkey. - Thracia, 15 (In honorem annorum LXX Alexandri Fol), 2003, 435-439.

I. Gatsov. The last results from the technological and typological analysis of the chipped stone assemblages from Ilipinar, Pendik, Fikir tepe" and Menteşe, NW Turkey. - Documenta Praehistorica, 30, 2003, 153-158.

E. Genčeva. Le premier camp militaire a Novae. - Novensia, 14, 2003, 21-37.

M. Gurova. Metières premières et tracéologie: trajectoires implicites. - In: T. Tsonev, E. Montagnari-Kokeli (eds.). The Humanized Mineral World: towards social and symbolic evaluation of prehistoric technologies in Southeastern Europe. Proceedings of the ESF workshop: Sofia 3-6 September 2003, ERAUL, 103. Liège-Sofia, 2003, 59-65.

S. Ivanova. Raw materials exploitation strategy on the territory of Bulgaria during Early Palaeolithic period. - In: T. Tsonev, E. Montagnari-Kokeli (eds.). The Humanized Mineral World: towards social and symbolic evaluation of prehistoric technologies in Southeastern Europe. Proceedings of the ESF workshop: Sofia 3-6 September 2003, ERAUL 103. Liège-Sofia, 2003, 9-16.

I. Jordanov. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria", 1: The Byzantine Seals with Geographical Names. Sofia, 2003.

I. Jordanov. The katepano of Paradounavon according to the Sphragstic Data. - Studies in Byzantine Sygillography, 8, 2003, 63-75.

G. Kitov. Domed Tombs, Symbolcal Graves and Sacred Gifts in the Thracian Tumuli Near the Village of Ravnogor in the Rodopes Mountains, I. - Анали, 2002, 2-4, 18-51.

G. Kitov. Starosel - centre cultuel thrace. - Orpheus, 11-12, 2001-2002, 5-60.

G. Kitov. The Griffin Tumulus. - Thracia, 15 (In honorem annorum LXX Alexandri Fol), 2003, 303-312.

I. Kuleff, E. Pernicka, D. Gergova, I. Iliev. Provenance study of iron age amber from Bulgaria. - In: Proc. 3-rd Intern. Conf. Instrumental Methods of Analysis Modern Trends and Application, Thessaloniki, 23-27 September 2003. Thessaloniki, 2003, 15-18.

I. Kuleff, M. Junk, L. Vagalinski. Archaeometric Investigations of Eagle-Head Buckles from Bulgaria. - Historical Metallurgy, 2002, 2, 77-83.

I. Kuleff, R. Djingova, M. Arnaudov, D. Gergova. Chemical and lead isotope compositions of lead artifacts from ancient Thracia. - In: E. Jerem, K. Biry (eds.). Archaeometry 98, 2 (British Archaeological Reports, International Series 1043 (II) and Archaeolinqua Central European Series, 1). Oxford, 2002, 757-760.

K. Kunchev, C. Nachev. Petrographic Characteristic of Stone Artefacts from the Early Neolithic Setlement of Rakitovo, Pazardzic Region (South Bulgaria). - In: T. Tsonev, E. Montagnari-Kokeli (eds.). The Humanized Mineral World: Towards social and symbolic evaluation of prehistoric technologies in South Eastern Europe. Proceedings of the ESF workshop: Sofia 3-6 September 2003, ERAUL, 103. Liège-Sofia, 2003, 67-69.

M. Manov. Thracian Ruler Saratokos' Silver Coin of a New Type. - Annotazioni Numismatiche, 2002, serie IV, 48, 1122-1127.

M. Manov. Two New Coin Dies Found in Bulgaria. - Annotazioni Numismatiche, 2002, 4, 48, 1118-1121.

V. Nikolov. Anthropomorphe Plastik aus der spätneolithischen Siedlung Ljubimec. - In: M. Özdogan, H. Hauptmann, N. Basgelen (eds). Köyden Kente Yakin Dogu'da Ilk Yerlesimler (From Villages to Cities), Arkeoloji ve Sanat Yayinlari. Istanbul, 2003, 481-490.

V. Nikolov. Periodization of the Neolithic along the Struma Valley. - Thracia, 15 (In honorem

annorum LXX Alexandri Fol), 2003, 99-106.
V. Nikolov. The Neolithic and the Chalcolithic Periods in Northern Thrace. - TÜBA-AR, 6, 2003, 21-83.
V. Nikolov, D. Karastoyanova. Painted Pottery Ornamentation as a Communication System Between Generations (Based on Evidence from the Early and Middle Neolithic Layers at Tell Kazanlak). - In: L. Nikolova (ed.). Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe (BAR International Series, 1139). Oxford, 2003,173-179.
L. Ninov. Animal bones from mithraeum at Novae. - Novensia, 14, 2003, 231-240.
N. Ovcharov. The Warrior Saints in Old Bulgarian Art. Legends and Reality. Sofia, 2003.
K. Panayotova. The necropolises of Apollonia Pontica. - In: D. Grammenos, E. Petropoulos (eds.). Ancient Greek Colonies in Black Sea, 1. (Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece, 4). Thessaloniki, 2003, 123-146.
L. Pernicheva. Towards the Interpretation of the Copper Age Male Figurines. - In: L. Nikolova (ed.) Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe (BAR International Series, 1139). Oxford, 2003, 118-124.
H. Preshlenov. Die Mesambrische *πολιτεία*. - Thracia, 15 (In honorem annorum LXX Alexandri Fol), 2003, 523-529.
H. Preshlenov. Mesambria Pontica. - In: D. Grammenos, E. Petropoulos (eds.). Ancient Greek Colonies in Black Sea, 1, (Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece, 4). Thessaloniki, 2003, 157-208.
M. Tonkova. Late Iron Age Pit-Sanctuaries in Thrace: The contribution of the studies at Gledacevo. - Thracia, 15 (In honorem annorum LXX Alexandri Fol), 2003, 478-504.
K. Totev. Modèle de bronze pour les camées de verze du village de Rogatchevo departament de Varna. - In: Bulgaria Pontica Medii Aevi, 4-5, 1. Sofia, 2003, 131-136.
T. Tsonev. Landscapes: between land-use and invisible. - In: T. Tsonev, E. Montagnari-Kokeli (eds.). The Humanized Mineral World: towards social and symbolic evaluation of prehistoric technologies in Southeastern Europe. Proceedings of the ESF workshop: Sofia 3-6 September 2003, ERAUL, 103. Liège-Sofia, 2003, 125-128.
T. Tsonev. Long blade distribution and appearance of early Neolithic tulip-like pottery in eastern Balkans. - In: T. Tsonev, E. Montagnari-Kokeli (eds.). The Humanized Mineral World: towards social and symbolic evaluation of prehistoric technologies in Southeastern Europe. Proceedings of the ESF workshop: Sofia 3-6 September 2003, ERAUL, 103. Liège-Sofia, 2003, 105-109.
T. Tsonev. Technological cycles in the prehistoric Balkans. - In: T. Tsonev, E. Montagnari-Kokeli (eds.). The Humanized Mineral World: towards social and symbolic evaluation of prehistoric technologies in Southeastern Europe. Proceedings of the ESF workshop: Sofia 3-6 September 2003, ERAUL, 103. Liège-Sofia, 2003, 5-7.
T. Tsonev, A. Kunov, A. Hauzuer, G. Trnka. The Bulgarian obsidian: myth or reality. - In: T. Tsonev, E. Montagnari-Kokeli (eds.). The Humanized Mineral World: towards social and symbolic evaluation of prehistoric technologies in Southeastern Europe. Proceedings of the ESF workshop: Sofia 3-6 September 2003, ERAUL, 103. Liège-Sofia, 2003, 71-77.
L. Vagalinski. *Ne varietatem timeamus* - über die Chronologie des spätantiken Kastells Iatrus an der unteren Donau (Objekt XLIV). - Archaeologia Bulgarica, 2003, 2, 43-82.

Катедра по археология в СУ „Св. Климент Охридски"

С. Ангелова. Mittelalterlicher Drastar (Silistra). - В: Сборник в чест на 70-годишнината на Д. Белякова. Nitra, 2003.
С. Ангелова, Р. Колева. Археологически данни за ранното славянско заселване в България. - Годишник на Софийски университет, Исторически факултет, спец. Археология, 2, 2003, 159-187.
Л. Гетов. Qui est castra posuit (Към епиграфиката на Кабиле). - В: Пътят. Сборник научни статии, посветени на живота и творчеството на д- р Георги Китов. София, 2003.
И. Лозанов. Ελληνες οι κατοικοθντες εν Καβυλη. Бележки върху епиграфиката на Кабиле. - Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. Златозара Гочева. В. Търново, 2003.
Т. Стоянов. Един необичаен ритон от с. Анево, Карловско. - В: Академични четения в чест на проф. З. Гочева (Годишник на Нов български университет, Департамент Средиземноморски и източни изследвания, 1, 2002). София, 2003, 132- 140.
Т. Стоянов. Х. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI-I в. пр. Хр. - Археология, 2003, 1, 64-66 (рецензия).
L. Getov. Cohors I Anthoithorum in Kabyle (Epigraphic record). - Thracia, 15 (In honorem annorum LXX Alexandri Fol), 2003.
K. Rabadjiev. The Eternal Youth of Gods. - Thracia, 15 (In honorem annorum LXX Alexandri Fol), 407-412.
T. Stoianov. The Parmeniskos Amphora Group. New Data and Reflections on the Production Centres and Chronology. - Archaeologia Bulgarica, 2003, 7, 1, 35-43.
T. Stoianov. On the cultural developments of Early Hellenistic Thrace in the light of the excavations at

the Getic capital in Sboryanovo reservation, near Isperih (NE Bulgaria). - In: L. Nikolova (ed.). Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe (BAR International Series, 1139). Oxford, 2003, 563-571.

T. Stoianov. On the spurs` development in Thrace, Macedonia and Illyria during the Early Hellenistic times. - In: Пътят. Сборник научни статиии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов. Sofia, 2003, 198-203.

T. Stoianov. The Getic Capital at Sboryanovo. New excavation issues and research developments. - In: Thracia, 15 (In honorem annorum LXX Alexandri Fol), 2003, 413-423.

N. Teodossiev. Art Treasures in Northern Thrace from the 4-th to Early and 3-rd Century B.C.E. - Center, 23, 2003, 137-139.

Катедра по археология във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий"

Б. Борисов. За предназначението на един вид средновековни печати. - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. В. Търново, 2003, 200-204.

Б. Борисов. Една нова селищна категория от Средновековието в земите на днешна Южна България. - Известия на исторически музей - Кюстендил, 8, 2003, 227-234.

Б. Борисов. Рисуваната глазирана керамика от средновековното селище в м. „Градището" до с. Полски Градец, в комплекса „Марица-изток". - Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 291-294.

Б. Борисов, Г. Шейлева. Гробът на Теодора от могила V от некропола край с. Медникарово, в района на комплекса „Марица-изток". - В: Земите на България - люлка на тракийската култура, 1. В. Търново, 2003, 90-97.

Б. Борисов, Г. Шейлева. Една новооткрита категория в структурата на ранносредновековната селищна система (предварително съобщение). - Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. София, 2003, 196-203.

И. Дончева. Интересен култов паметник от тракийското светилище при Опака, Търговищко. - Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев. В. Търново, 2003, 43-47.

И. Дончева. Култът към Асклепий в античния град при Сандански. - Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 96-100.

И. Дончева. Култът към Асклепий в Кабиле. - Епохи, 1998, 3-4, 2003, 215-228.

И. Дончева. Инкубацията в култа към Асклепий. - Епохи, 2000, 1, 2003, 79-90.

И. Дончева. Тракийското светилище при с. Ковачевец, Търговищко. - Епохи, 2000, 2, 2003, 193-208.

Р. Костова. От мирския живот към монашеството: къде е границата и кой я преминава в България през X в? - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев. В. Търново, 2003, 147-167.

Р. Костова. Още веднъж за Кръглата църква и т. нар. родов манастир в Преслав. - In: Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia. В честа на чл. кор. проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 284-303.

Т. Овчаров. Шемшево. В. Търново, 2003.

Т. Овчаров. Търновград - град на църкви и манастири. - В: Духовна култура, 2003, 8, 24-28.

Т. Овчаров. Селища от XV - XVIII в. във В. Търновска община. - Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов (Известия на Регионален музей - В. Търново). В. Търново, 2003, 295-298.

Т. Овчаров. Архитектура и находки от XV-XIX в. до Малката порта на Царевец. - В: Традиции и приемственост в България и Балканите през средните векове. В. Търново, 2003, 299-314.

Т. Овчаров. Принос към археологическата карта на Павликенска община. - In: Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia. В чест на чл. кор. проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 344-353.

К. Попконстантинов. За два надписа от манастирите при Мурфатлар и Равна. - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев. В. Търново, 2003, 99-112.

К. Попконстантинов. Неизвестен печат на цар Петър. - В: Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 280-284.

К. Попконстантинов. Проучвания на археологически паметници от IX-X в. в българските земи. - В: Кирило-Методиевска енциклопедия, 3, София, 2003, 387-398.

К. Попконстантинов. Равненският манастир „Св. Богородица". - В: Кирило-Методиевска енциклопедия, 3. София, 2003, 423-428.

К. Попконстантинов. Самуиловият надпис. - В: Кирило-Методиевска енциклопедия, 3. София, 2003, 529-531.

К. Попконстантинов, Р. Костова. Светителски култове в България IX-XIV в. по епиграфски данни. - Годишник на Софийския университет, Център за славяно-византий-

ски проучвания „Иван Дуйчев“, 92, (11), 2002, (София, 2003), 155-169.
К. Попконстантинов, Р. Костова. Всекидневният живот в българските манастири през IX - X в. по епиграфски данни. - В: Slavia Orthodoxa. Език и култура. София, 2003, 326-331.
S. Chohadjiev. Vorschriftliche Zeichen aus dem Frühchalkolithikum in Westbulgarien. - In: L. Nikolova (ed.). Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe (BAR International Series, 1139). Oxford, 2003, 113-118.
S. Chohadjiev. Pattern During the Neolithic And Copper Age In the Struma Valley. Topography, Fortification and Building Techniques. - In: L. Nikolova (ed.). Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe (BAR International Series, 1139). Oxford, 2003, 443-446.
N. Todorova, P. Leshtakov, T. Kuncheva-Ruseva. Chalcolithic Pottery from Sudievo Tell, Nova Zagora District. - In: L. Nikolova (ed.). Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe (BAR International Series, 1139). Oxford, 2003, 241-289.

Събрал и подготвил за печат:
Сергей Торбатов

Ян Лихардус (1939-2004)

Седмици след като навърши 65 години внезапно си отиде от нас проф. д-р Ян Лихардус, един от големите европейски специалисти по класическата праистория на стария континент.

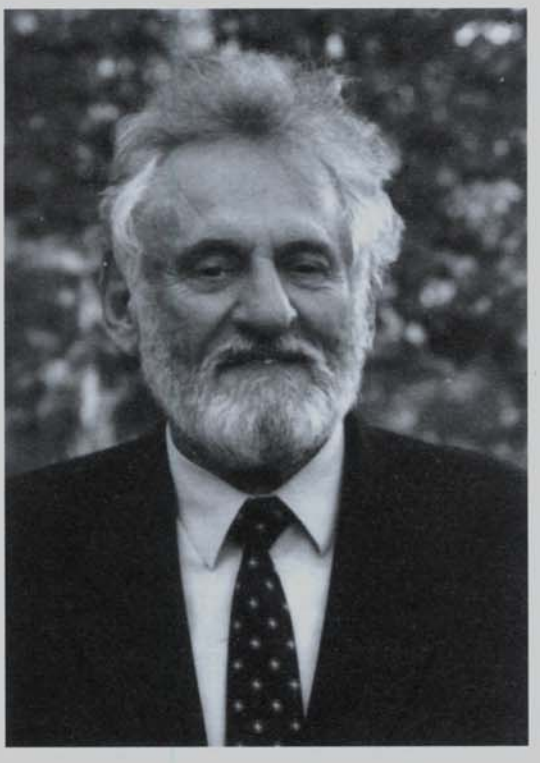

Ян Лихардус е роден на 24 януари 1939 г. в Ружомберок, Словакия. През 1961 г. завършва Философския факултет на университета „Ян Амос Коменски" в Братислава. В периода 1961-1970 г. е научен сътрудник в Археологическия институт на Словашката академия на науките в Нитра. През 1967 г. защитава кандидатска дисертация в Чехословашката академия на науките в Прага, а през 1968 г. - докторска дисертация в университета „Ян Пуркина" в Бърно. От 1966 до 1970 г. е научен секретар на Археологическия институт на Словашката академия на науките в Нитра.

От 1971 г. е в Института за пра- и протоистория и предноазиатска археология на Саарландския университет в Саарбрюкен, Германия. В периода 1971-1973 г. със стипендия от Германската изследователска общност в Бон работи върху хабилитационен труд на тема „Рьосен - Гатерслебен - Баалберге. Принос към разграничаването на неолитните култури в Средна Германия и към възникването на Културата на фуниевидните чаши", който успешно защитава през пролетта на 1974 г., а по-късно публикува в авторитетната поредица Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde (т. 17, 1976). От 1974 г. е извънреден професор, а от 1986 г. е редовен професор (C4) и директор на Института за пра- и протоистория и предноазиатска археология на Саарландския университет в Саарбрюкен. Основните му научни занимания и приноси през последните повече от 20 години са свързани с праисторията на българските земи.

Между проучваните от Ян Лихардус археологически обекти в Словакия са пещерата Домица и селищата Сводин и Михаловце. В Саарланд (Германия) извършва учебни разкопки на три обекта. От 1983 г. ръководи от немска страна проучванията на българо-немската експедиция в микрорегиона на Драма, Ямболско - научния проект на живота му. Такова комплексно археологическо проучване се извършва за първи път в България. На базата на договор със СУ „Св. Климент Охридски", както и благодарение на подкрепата на проф. Лихардус пред големи немски фондации, много български археолози са могли да специализират в Саарбрюкен под неговото научното ръководство. По негова инициатива през 1988 г. в Отценхаузен (близо до Саарбрюкен) е организиран представителен международен симпозиум върху каменно-медната епоха в българските земи, свързан с голяма изложба в Саарбрюкен с находки от този период. Пак по негова идея е подготвен и отпечатан (Бон, 2002 г.) най-представителният засега сборник с публикации на български и чужди автори върху новокаменната епоха в българските земи.

Сред по-важните отличия, с които е удостоен Ян Лихардус, са следните: доктор хонорис кауза на СУ „Св. Климент Охридски", (1999), доктор хонорис кауза на Словашката академия на науките, Братислава (2002), „златен медал със синя лента" на СУ „Св. Климент Охридски", (1989), златен медал на Карловия университет в Прага (1999), почетен член на Института по тракология на Българската академия на науките, София (1999), златен медал „Лудвиг Щур" на Словашката академия на науките, Братислава (2000).

Проф. Ян Лихардус беше най-добрият поз-

навач на праисторията на България извън нейните граници, всепризнат ерудит по древността на Югоизточна Европа, застъпник на европейските принципи в археологическата наука, голям приятел на България. Негово любимо място през последните две десетилетия от живота му беше малкото село Драма, Ямболско, където в напрегната работа прекарваше по 2-3 месеца в годината и където местните хора, и заради отсъствието на езикова бариера, го приемаха като един от тях. Ян Лихардус познаваше и приятелски общуваше по научни проблеми с голяма част от българските археолози и другите специалисти по древността. За него вероятно остана неизвестно, че българските му колеги подготвяха празничен сборник с техни статии, посветен на 65-годишнината му. Сборникът ще се появи скоро, но вече като почит към паметта му.

ПУБЛИКАЦИИ НА ЯН ЛИХАРДУС ПО ПРАИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Монографии

La Protohistoire de l'Europe. Le Néolithique et le Chalcolithique entre la Méditerranée et la mer Baltique, La Nouvelle Clio Ibis. Paris, 1985 (с M. Lichardus-Itten, G. Bailloud J. Cauvin).

Forschungen in der Mikroregion von Drama (Südostbulgarien). Zusammenfassung der Hauptergebnisse der bulgarisch-deutschen Grabungen in den Jahren 1983-1999. Bonn, 2000 (с A. Fol, L. Getov, F. Bertemes, R. Echt, R. Katincarov, I. K. Iliev).

Изследвания в микрорегиона Драма (Югоизточна България). Обобщение на основните резултати на българо-германските разкопки от 1983 до 1999 г. София, 2001 (с А. Фол, Л. Гетов, Ф. Бертемес, Р. Ехт, Р. Катинчаров, И. К. Илиев).

Статии и студии

Handwerker und Handwerkerstand in der frühen Kupferzeit am Beispiel des Karanovo VI-Gumelnita-Kulturverbandes. - In: J. G. P. Best eds. N.M.W. de Vries Interact. and Accult. in the Mediterranean. Amsterdam, 1982, 197-221.

Zum frühkupferzeitlichen Totenritual im westlichen Schwarzmeergebiet. - In: 3. Int. Thrakolog. Kongress, Wien 1980. Sofija, 1984, 137-146.

Der westpontische Raum und die Anfänge der kupferzeitlichen Zivilisation. - In: A. Fol, J. Lichardus. (Hrsg.). Macht, Herrschaft und Gold. Saarbrücken, 1988, 79-129.

Archäologie und Geschichte. - In: A. Fol/J. Lichardus (Hrsg.). Macht, Herrschaft und Gold. Saarbrücken, 1988, 19-26 (с А. Фол).

Die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama. - In: A. Fol/J. Lichardus (Hrsg.), Macht, Herrschaft und Gold. Saarbrücken, 1988, 151-180 (с А. Фол, Р. Катинчаров).

Varna und Mitteleuropa: Die Konsequenzen. - In: A.Fol/ J. Lichardus. Macht, Herrschaft und Gold. Saarbrücken, 1988, 273-282.

Kontinuität und Diskontinuität im kupferzeitlichen Totenritual Bulgariens. - In: R. Lauer u. P. Schreiner (Hrsg.). Kulturelle Tradition in Bulgarien (Abhandl. Akad. Wiss. Göttingen Phil. Hist. Kl. 3 F 177). Göttingen, 1989, 11-22.

Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1983-1988). - Bericht der Röm.-Germ. Komm., 70, 1989, 5-127 (с A. Fol, R. Katinčarov, F. Bertemes, I. Iliev).

Kupferzeit als historische Epoche. Versuch einer Deutung. - In: J. Lichardus (Hrsg.). Die Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrücker Beiträge z. Altertumskunde, 55). Bonn, 1991, 763-800.

Das Gräberfeld von Varna im Rahmen des Totenrituals des Kodžadermen-Gumelnita - Karanovo VI-Komplexes. - In: J. Lichardus (Hrsg.). Die Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrücker Beiträge z. Altertumskunde, 55). Bonn, 1991, 167-194.

Die Kupferzeit als historische Epoche. Ein forschungsgeschichtlicher Überblick. - In: J. Lichardus (Hrsg.). Die Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrücker Beiträge z. Altertumskunde, 55). Bonn, 1991, 13-34.

Die Kupferzeit als historische Epoche. Diskussion und Schlußbetrachtung. - In: J. Lichardus (Hrsg.). Die Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrücker Beiträge z. Altertumskunde, 55). Bonn, 1991, 801-806 (с G. Kossack).

Die Bedeutung Südosteuropas für die Herausbildung und Verbreitung der kupferzeitlichen Zivilisation Alt-Europas. - In: B. Čović/N. Tasić (Hrsg.). Tribus paléobalkaniques entre la mer adriatique et la mer noire de l'éneolithique jusqu'à l'époque hellénistique. Sarajevo-Beograd 1991, 211-224.

Der Komplex mit schwarz-, braun- und graupolierter Keramik und der Beginn des Mittelneolithikums in Südosteuropa. - Starinar, 40-41, 1989/90, 43-49 (с M. Lichardus-Itten).

Die Entstehung des mittleren Neolithikums an der unteren Tundza. - Anatolica (Special issue on Anatolia and the Balkans Symposium), 19, 1993, 85-98.

Das Grab von Reka Devnja (Nordostbulgarien). Ein Beitrag zu den Beziehungen zwischen Nord- und Westpontikum in der frühen Kupferzeit. - Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde, 2, 1993, 9-113 (с M. Lichardus-Itten).

Tonamulette aus Drama und das Problem der nordöstlichen Einflüsse in der Kupferzeit an der

unteren Tundza. - В: Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Г. И. Георгиев, София, 1993, 141-149 (с И. К. Илиев).

Archäologische Forschungen in Bulgarien. - In: T. V. Gamkrelidze (Hrsg.). Brücken. Festgabe für G. Hummel. Tbilisi, 1993, 251-262.

Nordpontische Beziehungen während der frühen Vorgeschichte Bulgariens. - In: Studia in Honorem Alexandri Fol (Thracia, 11). Serdicae, 1995, 30-62 (с M. Lichardus-Itten).

Kupferzeitliche Silexspitzen im nord-und westpontischen Raum. - Arch. Polona, 33, 1995, 223-240 (с M. Lichardus-Itten).

Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1989-1995). Neolithikum - Kupferzeit - Bronzezeit - Eisenzeit - Römerzeit. - Bericht der Röm.-Germ. Komm., 77, 1996, 6-153 (с A. Fol, L. Getov, F. Bertemes, R. Echt, R. Katincarov, I. K. Iliev).

Nordpontische Gruppen und ihre westlichen Nachbarn. Ein Beitrag zur Entstehung der frühen Kupferzeit Alteuropas. - In: B. Hänsel/J. Machnik (Hrsg.). Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch von den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v. Chr.). München-Rahden/Westf., 1998, 99-122 (с M. Lichardus-Itten).

Das domestizierte Pferd in der Kupferzeit Alteuropas. Eine Nachbetrachtung zur Auswertung der archäologischen Quellen. - In: P. Anreiner etal. (Hrsg.). Man and the Animal World. Studies in Memoriam S. Bökönyi (Archaeolingua, 18). Budapest, 1998, 335-365 (с M. Lichardus-Itten)

Archäologie und Geschichte. - Orpheus, 9, 1999, 5-18.

Der „arme" Hund von Drama. Bemerkungen zu einem früheisenzeitlichen Hundeskelett aus Südost-Bulgarien. - In: C. Becker u.a. (Hrsg.). Historia animalium ex ossibus. Festschrift für Angela von den Driesch (Arch. Stud. honoraria, 8). Rahden/Westfalen, 1999, 67-77 (с N. Benecke).

Die spätbronzezeitlichen „Steinstößel-Zepter" in Südostbulgarien und die Frage der nordpontischen Verbindungen zur Ägäis. - Eurasia Antiqua, 5, 1999, 95-110 (с I. K. Iliev, Ch. J. Christov).

Археология и история. - Старини, 1999, 2, 5-18.

Das frühe und mittlere Neolithikum an der unteren Tundza (Südostbulgarien). Ein Beitrag zu den chronologischen und kulturellen Beziehungen. - In: S. Hiller/V.Nikolov (Hrsg.), Karanovo, 3. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, 75-108 (с I. K. Iliev).

Geometric microliths from the Middle Neolithic site of Drama-Gerena (southeast Bulgaria) and the problem of Mesolithic tradition in south-eastern Europe. - Eurasia Antiqua, 6, 2000, 1-12 (с I. Gatsov, M. Gurova, I. K. Iliev).

Die Cernavoda III-Siedlung von Drama-Merdzumekja in Südostbulgarien und ihre Bedeutung für Südosteuropa. - In: P. Roman/S. Diamandi (Hrsg.). Symposium Cernavoda III-Boleraz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. Mangalia/Neptun, 2001, 166-198 (с I. K. Iliev).

Einführung zur Erforschung der Jungsteinzeit in Bulgarien (mit M. Lichardus-Itten und V. Nikolov). - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge z. Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 11-21.

Die Karanovo I-IV-Perioden an der unteren Tundza und ihre chronologische Stellung zu den benachbarten Gebieten. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge z. Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 325-410 (с I. K. Iliev, Ch. J. Christov).

Südostbulgarien zwischen Ägäis und Pontikum in der frühen Vorgeschichte. - In: A. Fol (Hrsg.). Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology. Thrace and the Aegean, 1. Sofia, 2002, 9-35.

Die Spätbronzezeit an der unteren Tundza und die ostägäische Verbindungen in Südostbulgarien. - Eurasia Antiqua, 8, 2002, 135-184 (с R. Echt, I. K. Iliev, Ch. J. Christov).

Karanovo und Vinca. Zu chronologischen und kulturellen Verbindungen während des Mittelneolithikums in Südosteuropa. - Godisnjak Sarajevo, 32, 2002, 105-121 (с M. Lichardus-Itten).

Noch einmal zu den nordpontischen Beziehungen während der frühen Vorgeschichte Bulgariens. - In: Honorem Annorum LXX Alexandri Fol (Thracia, 15). Serdicae, 2003, 55-65 (с M. Lichardus-Itten).

Васил Николов

Науката като морал

Той можеше да избере друго занимание за своя интелект, защото духът му проникваше зад видимото. Той можеше да направи блестяща политическа кариера, тъй като анализаторските му способности и интуицията, с които разгадаваше всяка обстановка, обявявана за неясна, далеч надхвърляха способностите на партийно практикуващите опортюнисти и в родината му, и в други европейски, и извън европейски страни. Той можеше да оглави всеки научен проект във всяка област на знанието, защото неговите мениджърски, организаторски и педагогически качества му даваха преднина, към каквато признати ръководители на екипи все още само се стремят.

Той избра археологията - неизвестно защо, но по щастливо за археологията стечение на обстоятелствата! Може би, защото в нейната ниша тогавашните страсти нямаше да го изхвърлят на пуст бряг. Опасение, за каквото той, представител на стар и достоен род, имаше основание в условията на забравеното вече разделение на Европа и на света, на блокове, договори и идеологии.

В нишата на археологията обаче, в дълбините на недостигащото знание, се зароди друга страст, този път благородна. Тя се развихри заради възможността да се проникне в безмълвието, в неказаното от Историята, в мрака на безписмеността и в психологическата бездна на анонимни поколения предци. Тази възможност занимава малцина от онези, които обикновено съобщават в отчети и публикации видяното от тях при надникването им в изкопаемата действителност.

Тогава той направи следващия си избор, съзнавайки, че всеки вижда онова, което предварително знае. Натрупвайки знания от различни сфери на Човекознанието и сам поставяйки мините на изследователските засади по пътя си, той започна да разпознава и да назовава неща, събития, умения, идеи и структури с точните им имена, за да ги изведе от археологическата действителност на теренните резултати и да ги ситуира в историческата действителност на процеса на развитието през времената на неписаното човешко битие.

Подобен подход към археологическото проучване можеше да бъде приложен на много места, с много сътрудници, с много компромиси, с много партньори и с много средства от различен произход. Така се прави често, за да се намери подходящият ресурс за научни начинания. След поемането на ръководството на един от най-престижните университетски институти в Германия в наследство от Владимир Милойчич и Ролф Хахман, той избра друга позиция, на която твърдо застана, въпреки изкусителните предложения, получавани от многобройни научни центрове. Тази позиция беше един обект, но докрай разчетен, а не обекти, набързо прелистени!

Тогава се изясни, че за да се разположи диренето в исторически континуум, то трябва да се насочи не само и не изцяло към един обект, а към обекта в неговата околна среда, в микрорегиона, в който се намира той. Микрорегионалната археология, в която централният обект се поставя в съотношения с други, и тези съотношения се изследват във времето и пространството на отделните исторически епохи, е бъдещето на теренната работа. Началото постави той със своя екип и с блестящата си документация, погълнала толкова време, колкото други експедиции използват за изприказване на хвалби.

Почтеност към избраната проблематика, вярност към колегите, духовно влияние върху хората, които живеят в настоящето на своето минало - тези достойнства се съдържат в мотото един живот - една научна цел.

Това мото превърна името Ян Лихардус в еталон за взаимозависимост между науката и морала.

Науката е морал. Другото се учи в университетите!

Александър Фол

За контакт с авторите:

Васил Николов: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: aim-bas@aclubcable.com

Емилия Сиракова: Национален исторически музей, Витошко лале 16, София 1618, e-mail: info@historymuseum.org

Явор Бояджиев: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: yavordb@hotmail.com

Христо Попов: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: popovhristo@yahoo.co.uk

Георги Китов: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: kittemp@abv.bg

Анелия Божкова: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: abozkova@yahoo.com

Кристина Рау: Deutschland, Berlin 13055, Landsberger Allee 235, e-mail: nargiz@web.de

Валери Григоров: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: valerig@abv.bg

Сергей Торбатов: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: torbatov@abv.bg

Марио Иванов: Национален институт за паметниците на културата, Княз Дондуков 16, София 1000, e-mail: slotarm@yahoo.com

Никола Козарев: ОП „Стара София“, пл. Бански 1, София 1000, e-mail: koliokozarev@abv.bg

Методи Даскалов: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: aim-bas@aclubcable.com

Бони Петрунова: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: aim-bas@aclubcable.com

Методи Манов: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: aim-bas@aclubcable.com

This journal is published four times a year. It publishes papers and reports about archaeological sites and materials concerned with excavations in Bulgaria, as well as papers of debate on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. The journal also offers concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, academic life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters, including notes and bibliography.

References are to be made according to the so-called Oxford system. They are placed in brackets in the text and contain: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) or illustration(s); e.g. (Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-14; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). Bibliography is placed at the end of the text. It begins with titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transliteration is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are arranged in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (а, б, в etc. or a, b, c etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals are not abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are placed in brackets immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which forms part of a particular series, the title of the latter is preceded by "- B:" or "- In:", and followed by the other necessary information; e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - Antiquity, 39, 153, 1965, 6-8.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: Festschrift Rudolf Egger, I. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Illustrations (graphic representations of good quality or black-and-white photos) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are marked as "Figures" (Fig.). All of them are to be numbered with Arabian numbers on the backside. An arrow on the same side points the top end. Captions should be simple and informative. A linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. Screen representations are delivered on a magnetic carrier in Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) or Tagged Image File Format (TIFF, TIF) format, not less than 300 dpi for photographs and 600 dpi for schemes. Adobe Illustrator (AI), Encapsulated Post Script (EPS), Corel Draw (CDR) or Windows Metafile (WMF) should be used for representations of vector type.

Summaries of papers and reports should be at the most informative and their length should form about one eighth of the original text.

Manuscripts are delivered on a magnetic carrier, in any WinWord version. File type: .rtf; font: Times New Roman, 12 pt.; page margins: 3.5; space line: 1.5. Title and author's name are given in Bold, Left Alignment. Explanatory texts and remarks are given as footnotes, in Italic. A printout of the text and copies of the illustrations are required. Special characters and symbols, if any, are to be inserted in the printout and marked in color. Only manuscripts in full completion are accepted.

Annual subscription for Arheologia is EUR 33 for all countries, including postage. The subscription price must be paid in advance to: HVB Biochim Bank, Bulgaria, Sofia 1000, 12 Batenberg Sq., Batenberg Branch, Swift Code 66084219, BIN 7308010009, Bank Account No. 3010043108 - Institute of Archaeology with Museum, Arheologia Journal.